

Філософська думка

---

4 1986

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

У цьому номері під рубрикою «XXVII з'їзд КПРС і актуальні питання філософських наук» читайте статтю: Розробку проблем матеріалістичної діалектики — на рівень вимог сучасності (передова).

На допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу, теоретичні проблеми вдосконалення соціалізму, вміщуємо статті: О. Ф. О м е л ь ч е н к о. Кадрове питання і методи оцінювання якостей працівника; В. І. Т а р а с е н к о. Пияцтво і алкоголізм як антиподи соціалістичного способу життя.

На допомогу керівникам філософсько-методологічних семінарів пропонуємо: Культура і цивілізація (Круглий стіл науковців Інституту філософії АН УРСР, Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, редакції журналу «Філософська думка»); В. С. К р и с а ч е н к о. Творчий метод Ч. Дарвіна; І. С. Н а р с ь к и й. Гегель і логіка наукового дослідження в ХХ ст.; С. Б. К р и м с ь к и й. Міждисциплінарні проблеми розвитку праці в антропогенезі.

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Заснований 1927 року ● Виходить 1 раз на 2 місяці

№ 4 липень — серпень 1986

Київ Наукова думка

З М І С Т

XXVII з'їзд КПРС і актуальні питання філософських наук

Розробку проблем матеріалістичної діалектики — на рівень вимог сучасності 3

Соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу

Омельченко О. Ф. Кадрове питання і методи оцінювання якостей працівника 13

Теоретичні проблеми вдосконалення соціалізму

Гарасенко В. І. Пияцтво і алкоголізм як антиподи соціалістичного способу життя 22

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

Культура і цивілізація (Круглий стіл науковців Інституту філософії АН УРСР, Вищої партшколи при ЦК Компартії України, редакції журналу «Філософська думка». Закінчення) 32

Крисаченко В. С. Творчий метод Ч. Дарвіна 48

Логіка, філософія і методологія науки

Нарський І. С. (Москва). Гегель і проблеми логіки наукового дослідження ХХ ст. 57

З історії вітчизняної філософії

Прибутко П. С. В. В. Берві-Флеровський про війну і мир та їх роль в історії суспільства 66

Парахонський Б. О. Семантика комунікативних зв'язків у «Слові о полку Ігоревім» 73

Наукові повідомлення

Луцька Ф. Й. (Харків), Мазманьянц В. К. (Харків). Бібліотека С. Яворського у книжкових фондах Харківського університету 82

Критика буржуазної ідеології

Видрін Д. Г. Споживацька сутність буржуазних соціологічних концепцій шастя 87

Роздуми над книгою

Бистрицький О. К., Кошарний С. О. Проблеми герменевтики в світлі філософії марксизму 95

Кримський С. Б. Міждисциплінарні проблеми розвитку праці в антропогенезі 107

Наукове життя

Бекешкіна І. Е., Клягін М. В., І. Б. Рябушкіна. Актуальні проблеми історичного матеріалізму: обговорення сучасного стану і перспектив розвитку 110

Горський В. С. Справа великих слов'янських просвітителів 117

Засідання Наукової ради АН УРСР «Філософські та соціальні проблеми науки і техніки» 120

Рецензії

Логінова Г. І., Сластенко Є. Ф. Дослідження проблем смислу життя людини Пашук А. І. (Львів). Ідеологія раннього Просвітництва у вітчизняному історико-філософському процесі XVII—XVIII ст. 122

Стеценко Л. М. Творчий метод соціалістичного мистецтва 123

125

Резюме англійською мовою 127

Наші автори 3-тя стор. обкл.

СОДЕРЖАНИЕ

XXVII СЪЕЗД КПСС И АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ФИЛОСОФСКИХ НАУК. Разработку проблем материалистической диалектики — на уровень требований современности, с. 3. СОЦИАЛЬНЫЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ УСКОРЕНИЯ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА, *Омельченко А. Ф.* Кадровый вопрос и методы оценивания качества работника, с. 13. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СОЦИАЛИЗМА, *Тарасенко В. И.* Пьянство и алкоголизм как антиподы социалистического образа жизни, с. 22. МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. Культура и цивилизация (Круглый стол ученых Института философии АН УССР, Высшей партшколы при ЦК Компартии Украины, редакции журнала «Філософська думка». Окончание), с. 32. ♦ *Крисаченко В. С.* Творческий метод Ч. Дарвина, с. 48. ЛОГИКА, ФИЛОСОФИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ НАУКИ, *Нарский И. С.* (Москва). Гегель и проблемы логики научного исследования в XX в., с. 57. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. *Прибутко П. С.* В. В. Берви-Флеровский о войне и мире и их роли в истории общества, с. 66. *Парахонский Б. А.* Семантика коммуникативных связей в «Слове о полку Игореве», с. 73. Научные сообщения. *Луцкая Ф. И.* (Харьков), *Мазманьянц В. К.* (Харьков). Библиотека С. Яворского в книжных фондах Харьковского университета, с. 82. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Выдрин Д. И.* Потребительская сущность буржуазных социологических концепций счастья, с. 87. РАЗМЫШЛЕНИЯ НАД КНИГОЙ. *Быстрицкий Е. К.*, *Кожарный С. А.* Проблемы герменевтики в свете философии марксизма, с. 95. *Крымский С. Б.* Междисциплинарные проблемы развития труда в антропогенезе, с. 107. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Бекешкина И. Э.*, *Клягин Н. В.*, *Рябушкина И. Б.* Актуальные проблемы исторического материализма: обсуждение современного состояния и перспектив развития, с. 110. *Горский В. С.* Дело великих славянских просветителей, с. 117. Заседание научного совета АН УССР «Философские и социальные проблемы науки и техники», с. 120. РЕЦЕНЗИИ, с. 122. РЕЗЮМЕ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ, с. 127. НАШИ АВТОРЫ, 3-я стр. обл.

CONTENTS

THE 27th CONGRESS OF THE CPSU AND URGENT PROBLEMS OF PHILOSOPHICAL SCIENCES. To Put Elaboration of Problems of Materialist Dialectics at the Level of Modern Demands, p. 3. SOCIAL AND PHILOSOPHICAL PROBLEMS OF SPEEDING-UP THE TECHNICAL PROGRESS. *Omelchenko A. F.* Personnel Problem and Methods for Estimation of the Worker's Qualities, p. 13. THEORETICAL PROBLEMS OF IMPROVEMENT OF SOCIALISM. *Tarasenko V. I.* Drunkenness and Alcoholism as Antipodes of the Socialist Mode of Life, p. 22. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALIST DIALECTICS. Culture and Civilization (the Round Table of Scientists of the Institute of Philosophy of the UkrSSR Academy of Sciences, of the Higher Party School at the Central Committee of the Communist Party of the Ukraine, of the Editorial Board of the "Filosofska Dumka" Journal, the End), p. 32. □ *Krisachenko V. S.* Ch: Darwin's Creative Method, p. 48. LOGIC, METHODOLOGY AND PHILOSOPHY OF SCIENCE. *Narsky I. S.* (Moscow). Hegel and Problems of Research Logic in the 20th Century, p. 57. FROM THE HISTORY OF HOME PHILOSOPHY. *Pributko P. S.* V. V. Bervi-Flerovsky About the War and Peace and Their Role in the History of Society, p. 66. *Parakhonsky B. A.* Semantics of Communicative Relations in "The Song of Igor's Campaign", p. 73. Scientific Communications. *Lutskaaya F. I.* (Kharkov), *Marmantyanys V. K.* (Kharkov). The S. S. Yavorsky Library in the Book Stock of the Kharkov University, p. 82. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Vydrin D. I.* Utilitarian Essence of the Bourgeois Sociological Conception of Happiness, p. 87. MEDITATIONS OVER A BOOK. *Bystritsky E. K.*, *Kosharny S. A.* Problems of Hermeneutics in the Light of Marxist Philosophy, p. 95, *Krymsky S. B.* Interdisciplinary Problems of Labour Development in Anthropogenesis, p. 107. SCIENTIFIC LIFE. *Bekeshkina I. E.*, *Klyagin N. V.*, *Ryabushkina I. B.* Urgent Problem of Historical Materialism: Discussion of the Present Situation and Prospects of Development, p. 110. *Gorsky V. S.* The Cause of the Great Slav Enlighteners, p. 117. Sitting of the Scientific Council of the UkrSSR Academy of Sciences on "Philosophical and Social Problems of Science and Engineering", p. 120. REVIEWS, p. 122. SUMMARIES IN ENGLISH. p. 127. OUR AOUTHORS, the Third Page of the Cover.

XXVII з'їзд КПРС

і актуальні питання філософських наук

РОЗРОБКУ

ПРОБЛЕМ МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ДІАЛЕКТИКИ — НА РІВЕНЬ ВИМОГ СУЧАСНОСТІ

Рішення XXVII з'їзду КПРС є стратегічними настановами для переорієнтації суспільствознавчих, у тому числі й філософських, досліджень на осмислення теоретичних питань, породжених потребами суспільної практики.

Нині в центрі теоретичної думки партії — небувало складний комплекс проблем, які впливають з об'єктивних, багато в чому нових реалій сучасності, з переломного характеру розвитку радянського суспільства й світу загалом і спричинені необхідністю розв'язання низки справді революційних завдань в галузі внутрішньої та міжнародної політики.

Політична гострота цих проблем надзвичайно підвищує значущість світоглядних і методологічних принципів їх наукового аналізу. «Вести правильну, науково обгрунтовану політику можна, лише ясно розуміючи ключові тенденції реальної дійсності,— відзначив Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов.— Глибоке проникнення в діалектику того, що відбувається, його об'єктивну логіку, вміння робити правильні висновки, які відображають рух часу,— справа непроста, але настійно необхідна»¹. Отже, сама практика комуністичного творення вимагає якнайповнішого використання всього багатства евристичних можливостей матеріалістичної діалектики як методу наукового пізнання та революційного перетворення дійсності, спрямовує на дальший творчий розвиток теорії діалектики у нерозривній єдності її світоглядної і методологічної функцій.

З розвитком теорії діалектики безпосередньо пов'язаний філософський зміст того аналізу завдань прискорення соціально-економічного розвитку, його політичних, економічних, науково-технічних, соціальних, культурно-духовних, психологічних аспектів, вихідні орієнтири якого визначені XXVII з'їздом партії. У Політичній доповіді Центрального Комітету партії, новій редакції Програми КПРС, Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на дванадцять п'ятирічку і на період до 2000 року визначено магістральні напрями такого аналізу, шляхи інтенсифікації дослідницької роботи в усіх галузях марксистсько-ленінського суспільствознавства, підвищення її якості і практичної віддачі. «Життєздатними є лише ті наукові напрями, які йдуть від практики і повертаються до неї, збагачені глибокими узагальненнями і слушними рекомендаціями. Схоластика, начотництво і догматизм завжди були путами для справжнього збільшення знань. Вони призводять до застою думки, мертвою стіною відгороджують науку від життя, гальмують її розвиток. Істину знаходять не в деклараціях і розпорядженнях, вона народжується в наукових дискусіях і спорах, перевіряється в дії»²,— підкреслив М. С. Горбачов.

¹ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 7.

² Там же.— С. 104.

Величезне практичне і теоретичне значення має партійна настанова про те, що розв'язання завдань, які ставить прискорення, вимагає перебудови мислення, вироблення нової психології, утвердження динамізму як способу нашого життя, норми буття³. Послідовне діалектико-матеріалістичне світорозуміння і є логікою цього динамізму, логікою творчої, новаторської діяльності.

Посилення взаємозв'язку суспільствознавчих досліджень з практикою — завдання, поставлене з'їздом надзвичайно масштабно. Воно вимагає враховувати єдність обох визначальних його вимог: подолання віддаленості теоретичних розробок від запитів життя і посилення інтересу планово-господарських органів та інших відомств до реалізації раціональних пропозицій учених. Така постановка питання значно підвищує відповідальність кожного дослідника і за актуальність тематики, і за вміння розглядати проблеми в усій їх реальній складності й суперечливості. Йдеться про діалектичну глибину теоретичного осмислення нових явищ життя, якої ще бракує багатьом суспільствознавчим, зокрема філософським, працям.

Під кутом зору подолання зазначених недоліків оцінюється нині все, зроблене вченими-філософами у минулій п'ятирічці. Критичний підхід, заданий програмними документами партії, визначив оцінку нашої діяльності на річних Загальних зборах АН СРСР та республіканської академії наук. Як зауважив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар Центрального Комітету Компартії України В. В. Щербицький у виступі на Загальних зборах АН УРСР, суспільствознавці ще недостатньо цікавляться конкретними потребами суспільної практики⁴.

Цей недолік цілком стосується і дослідницької роботи в галузі діалектичного матеріалізму. Необхідно істотно примножити і краще скоординувати зусилля щодо використання того досвіду, якого набуто в республіці в ході вивчення під кутом зору соціально-практичної зумовленості матеріалістичної діалектики питань теорії та історії діалектики, зокрема, світоглядного й методологічного змісту діалектики, спроектувавши цей досвід на інтенсифікацію комплексного дослідження актуальних проблем діалектики сучасного, соціального процесу і розвитку наукового пізнання.

Діалектико-матеріалістична методологія несумісна з такими явищами в дослідницькій роботі, як дрібнотем'я, описовість, псевдоакадемізм. Її сила — в конкретному історизмі. Таким історизмом пройняті матеріали XXVII з'їзду КПРС: «Саме та конкретна економічна і політична обстановка, в якій ми перебуваємо, саме та окрема смуга історичного процесу, через яку проходять радянське суспільство і весь світ, вимагають від партії, від кожного комуніста творчості, новаторства, вміння вийти за рамки звичних, але вже віджилих уявлень», — вказав товариш М. С. Горбачов⁵.

Історизм — світоглядно-методологічний «норматив» діалектико-матеріалістичного наукового пошуку. На жаль, дотримуємось ми його далеко не завжди: З цього приводу віце-президент АН СРСР, академік П. М. Федосєєв зазначає: «...у минулій п'ятирічці було підготовлено чимало цінних книг і наукових доповідей. Але загалом і тут домінував екстенсивний підхід, кількість переважала над якістю, зв'язок суспільствознавців з життям був досить слабким. Невеликі групи вчених активно звертались до основних, актуальних проблем, а багато підрозділів займались досить абстрактними питаннями або обмежувались загальними, поверховими міркуваннями»⁶. Позбутися такої поверховості означає переглянути тематику досліджень не тільки за її актуальністю, а й за її проблемністю.

³ Див.: Там же.— С. 11.

⁴ Див.: Рад. Україна.— 1986.— 19 квіт.

⁵ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС...— С. 6.

⁶ Федосєєв П. Н. Наука на етапі ускорення.— Коммунист.— 1986.— № 5.—

На цій обставині з особливою силою наголосив XXVII з'їзд КПРС. Як один із серйозних промахів ідеологічної роботи було кваліфіковано ігнорування гостроти життєвих суперечностей, відсутність реалізму в оцінці справжнього стану справ в економіці, соціальній та інших сферах нашого життя⁷. Таке ігнорування діалектичної складності суспільних реалій в теоретичному плані породжує безпроблемність, поверховість, наукоподібність і, як наслідок, практичну неефективність, замість справді наукового пошуку істини.

Можна сказати, що серед тих, хто звертався до аналізу питань сучасного соціального процесу, побутував певний стереотип безпроблемності, своєрідну серцевину якого становило уявлення, нібито рушійною силою прогресу за соціалізму є гармонізація, взаємоузгодженість усіх сфер соціального буття, яка розглядалась поза властивими йому реальними труднощами і суперечностями. Коли ж якісь із цих труднощів і потрапляли в поле зору, то аналіз процесу їх подолання здебільшого підмінювався переліком відповідних постанов директивних органів, які спрямовували на таке подолання; розгляд питань здійснювався нерідко навіть без врахування принаймні тих гострих матеріалів, що містились у періодичній пресі, публіцистиці та ін., хоча такі виступи давали плідну інформацію для теоретичних узагальнень. Це стосується, наприклад, таких питань, як динамізм суспільного життя в умовах НТР, ускладнення діалектичної взаємодії основних його складових: продуктивних сил і виробничих відносин, виробничої і соціальної сфер та ін.; шляхи і засоби поліпшення матеріального добробуту і духовного збагачення людей, тих соціальних наслідків, до яких воно призводить; суперечність між творчими та інерційними елементами у людській свідомості й діяльності; особлива гострота проблем виховання та ін. Відсутність або ж спроєктованість теоретичного аналізу таких факторів обернулись відривом від реальних проблем, поставлених самим життям. Чи не через це серед багатьох філософських праць, виданих у республіці, лише поодинокі були присвячені вивченню суперечностей за соціалізму — та й у них аналіз реальних суспільних проблем почасти підмінювався схоластичним розумуванням з приводу надуманих суперечностей і конфліктів. Тією ж обставиною пояснюються і неухага філософів до аналізу результатів конкретних соціологічних досліджень, невміння побачити за цифрами й даними ті реальні суспільні суперечності й проблеми, які й належить аналізувати.

Така ситуація абсолютно неприпустима у світлі тих завдань, які ставить нині партія перед ученими-суспільствознавцями. «Науковий аналіз об'єктивних суперечностей соціалістичного суспільства, вироблення обґрунтованих рекомендацій щодо їх розв'язання, надійних економічних і соціальних прогнозів — невідкладне завдання суспільних наук на сучасному етапі розвитку»⁸, — підкреслено у новій редакції Програми КПРС. Спрямованість теоретичної й політичної думки не на фіксацію досягнутого, а на обґрунтування шляхів і методів прискорення соціально-економічного і духовного прогресу — ця партійна настанова виражає нині революційно-перетворюючу суть марксистсько-ленінської теорії, живою душею якої є матеріалістична діалектика. Чутливо реагувати на зміни, що відбуваються в житті, постійно тримати в полі зору нові явища, аналізуючи їх у всеозброєнні вихідних принципів діалектико-матеріалістичної методології, — тільки за цієї умови вчений може своєчасно робити висновки, здатні правильно орієнтувати практику. Тільки за цієї умови «пульс» теоретичного осягнен-

⁷ Див.: Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС... — С. 106.

⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.) — К. — 1986. — С. 55.

ня дійсності відповідатиме її складності, багатогранності, динамізмові.

Навряд чи знайдеться в теорії матеріалістичної діалектики, зокрема у її вченні про розвиток, хоч одне питання, яке б не було найтісніше пов'язане з фундаментальними завданнями прискорення нашого суспільства, з кардинальними зрушеннями у суспільному бутті й суспільній свідомості, у продуктивних силах і виробничих відносинах.

Шляхи й методи якісного перетворення всіх сторін життя нашого суспільства — це стратегічний світоглядно-методологічний орієнтир для значно ґрунтовнішого філософського осмислення закономірностей і особливостей суспільного розвитку за умов соціалізму — аналізу, який би повною мірою враховував увесь комплекс об'єктивних і суб'єктивних умов, що забезпечують інтенсивність розвитку, надання йому необхідного динамізму, прискорення.

XXVII з'їзд КПРС наголосив на тому, що головним засобом інтенсифікації суспільного виробництва є докорінне структурне перетворення продуктивних сил, орієнтація на найвищі рубежі науково-технічного прогресу. Йдеться про глибоку реконструкцію народного господарства на основі новітніх досягнень науки й техніки, про перебудову господарського механізму, системи управління, перенесення центру уваги з кількісних показників на якісні. Головний важіль інтенсифікації народного господарства — кардинальне прискорення науково-технічного прогресу, більш високі темпи розвитку галузей, які забезпечують це прискорення, найвищу продуктивність праці й ефективність виробництва, організацію економіки загалом. Партією поставлено завдання приведення в дію всіх матеріальних і духовних резервів економічного зростання.

З необхідності реконструкції виробництва випливають нові відповідальні завдання перед наукою. Зміцнюючи її матеріально-технічну базу і створюючи умови для плідної діяльності вчених, країна чекає від них відкриттів і винаходів, які б забезпечували справді революційні зміни в розвитку техніки і технології. Мають з'явитися і зміцніти якісно нові форми взаємозв'язку науки і практики, які забезпечуватимуть, з одного боку, значно енергійніший поворот науки до потреб народного господарства, а з другого — такий же важливий поворот виробництва обличчям до науки, його максимальну сприйнятливність до науково-технічних досягнень.

Прискорення соціально-економічного і науково-технічного прогресу передбачає значну інтенсифікацію взаємодії природничих, технічних і суспільних наук. Це зумовлює кончу потребу активізувати розпочате останніми роками в нашій республіці філософське вивчення такої взаємодії, спрямувавши його на осмислення її методологічного і світоглядного рівнів і відповідно — багаторівневості й багатогранності її практичної віддачі. Водночас таке вивчення дасть можливість повною мірою розкрити евристичну значущість програмного положення про те, що принциповою, вивіреною основою природничо-наукового і соціального пізнання була й лишається діалектико-матеріалістична методологія⁹, яку потрібно творчо розвивати й уміло застосовувати в дослідницькій і в практичній діяльності.

Загалом же виявлення і докладний аналіз філософського змісту всього кола окреслених питань соціально-економічного прискорення може істотно поглибити наші уявлення про діалектику теорії і практики, матеріального і духовного виробництва, діалектику якісних і кількісних змін у суспільному розвитку, про рушійні сили і часові параметри прискорення суспільного прогресу та ін.

Особливо важливим є усвідомлення усієї складності діалектичного взаємозв'язку продуктивних сил і виробничих відносин. Адже ді-

⁹ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 55.

лектична відповідність виробничих відносин характерові продуктивних сил зовсім не забезпечується за соціалізму автоматично, а здійснюється через подолання віджилих, інерційних, гальмуючих чинників, завдяки своєчасному виявленню й усуненню застарілих методів господарювання. Розуміння цієї обставини впливає з реалій самого життя: переважно екстенсивний розвиток нашої економіки протягом останніх років породив форми виробничих відносин, методи планування і управління, які поступово втрачали стимулюючий вплив на господарське будівництво. Щоб їх докорінно перебудувати, треба правильно зрозуміти суперечливий характер взаємозв'язку продуктивних сил і виробничих відносин, який впливає з вихідних уявлень діалектико-матеріалістичного вчення про джерела суспільного розвитку. «Ми твердо засвоїли положення, що суперечності є джерело розвитку,— пише з цього приводу П. М. Федосєєв.— Але воно реалізується таким чином, що дається простір прогресивному началу і долаються віджилі, гальмуючі сторони або форми даного процесу. Це стосується і головного джерела суспільного розвитку— діалектики продуктивних сил і виробничих відносин, яка за умов науково-технічної революції сильно ускладнилась. Продуктивні сили завжди були найбільш рухомим і провідним фактором у розвитку виробництва. Нині динамізм цього фактора набагато посилюється, внаслідок чого необхідне безперестанне вдосконалення виробничих відносин, своєчасне подолання можливого відставання їх від зростання продуктивних сил. Водночас поглиблюється нерівномірність у розвитку самих продуктивних сил. На наших очах з розвитком електроніки, обчислювальної техніки, автоматизації, біотехнології здійснюються глибокі революційні зрушення в науці й техніці, які вимагають перебудови величезного виробничого апарату, цілих галузей економіки, всього народного господарства. Зволікання з впровадженням новітніх досягнень науки й техніки не можуть не загальмувати науково-технічний прогрес»¹⁰.

Відкрити новий простір розвитку продуктивних сил означає розв'язати комплекс органічно взаємопов'язаних завдань: змінити екстенсивну спрямованість господарського механізму, подолати його витратний характер, спрямувавши на підвищення якості й ефективності виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, на посилення ролі людського фактора. Партія виходить з того, що переверот у виробничих відносинах, спричинений ліквідацією приватної власності,— не одномоментний акт, внаслідок якого основні засоби виробництва стануть загальнонародним надбанням. Ставлення до власності виховується передусім реальними умовами, в яких перебуває людина, визначається її можливостями впливати на організацію виробництва, розподілу, обміну, використання результатів праці. Весь комплекс питань дальшого поглиблення соціалістичного самоврядування в економічній і соціальній сферах, що дістав своє відображення у теоретичних документах партії, має стати об'єктом всебічного філософського осмислення, яке безперечно сприятиме подоланню спрощених уявлень про взаємозв'язок об'єктивних і суб'єктивних факторів у суспільній життєдіяльності, якнайповнішому розкриттю стимулюючого (або ж гальмуючого) впливу суб'єктивного чинника на процес реалізації об'єктивних тенденцій суспільного розвитку.

Дуже важливою для філософських узагальнень є притаманна теоретичним документам партії спрямованість на всебічне врахування соціально-культурної значущості будь-якої зі сфер суспільної життєдіяльності, впливу всього комплексу соціальних факторів на зміст праці, її продуктивність, на ставлення до праці і суспільної власності, у кінцевому підсумку— на формування соціалістичного типу особистості. Курс на соціально-економічне прискорення і програмна мета

¹⁰ Федосєєв П. Н. Наука на етапе ускорення.— С. 37.

партії — досягнення повного добробуту і вільного, всебічного розвитку всіх членів суспільства — зумовлюють необхідність по-новому розглянути дальший розвиток соціальної сфери, у повному обсязі оцінити її зростаюче значення, підкреслено у матеріалах з'їзду. Саме в цій сфері реалізуються результати економічної діяльності, які зачіпають життєві інтереси трудящих, втілюються найвищі цілі соціалізму, виявляються реальний гуманізм нового суспільного ладу, його якісна відмінність від капіталізму. Економічна діяльність розглядається партією не як самоціль, а як найважливіша передумова всебічного розвитку соціальної сфери людської життєдіяльності. Більше того, соціальна політика постає як могутній засіб прискорення економічного розвитку країни, піднесення трудової й суспільно-політичної стабільності суспільства, формування нової людини, утвердження соціалістичного способу життя. Здійснення активної соціальної політики передбачає послідовне утвердження принципу соціальної справедливості, дальше всебічне вдосконалення соціально-класових і національних відносин, поглиблення процесу демократизації усіх сфер життєдіяльності нашого суспільства.

Відмітна особливість програмних документів партії — розкриття діалектичної взаємозумовленості усієї сукупності складових соціально-економічного прискорення. Такий підхід є визначальним методологічним орієнтиром для дальшого розвитку досліджень з теорії матеріалістичної діалектики. Адже націленість на з'ясування соціально-культурної масштабності, повного обсягу суспільної значущості будь-якого з конкретних виявів людської життєдіяльності — риса, органічно притаманна діалектико-матеріалістичному аналізу дійсності, особливості якого втілені у відомих чотирьох вимогах діалектичної логіки, сформульованих В. І. Леніном¹¹.

Зазначимо, що увага дослідників-філософів до вивчення діалектичного співвідношення соціальної та економічної сфер суспільного життя, соціальних і економічних чинників людської діяльності, як про це свідчать праці останніх років, явно недостатня, а в тих випадках, коли вона наявна, — досить поверхова. Це — причина того, що соціальний розвиток розглядається поза усією сукупністю властивих йому сутнісних відношень, без врахування тієї істотної обставини, що за соціалізму сутність і явище можуть не збігатися (зокрема, залишається поза увагою суперечливий характер товарно-грошових відносин, ставлення індивіда до суспільної власності та ін.).

Завдання кардинальних змін у всіх сферах суспільного буття, висунуті нині партією, невіддільні від глибоких структурних зрушень у суспільній свідомості. Необхідно здійснити перебудову мислення, виробити таку психологію, яка була б пройнята розумінням кожної людини гостроти сучасного моменту, його переломного характеру. Щоб повернути суспільство до нових завдань і спрямувати на їх розв'язання творчий потенціал кожного трудового колективу, треба забезпечити прискорення не лише соціально-економічного прогресу, а й духовного розвитку. Уособлюючи всю багатомірність феномена прискорення, зазначена обставина є вираженням неминущої, дедалі зростаючої значущості людського фактора в будь-якій зі сфер суспільної життєдіяльності. Виходячи з цього, XXVII з'їзд КПРС сформулював програмні завдання щодо формування марксистсько-ленінського світогляду у трудящих, збагачення духовного світу людини, зміцнення зв'язку ідеології з життям.

Взаємодія активізації людського фактора і процесу соціально-економічного прискорення — діалектична. Якщо така активізація — необхідна умова прискорення, то останнє, в свою чергу, спрямоване

¹¹ Див.: Ленін В. І. Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна // Повне зібр. творів. — Т. 42. — С. 280.

на максимальний розвиток людини. Найвищим втіленням цієї діалектики є реальний гуманізм комуністичного світогляду. «Комуністи завжди уявляли собі шляхи соціального прогресу в усій їх внутрішній складності і суперечливості,— відзначив на з'їзді М. С. Горбачов.— Але— і в цьому головна відмінність комуністичного світогляду— в центрі цих процесів незмінно стоїть людина, її інтереси і турботи. Людське життя, можливості його всебічного розкриття, підкреслював В. І. Ленін,— найбільша цінність, інтереси суспільного розвитку— над усе. На це КПРС орієнтується у своїй практичній діяльності»¹².

Теоретичні документи партії спрямовують нас на поглиблене вивчення комуністичного світогляду як регулятора людської діяльності, на дальше розкриття під цим кутом зору світоглядного змісту матеріалістичної діалектики. Вирішальне значення має тут ленінське положення про той нерозривний взаємозв'язок передових ідей і практики будівництва нового суспільства, з якого черпає енергію і дієвість соціалістична ідеологія¹³. Вивчаючи шляхи формування цілісного й активного світогляду, слід надавати особливого значення з'ясуванню того, як передові світоглядні ідеї пов'язуються з конкретним соціально-політичним досвідом мас. Епіцентром філософського дослідження питань світогляду є програмна настанова партії про єдність теорії і практики в ідейно-виховній роботі.

З огляду на це особливо важлива партійна настанова щодо неприпустимості спрощених уявлень про ідейно-політичне, трудове і моральне виховання. Навіть винятково сприятливі умови для підвищення ефективності ідейно-виховної роботи, які створюються у боротьбі за прискорення соціально-економічного розвитку країни, не означають дозволеності будь-якої полегшеної оцінки суперечностей і труднощів. «Розвиток суспільної свідомості— завжди складний процес, але своєрідність нинішнього етапу надала особливої гостроти багатьом назрілим проблемам»¹⁴. По-перше, якісну новизну і масштабність завдання прискорення ще не всі зрозуміли і прийняли. Істотно й те, що уповільнення соціально-економічного розвитку стало наслідком серйозних хиб не тільки в господарському керівництві, а й в ідеологічній роботі. Цю реальну складність виховного процесу потрібно враховувати в теоретичних дослідженнях з проблем виховання. Ефективність теоретичних рекомендацій залежатиме від глибини усвідомлення того, що й з погляду управління суспільством, і тим більше в ідеологічному, виховному плані політика дає потрібні результати тільки тоді, коли вона будується на точному врахуванні інтересів класів, соціальних груп, особи, коли досягнута повна відповідність між словом і ділом, сповна реалізовані демократичні принципи соціалістичного самоврядування народу. «Суспільство— це конкретні люди, у них конкретні інтереси, свої радощі й драми, свої уявлення про життя, його справжні й удавані цінності»¹⁵. Саме тому партія спрямовує свою ідейно-виховну роботу таким чином, щоб враховувати в ній усі реалії нашого суспільного буття. Критерій реалізму— головний у цій галузі, так само як визначальний він і щодо економічної та соціальної сфер. З огляду на це зроблено і акцент на індивідуальних формах виховної роботи (зрозуміло, з урахуванням вікових особливостей людей, їхнього способу життя та інших факторів), адже виховання стає масовим процесом не тоді, коли здійснюється за статистично-усередненими орієнтирами, а тоді, коли доносить ідеї, принципи, норми комуністичного співжиття до кожної людини окремо, подає їх так, що вони стають зрозумілими і близькими кожному члену нашого суспільства.

¹² Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС...— С. 25.
¹³ Див.: Там же.— С. 104.

¹⁴ Там же.— С. 106.

¹⁵ Там же.

Значення розглянутих партійних настанов щодо формування світогляду — принципове. Адже не секрет, що більшість філософських праць, присвячених світоглядним питанням, грішить саме загальністю, «проценто-» і «заходоманією», відсутністю глибокого проникнення в реальні труднощі й суперечності виховного процесу. Надто вже довіряємо ми загальним уявленням про творчий характер людської свідомості і надто мало дбаємо про вивчення тих «інерційних механізмів», які з'являються в ній і починають переважати за певних умов. Не зжито й тяжіння до просвітницького спрощення уявлень про шляхи й засоби поліпшення виховного процесу. Досі побутує підміна аналізу особливостей комплексного підходу до виховання описом сумативних його ознак.

Треба глибше досліджувати конкретний взаємозв'язок усіх складових суспільної життєдіяльності у їх впливі на формування і розвиток людської свідомості, співвідношення у згаданій площині рефлексивних і дорефлексивних рівнів свідомості та ін.

Важливим є дальше вивчення специфіки світоглядної свідомості, її евристичної значущості в людській діяльності, співвіднесення евристичних функцій світоглядної та науково-теоретичної свідомості. Потрібно з'ясувати особливості формування й функціонування такої риси мислительного відображення дійсності, як критична рефлексія. Словом, йдеться про піднесення на якісно вищий рівень філософського розуміння ролі всієї сукупності форм і рівнів свідомості в активізації людського фактора.

За умов, коли, як було зазначено на річній сесії АН СРСР, спільним для всієї нашої науки напрямом досліджень стає ґрунтовне вивчення проблем людинознавства, філософи республіки мають чітко визначити своє місце в широкомасштабній дослідницькій програмі, розробку якої здійснює щойно створена Наукова рада АН СРСР з комплексного дослідження проблем людини, та в республіканській комплексній програмі з проблем комуністичного виховання. Звичайно, це потребує максимальної конкретизації наших уявлень про світоглядно-методологічні проблеми людинознавства, їх евристичне збагачення, зокрема завдяки філософському переосмисленню новітніх досягнень спеціальних наук про людину. Слід якнайповніше розкрити світоглядно-методологічну значущість діалектико-матеріалістичного філософського розуміння людини для уникнення біологізаторських, техніцистських або ж вульгарно-соціологізаторських тенденцій у людинознавстві.

Матеріали XXVII з'їзду КПРС спрямовують на ґрунтовне філософське дослідження провідних тенденцій внутрішнього та міжнародного життя, діалектики сучасної епохи.

Серед найважливіших проблем світового суспільного розвитку особливо виділяються ті, які досі докладно не вивчені в соціально-філософському плані, зокрема під кутом зору дальшого поглиблення уявлень про діалектичні суперечності. Це передусім питання про органічну взаємодію реалій сучасного історичного процесу — таких, як протиборство двох світових соціально-економічних систем, двох формацій, необхідність мирного співіснування держав з різним суспільним ладом, дальше поглиблення загальної кризи капіталізму (зокрема, загострення суперечностей між працею і капіталом; нові спалахи, нові форми і напрями міжімперіалістичних суперечностей); суперечливі устремління і шляхи розвитку країн, що визволились від колоніального гноблення; різнопланові соціально-політичні рухи в сучасному світі. Діалектика сучасного світового розвитку, підкреслено в теоретичних документах партії, така, що саме за цих калейдоскопічних умов, при постійній взаємозумовленості процесів, що відбуваються в окремих країнах і регіонах, з об'єктивною необхідністю посилюється взаємопов'язаність доль держав і народів. У поєднанні зма-

гання, протиборства двох систем і тенденції до взаємозалежності держав світового співтовариства полягає реальна, надзвичайно складна діалектика сучасного розвитку. Саме так, через боротьбу протилежностей, складається суперечливий, але взаємозалежний, багато в чому цілісний світ.

На розумінні цієї діалектики ґрунтується широкомасштабна програма відвернення нової війни, висунута нашою партією. В основі її лежить глибоке усвідомлення того, що питання про долю людства ні в якому разі не можна лишати в полоні випадку: як зазначив М. С. Горбачов на XXVII з'їзді КПРС, потреба розв'язати найбільш насуцні загальнолюдські завдання повинна пробудити небачені ще сили самозбереження людства¹⁶.

У Політичній доповіді ЦК міститься надзвичайно насичена, і в методологічному, і в світоглядному розумінні, характеристика світу напередодні третього тисячоліття: «Світ, сповнений надій, бо ніколи раніше люди не були так усебічно оснащені для дальшого розвитку цивілізації. Але й світ, переважаний небезпеками і суперечностями, які спонукають говорити чи не про найтривожнішу смугу історії»¹⁷.

Висновок про те, що особливістю нинішнього періоду світового розвитку є найнебезпечніша дилема — бути чи не бути людству, примушує багато в чому по-новому підійти до найважливіших світоглядних соціально-філософських і методологічних проблем, вперше поставлених марксизмом. Як підкреслюється у передовій статті журналу «Коммунист», це передусім — питання про ставлення людини до її власних суспільних продуктивних сил, про можливість контролю над цими силами, про роль політики, науки, суб'єктивного фактора загалом у запобіганні самознищенню людства. «Принципово нової світоглядної гостроти і справді загальноісторичного значення набули проблеми взаємовідношення суспільства й природного середовища, відношення продуктивних сил людини до продуктивних сил самої природи. Аналіз з'їздом цих проблем примушує по-новому поглянути й на фундаментальні проблеми усякого світогляду — про місце людини в світі та відношення її до світу, про відповідальність людей за долю життя на Землі»¹⁸. Небувало зростає і світоглядна значущість усвідомлення людиною планетарних, глобальних масштабів своєї діяльності, усвідомлення кожним особою відповідальності за майбутнє цивілізації. Виняткової світоглядної гостроти набуває питання про докорінну відмінність двох соціально-економічних систем і за готовністю, і за здатністю осмислювати й розв'язувати проблеми, що виникають перед сучасним людством.

Важливість філософського дослідження глобальних проблем, глобальних суперечностей сучасності пов'язана з тією обставиною, що ці проблеми й суперечності стали своєрідним пробним каменем, на якому перевіряються нині глибина діалектичного підходу до світу, науковість і обґрунтованість практичних рішень. Особливе значення має розкриття світоглядно-методологічної неспроможності тих спекуляцій навколо глобальних проблем сучасності, які мають місце в сучасній буржуазній ідеології. Необхідне органічне поєднання соціально-класових, наукових та гуманістичних аспектів осмислення цих питань.

Матеріали XXVII з'їзду КПРС, отже, націлюють філософів на широкий спектр проблем, теоретична значущість яких невіддільна від їх практичної актуальності.

Особливої ваги набуває питання про світоглядно-методологічну роль марксистсько-ленінської філософії, матеріалістичної діалектики

¹⁶ Див.: Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС...— С. 24.

¹⁷ Там же.— С. 12.

¹⁸ Крупнейшее достижение современной марксистско-ленинской мысли // Коммунист.— 1986.— № 6.— С. 9.

у тій інтенсивній взаємодії природничих, технічних і суспільних наук (про неї йшлося вище), яка здійснюється нині в трьох напрямках: техніко-економічні й соціальні проблеми науково-технічного прогресу; комплексне вивчення проблем людини, активізації людського фактора; захист миру і розгортання міжнародного співробітництва¹⁹.

Вивести аналіз будь-якої з фундаментальних філософських проблем на той світоглядно-методологічний рівень, який притаманний теоретичним документам з'їзду партії,— на рівень усвідомлення всієї складності й суперечливості живого життя, чіткого бачення магістральних тенденцій і перспектив сучасного суспільного розвитку — відповідальне завдання, що вимагає великої цілеспрямованості, концентрації зусиль усіх працівників філософського фронту республіки. Запорукою виконання цього завдання є творча атмосфера змістовних дискусій, критичності та самокритичності в оцінці зробленого, постійне поглиблення наукової компетентності, гостре відчуття відповідальності перед партією і народом за високе звання філософа, озброєного найпередовішим світорозумінням — матеріалістичною діалектикою.

* * *

В передовій статті аналізуються актуальні дослідницькі задачі в області матеріалістическої діалектики, втекаючі з рішень XXVII с'їзда Коммунистической партії Советского Союза.

¹⁹ Див. Федосеев П. Н. Наука на этапе ускорения.— С. 37.

Соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу

О. Ф. ОМЕЛЬЧЕНКО

КАДРОВЕ ПИТАННЯ І МЕТОДИ ОЦІНЮВАННЯ ЯКОСТЕЙ ПРАЦІВНИКА

Визначена XXVII з'їздом стратегія прискорення соціально-економічного і науково-технічного прогресу ставить підвищені вимоги до діяльності партійних, радянських, народногосподарських органів, до рівня розв'язання ними кадрових питань, до вдосконалення методів цієї діяльності. У Політичній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу наголошено на необхідності проведення принципової кадрової політики, «підвищення ініціативності і відповідальності кадрів»¹. Політика КПРС спрямована на всебічне забезпечення підготовки, виховання кадрів, їх раціональну розстановку відповідно до вимог виробництва і професійних, ділових та громадсько-політичних якостей працівника.

Прискорення науково-технічного прогресу великою мірою залежить від розвитку фундаментальної науки і зміцнення її зв'язку з практикою, від скорочення тривалості прикладних досліджень і строку впровадження досягнень науки у виробництво. Розв'язання цих відповідальних завдань має за умову, як зазначив В. В. Щербицький у виступі на сесії Загальних зборів Академії наук УРСР, «дальше вдосконалення організації наукової праці, поліпшення підготовки кадрів»².

У проведенні принципової кадрової політики, в доборі і розстановці кадрів велике місце належить правильному оцінюванню якостей працівників. Нині застосовуються п'ять методів оцінювання: за анкетами і характеристиками; за досягнутими особистими результатами; за відповідністю особистих якостей працівника формальному посадовому «портретові» вимог (психологічне оцінювання); комплексне і пряме експертне оцінювання. Перший із названих методів є найпоширенішим, ним послуговуються без будь-яких конкретних методик. Його вада полягає насамперед у тому, що принципи оцінювання людей здебільшого зводяться до рівня формальних. Наприклад, відомості про професійну підготовку обмежуються дипломом про освіту, фіксацією трудового стажу та іншими формальними показниками. Неминучими є також певна тенденційність, однобічність характеристик. Крім того, зазначений метод не забезпечує такої умови коректного оцінювання, як таємність, котра дозволяє уникнути впливу часткових ситуацій спілкування на створення «реалістичного портрету» працівника.

Очевидно, анкети і характеристики не повинні вирішальним чином впливати на добір і розстановку кадрів. Їх можна, а часом і потрібно використовувати (скажімо, коли розглядається кандидатура «сторонньої людини»), але тільки як додаткове джерело інформації.

¹ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 100.

² Щербицький В. В. Від фундаментальних досліджень — до революційних перетворень у техніці і технології: Виступ на сесії Загальних зборів АН УРСР // Рад. Україна.— 1986.— 19 квіт.

При цьому краще спиратись на характеристики одного й того самого працівника, дані людьми, які мають стосовно нього неоднакові погляди, цілі й емоції.

Сьогодні у розв'язанні кадрових питань великого поширення набула орієнтація на індивідуальні результати праці. Як показовий приклад можна навести методiku «Пульсар», застосовану в оцінюванні конструкторів львівського об'єднання «Електрон»³. Однак вона має істотні вади. Зокрема, індивідуальний внесок кожного в колективну діяльність тут недостатньо «відкритий» для оцінювання.

Суть третього способу оцінювання полягає у виявленні формальними методами психології ступеня відповідності особистих якостей працівника своїй або вакантній посаді. В числі прихильників цього способу — відомі радянські і зарубіжні вчені: П. М. Керженцев (засновник «теорії рис» у вітчизняній науці), Ф. Ф. Аунапу, Л. І. Уманський, І. С. Мангутов, В. Н. Михеев, В. Ф. Рубахін, А. В. Філіппов, В. Г. Лоос, М. Роханські, Д. Берці та ін.⁴ Серед нових психологічних методик оцінювання кадрів потрібно відзначити ту, що розроблена кафедрою соціальної психології Ленінградського держуніверситету ім. Жданова спеціально для застосування в проектно-конструкторських і наукових організаціях⁵. Авторам згаданої методики, так само як усім іншим, котрі йдуть таким шляхом, доводиться розв'язувати складні питання: розроблення «портрету» посадових вимог; виявлення певних особистих якостей співробітника і вимірювання їх рівня; визначення ступеня відповідності працівника посаді на основі порівняння фактичних якостей з потрібними. Перелік посадових вимог складався на базі даних опитування і обстеження співробітників, які успішно працюють на конкретній посаді, а також аналізу й експертної оцінки характеру їхніх трудових обов'язків.

Усе це було здійснено на високому професійному рівні. Проте даний метод «ігнорує» істотні моменти.

По-перше, будь-яка конкретна посада зі зміною виробничих завдань, умов і обставин змінює вимоги до працівника. Так, наприклад, перехід до застосування засобів автоматизованого проектування висував у перші ряди за успіхами в трудовій діяльності нових людей у тих самих колективах, бо тепер стали потрібні здатність до переучування, до швидкого сприйняття нового, знання математичних методів, вміння абстрактно мислити. І меншою мірою важливі посидючість, скрупульозність у розрахунках, здатність запам'ятовувати велику кількість інформації та ін.

По-друге, на формування вимог до працівника робить вплив не тільки сама посада, але й колектив. Передусім потрібно враховувати, як цей працівник «вписується» в колектив контактних співробітників з професійного погляду, якою мірою його знання, досвід, здібності доповнюють якості даної групи людей. Неважко уявити межі практичної результативності колективу, котрий складається з одних «генераторів ідей» або ж з одних лише сумлінних виконавців. Важливо також розумно поєднувати те, що можуть дати досвідчені спеціалісти з широкими знаннями і новачки, думка яких не обтяжена стереотипами тривалої професійної діяльності і надмірною інформацією. Певну роль

³ Якушев В. М. Распределение по труду. Взаимосвязь хозяйственного механизма и соревнования // Социол. исслед.— 1982.— № 3.— С. 68—78; Омельченко О. Ф. Оцінка ділових якостей працівників і добір кадрів // Філософ. думка.— 1985.— № 1.— С. 61—70.

⁴ Див. докладніше: Кайдалов Л. П., Суименко Е. И. Психология единоначалия и коллегальности.— М., 1979.— С. 61.

⁵ Викторов Н. А., Чугунова Э. С. Социально-психологические проблемы диагностики инженерных кадров в автоматизированных системах управления разработывающих предприятий (АСУРП) // Психол. журнал.— 1983.— Т. 4.— № 4.— С. 87—95; Чугунова Э. С. Комплексная оценка творческой активности инженеров // Социол. исслед.— 1984.— № 3.— С. 118—125 та ін.

відіграє і «поєднання відмінностей» іншого плану, зокрема вікових. Вельми вагомою є соціально-психологічна сумісність співробітників.

Щоб забезпечити таку кардинальну умову, як професійна і соціально-психологічна сумісність, у розв'язанні кадрових питань потрібно спиратись на програмно-цільовий підхід, який орієнтує на створення плідно працюючого колективу. Належить пам'ятати, пишуть Л. П. Кайдалов і Є. І. Суїменко, що «суб'єкт групи не є сума його членів, а є сама група як єдиний соціальний організм, який становить собою системно цілісне утворення частин (членів), що взаємно доповнюють одна одну і різнобічно функціонують у розв'язанні єдиних завдань»⁶. Без урахування реакцій, взаємодії, взаємовпливу людей у їхній праці, того, як це позначається на віддачі в роботі, не можна ефективно здійснювати добір кадрів.

По-третє, працівник не складається із самих лише «зручних» для виконання посадових обов'язків якостей, а може мати й такі, що не сприяють або заважають реалізації відповідних функцій. Правильна оцінка тут можлива лише як результат порівняння позитивних і негативних сторін особи. Часом один недолік не здатні компенсувати численні переваги. І навпаки, яскраво виражена позитивна якість з верхом перекриває все негативне. Це лишається за рамками «портрету» вимог, який ґрунтується лише на врахуванні позитивних якостей і застосуванні обмеженої шкали їх оцінювання, котра не дає змоги достатньою мірою виділити видатну якість.

По-четверте, потрібно зважати на те, що людська особистість неповторна і визначається вона не так кількістю і рівнем якостей, як їх взаємозв'язками, взаємовпливом, взаємозалежністю в розвитку⁷. Тому безперспективним видається виділення типових рис для цілей визначення ефективності трудової діяльності на даній посаді. Життя сповнене прикладів того, як завдання одного порядку з однаковим успіхом розв'язують люди із зовсім різними, навіть протилежними в чомусь якостями. Приміром, головний конструктор радянських космічних автоматів Г. Н. Бабакін, «на відміну від суворих, владних, вимогливих керівників типу Сергія Павловича Корольова, ...був дуже м'якою людиною з підкреслено ввічливою манерою поведження з людьми... і вмів домагатися поставленої мети своїми нестандартними методами. Всього шість років працював Бабакін головним конструктором космічних автоматів, але те, що він встиг зробити за ці роки, вражає уяву. Перший в історії людства місяцехід, доставка ґрунту з Місяця, м'яка посадка станції і дослідження на поверхні розжареної Венери...» Цікаво, що на відміну від освіченого з молодих років Корольова, який тривалий час працював у галузі космічних апаратів, Бабакін усього за кілька років до початку своєї роботи «на космос» знайомився з такою технікою за газетами та журналами. «Вся його очна освіта — сім класів і чотиримісячні курси радіомонтерів... Десятирічку Бабакін склав екстерном, а диплом про вищу освіту здобув лише в сорок два роки, коли вже працював начальником великого наукового відділу»⁸.

Гадаємо, немає підстав категорично твердити, що саме ті, а не інші якості визначають успіх працівника. Неправомірними є й спроби обмежувати під час оцінювання число важливих для трудової діяльності рис. Людина — не технічна система, і принципи моделювання таких систем до неї не застосовні. До речі, максимальна кількість рис, котрі враховуються в методиках оцінювання, в небагатьох випадках сягає сотні⁹. Найчастіше їх 20—30, а то й набагато менше. Хоча,

⁶ Кайдалов Л. П., Суїменко Е. И. Указ. ки.— С. 30.

⁷ Ружичка І. Психологія і робота з людьми/Перекл. з чеськ.— К., 1984.— С. 90—91.

⁸ Коновалов Б., Михайлов Б. Космический взлет конструктора Бабакина // Известия.— 1984.— 12 нояб.

⁹ Викторов Н. А., Чугунова Э. С. Указ. ст.

зазначимо, в особі працівника немає «дрібниць». Позірна незначущість якоїсь риси може ввести в оману, якщо не завбачити, як вона виявиться на даній посаді. «...Це не дрібниця, або це така дрібниця, яка може набути вирішального значення»¹⁰,— застерігав В. І. Ленін. Тому видається позбавленим реальності обгрунтування шкали вагомостей, що її застосовують прихильники «теорії рис» для визначення важливості кожного елемента «портрету» ідеального працівника.

По-п'яте, «динамічна єдність елементів і структури особи роблять принципово неспроможною спробу виділення якихось загальних і специфічних рис в їх чистому вигляді»¹¹. Складностей тут додає, як звичайно, ситуативна і рольова поведінка працівника. Часом важко з'ясувати, що є істинною причиною тієї чи тієї дії— властива особі характерна риса, змушеність, умисність або ж прагнення грати певну роль (свідоме чи несвідоме).

Свій «внесок» роблять серйозні вади наявних способів виділення якості— тестування й експертне опитування. Перший із них має за основу технічні засоби і прийоми, застосування кількісних методів (методики Фланагена, Кеттела, Розенцвейга, Басса та ін.)¹². Нині захоплення формалізацією і математизацією в соціальній психології поступово йде на спад. Дедалі більше дослідники доходять висновку, що власне психічні феномени не можуть бути адекватно описані кількісними методами.

Великі недоліки має також спосіб виявлення потрібних і фактичних якостей працівника за допомогою експертного опитування. Адже експерт навряд чи може точно вказати, які якості і якою мірою сприятимуть йому й іншим працівникам в успішному виконанні вимог конкретної посади. Тут є і труднощі семантичного порядку. Експертне оцінювання здебільшого здійснюється в термінах буденної мови. Через їх багатозначність часто-густо виникає ситуація, коли дослідник і опитуваний вкладають різний смисл у слова, якими позначають риси працівника. Дану проблему намагаються розв'язати за допомогою створення спеціальних словників термінів. Інколи методика оцінювання містить досить великі за обсягом роз'яснення¹³. Але за наявності значної кількості оцінюваних рис зовсім не завжди вдається чітко й однозначно розмежувати їх зміст.

По-шосте, оцінка на основі «портрету» посадових вимог не може повною мірою врахувати трудову мотивацію з причини строго індивідуального і динамічного характеру цього показника. Тим часом, як свідчить досвід і результати проведених досліджень, «провідною якістю, що забезпечує високу продуктивність поведінки, є ступінь залученості суб'єкта до відповідної діяльності»¹⁴. Мотивація— інтегративна сила, яка приводить у «робочий стан» усі риси характеру, всі знання, досвід, емоції. Без неї найбагатші потенційні можливості не дають реальних плодів. Можна погодитися з висновком про те, що «кожне робоче місце має бути забезпечене працівником, заінтересованим у роботі»¹⁵. Добір співробітників тільки за потрібними якостями в надії, що належну мотивацію їм забезпечать матеріальні стимули і побоювання покарання, може дати позитивний ефект лише в разі прийому на роботу людей, для яких гроші і страх є головними мотивами трудової поведінки. Але таких небагато в масі працівників, і вони не є кращими трудівниками, особливо в умовах нерозв'язаності

¹⁰ Ленін В. І. Лист до з'їзду // Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 330.

¹¹ Кайдалов Л. П., Суменко Е. И. Указ. кн.— С. 61.

¹² Чугунова Э. С. Комплексная оценка творческой активности инженеров // Социол. исслед.— 1984.— № 3.— С. 118—125.

¹³ Викторов Н. А., Чугунова Э. С. Указ. ст.— С. 87—95.

¹⁴ Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / Под ред. В. А. Ядова.— Л., 1979.— С. 175.

¹⁵ Киллен К. Вопросы управления / Сокр. пер. с англ. Под ред. И. М. Верещагина.— М., 1981.— С. 180.

проблеми оцінювання індивідуального внеску кожного в загальну справу.

Перелічені вади оцінювання працівників за їхніми якостями не дозволяють надійно і на високому рівні розв'язувати кадрові питання, що часто-густо визнають і самі прихильники цього способу¹⁶. Зокрема, небезпідставним є висновок про те, що «портрет вимог», який становить собою статистичну модель ідеального працівника, зовсім не гарантує однозначного зв'язку між успіхами діяльності і якостями працівника. Ставлячи «жорсткіші» вимоги щодо цих якостей, ми зменшуємо ймовірність перебування на посаді непридатних працівників, але збільшуємо число тих, які найменше піддаються «стандартизації».

Прагненням компенсувати недоліки розглянутих нами способів оцінювання продиктовані пропозиції використовувати їх у комплексі. Так, наприклад, на ряді підприємств хімічної промисловості НДР для оцінювання інженерно-технічних працівників застосовується «комбінована система» атестації кадрів, що спирається на анкети, характеристики, на особисті результати, досягнуті в праці, на психологічні оцінки¹⁷. Такий підхід може зменшити ймовірність помилок, але не виключає її через серйозні і нездоланні вади використовуваних способів оцінювання. Відзначимо також громіздкість комплексного методу, і те, що він, як і кожний з вищенаведених способів, які входять до нього, не дозволяє належною мірою врахувати професійну і соціально-психологічну сумісність працівника з колективом.

Як бачимо, кожен з перелічених нами методів у чомусь однобічний або ненадійний, причому щоразу виявляється якась нова причина, котра не дозволяє до кінця уникнути його вад. З нашого погляду, це свідчить про помилковість вихідного принципу, покладеного в основу таких методів. Вона, очевидно, полягає у підміні головної методологічної передпосилки оцінки. Справді, діяльність людини — завжди колективна за своєю сутністю; навіть найбільш індивідуальні її риси можна зрозуміти лише в контексті діяльності тих людей, які є співучасниками роботи даного працівника і внески яких свідомо або несвідомо беруться за точку відліку при оцінюванні його діяльності. Однак усі перелічені методи якраз і елімінують факт такої співучасті, вводячи натомість (явно чи приховано) образ «відстороненого спостерігача», якому й мають допомогти численні кількісні дані, вимірювання, анкетування та ін.

У тому-то й полягає принципова помилка: заради об'єктивності «оцінювача» штучно вилучають з контексту колективної діяльності, щоб потім, на основі цифр, він міг її репрезентувати й визначити — чи поліпшить її оцінюваний працівник. Проте така оцінка завжди буде однобічна й суб'єктивна, бо й сама репрезентація колективу особою ніколи не буває повною, всебічною. Гадаємо, принцип «відстороненого спостерігача» був запозичений соціологами й економістами з природознавства і технікознавства у надії на те, що й при вимірюванні людської діяльності він буде таким же надійним, як і при оцінках природних явищ. Такі сподівання, на нашу думку, не є методологічно обгрунтованими.

Щоб подолати цей «перекіс у бік технократичних підходів»¹⁸, котрий, як бачимо, має місце й у галузі оцінювання ділових якостей працівників, треба взяти за основу ті оцінки, що йдуть «зсередини» середовища діяльності, від співпрацівників і колег, колективна думка яких (при відповідній техніці її аналізу) дає якнайповнішу і зваженішу оцінку ділових якостей працівника.

¹⁶ Див.: *Викторов Н. А., Чугунова Э. С.* Указ. ст.— С. 90.

¹⁷ *Ладензак К. и др.* Руководитель. Коллектив. Личность / Сокр. пор. с Нем.— М., 1974.— С. 151.

¹⁸ *Горбачов М. С.* Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 54.

Чи не тому останнім часом спостерігається своєрідне повернення до випробуваного практикою, простого й ефективного способу — прямого експертного оцінювання придатності конкретного працівника для конкретної посади тими людьми, які знають його особисто, у вигляді рекомендації.

Ще більші переваги має оцінка, дана колективом, до якого належить працівник. З появою на промислових підприємствах бригадних форм організації праці дістав поширення новий, колективний метод розв'язання кадрових питань. Самі члени підрозділу вирішують, кого приймати і хто заслуговує на звільнення чи на посадове просування. Крім усього іншого, це дозволяє розв'язати і проблему сумісності працівників, причому просто й ефективно. Адже хто як не самі члени трудового колективу найбільшою мірою знають характер і ступінь впливу на результати своєї роботи товариша, який працює поруч. Не змусили себе довго чекати добрі наслідки формування на ряді підприємств бригад «за бажанням» (до речі, цей принцип уперше застосував і гаряче рекомендував А. С. Макаренко). «Перед нами цікаве явище,— пишуть Г. Попов і В. Щербаков. Демократизм виступає не просто як соціальна цінність, не як чийсь дар, а як обов'язковий компонент нового методу господарювання. Без нього не буде реалізовано економічні можливості нового методу...»¹⁹.

Про ефективність колективного розв'язання кадрових питань на основі конкурсного відбору свідчать практичні результати переходу від призначення бригадирів і майстрів до їх виборів на відстаючій ділянці великогабаритної оснастки львівського об'єднання «Електрон». «Через рік виявилось, що майже вдвічі зростає продуктивність праці, більш як на 40% — заробітна плата»²⁰. Найширше ідею виборності реалізували в ризькому об'єднанні «Комутатор». Таємно, за допомогою бюлетнів, на основі розробленого в колективі «Положення про вибори» обирається лінійний персонал цехів до начальника ділянки включно. Якщо висувається один кандидат, для обрання він має набрати не менше 70% голосів, а якщо два і більше — обраним вважається той, хто дістав найбільше число голосів, але не менше половини від числа всіх учасників зборів.

У нашій країні конкурсність на заміщення посад наукових співробітників закріплена державними нормативними документами. «Слід, на наш погляд, переходити до виборності за конкурсом не тільки наукових співробітників, але й інших категорій працівників,— пише Є. І. Кіссель.— У вдосконаленні конкурсної системи добору кадрів містяться великі резерви»²¹. Не лише у нас, а й в інших країнах соціалістичної співдружності вже визнали, що важливим напрямом такого вдосконалення є посилення ролі первинного трудового колективу і введення конкурсного виборного начала під час добору спеціалістів. Саме життя, Закон про трудові колективи настійно диктують вимогу поширення практики поєднання конкурсів з колективними оцінками в галузевих проектно-конструкторських і наукових організаціях, на підприємствах. У Політичній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові партії підкреслюється: «...треба кардинально поліпшувати механізм, який дав би можливість перетворити демократичні принципи і норми, закладені в законі, у практику повсякденної роботи. Крок за кроком слід розширювати коло проблем, щодо яких рішення трудового колективу є остаточними...»²².

¹⁹ Попов Г., Щербаков В. Диалектика порядка // Правда.— 1984.— 27 июня.

²⁰ Подмарков Л. П. Когда хата не скраю // Экономика и организация пром. производства.— 1985.— № 2.— С. 149.

²¹ Киссель Е. И. Организация труда и управления в НИИ и КБ в условиях НТР.— М., 1979.— С. 103.

²² Горбачев М. С. Политическая доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 73.

Правильність, а отже, і результативність конкретних кроків на означеному шляху вдосконалення добору кадрів має за умов їх теоретично обґрунтованість. Це потребує аналізу недоліків одноосібного оцінювання працівників.

Негативним фактором такого оцінювання, коли його здійснює керівник стосовно підлеглого, є, як уже зазначалось, неможливість забезпечити повну адекватність його оцінки думці колективу. Кожна сходинка ієрархічної структури управління, яка розділяє підлеглого і керівника, тією чи тією мірою впливає на інформацію про трудову діяльність і особисті якості працівника, породжуючи зміщення в його оцінці. Керівник не завжди може правильно зважити всі «за» і «проти» або через відсутність особистого досвіду щодо тієї роботи, якою займається даний працівник, або через те, що сам має надто великі переваги у знанні справи. В одноосібних рішеннях неминуче присутній не тільки раціональний компонент, але й емоційно-суб'єктивний, залежний від шкали особистісних потреб і ціннісних орієнтацій, індивідуальних рис особи (характеру, темпераменту, психологічної структури, вольових якостей)²³. Таке рішення багато в чому диктується особистісною установкою того, хто його приймає. Підстави для винесення оцінки можуть деформуватись індивідуальним сприйняттям діяльності й особи оцінюваного працівника. Крім того, неузгодженість особистих, колективних і суспільних інтересів не виключає можливості того, що керівникові буде вигідно «змістити» оцінку у потрібний для нього бік. Нарешті, одноосібне оцінювання працівників керівником породжує відносини залежності, які перешкоджають розвиткові виробничої демократії, соціалістичних суспільних відносин. Думка однієї людини не може бути достатньою підставою для вирішення долі того чи того призначення на посаду.

Значно досконалішим є групове оцінювання. Його ефективність визначається навіть не суто технічною стороною справи, яка полягає у багаторазовому дублюванні процесу оцінювання. Група в цілому володіє більшим запасом якісної інформації про діяльність працівника, що дозволяє поглибити оцінку, зробити її всебічною. З'являється можливість виявити і нейтралізувати упередженість, урівноважити крайні позиції, взаємокомпенсувати негативні моменти індивідуального сприйняття трудової діяльності працівника різними експертами.

У чому ж ще полягають особливості і джерела ефективності колективної оцінки? Встановлено, що правильно оцінити працівника за його трудовими діями можна лише з урахуванням мотивів, засобів і цілей, умов і обставин, за яких вони здійснюються²⁴. Зрозуміло, що такою інформацією більшою мірою, ніж будь-хто, володіють контактні співробітники, які безпосередньо взаємодіють у процесі виконання виробничих завдань. «Високий ступінь внутрішньогрупової кооперації, сприяючи багатогранному виявленню особи в процесі праці, зумовлює більшу різнобічність образу людини в очах товаришів по роботі»²⁵. Зауважимо, що такі експерти відзначаються найвищим рівнем компетентності в оцінюванні працівника ще й тому, що краще знають тонкощі його роботи. Крім того, перебуваючи в неформальних стосунках із ним, спостерігаючи його поведінку в «стресових» ситуаціях, вони можуть виявити такі грані його особи, які іншим помітити важко, а частіше й неможливо. Дуже важливо, що члени трудового колективу «на власні очі» бачать трудові дії оцінюваного працівника, знають специфіку його діяльності, можуть оцінити його вплив на результат власної праці. Без усього цього всебічна і справедлива оцінка неможлива.

²³ Омаров А. М. Управление: искусство общения.— М., 1983.— С. 188.

²⁴ Сов. энцикл. словарь.— 1980.— С. 964.

²⁵ Донцов А. И. Психология коллектива.— М., 1984.— С. 143.

Важливим фактором об'єктивності оцінювання є те, що спільна виробнича мета забезпечує особисту заінтересованість у тих якостях працівника і таких його діяч, які сприяють досягненню цієї мети. Отже, саме вони і стають основою колективної оцінки. Експерименти, проведені А. І. Донцовим, привели до такого ж висновку. Як об'єкт дослідження було взято бригади новоствореного промислового підприємства. Взаємооцінювання здійснювалось на двох етапах: до спільної трудової діяльності і в ході її. На першому етапі «найменш значущими в усіх групах виступили ділові якості оцінюваної особи... Загальна структура якостей, приписуваних «ідеальній» людині, повністю збігається з тією, що приписується випробовуваними самим собі»²⁶. Радикальна перебудова відбувається на другому етапі, в ході спільної праці, де діяльнісні якості набувають ролі провідних критеріїв оцінювання як інших людей, так і самих себе.

З наведених результатів вивчення групового оцінювання видно безплідність спроб підвищити об'єктивність оцінок шляхом введення в експертну групу так званих незалежних, незаінтересованих людей, як це передбачено, наприклад, у методиці Інституту управління ім. Серго Орджонікідзе, автори якої мали на меті зменшити вплив особистих мотивів, взаємовідносин і емоцій. Людина «стороння» справді виявляє менше емоцій. Однак не варто забувати, що відсутність внутрішньої зацікавленості у високому рівні кінцевих результатів знижує ефективність будь-якої діяльності, в тому числі й оцінювання працівників. Теоретично й експериментально доведено, що «людина не буде успішно діяти ні самостійно, ні в групі, якщо не відкриє для себе особистісний смисл діяльності»²⁷.

Негативний вплив особистої незаінтересованості експертів у об'єктивності посилюється в груповому оцінюванні внаслідок знеособленості, відсутності відповідальності за кінцеві результати. Спеціальні дослідження показали, що «дієвість колегіальності можлива тільки за компетентності і заінтересованості членів групи»²⁸. Тому одним з основних напрямів підвищення об'єктивності оцінювання працівників є пошук не «нейтральних», а найбільш заінтересованих у справедливості експертів, створення умов, за яких така відповідальність зростає. Саме цим зумовлений високий рівень об'єктивності оцінювання за колективного підряду. Жорстка, безкомпромісна залежність оплати кожного від загальних кінцевих результатів не полишає місця лібералізові й безпринципності й сприятливо позначається на зміцненні колективу.

Мірою поглиблення науково-технічного прогресу, піднесення свідомості, загальноосвітнього і культурного рівня працівників зростає вплив людського фактора на ефективність виробництва, на що вказується в новій редакції Програми КПРС, в документах і матеріалах XXVII з'їзду партії. У механізмі кадрової роботи має дістати місце і використовуватись на повну силу така істотна характеристика нового економічного підходу, як створення умов для активного й безпосереднього залучення трудових колективів і окремих трудівників до управління господарськими і суспільними процесами. Ігнорувати цю важливу вимогу часу означає гальмувати розвиток народного господарства, суспільних відносин. «Було б наївно уявляти,— підкреслив М. С. Горбачов у доповіді на XXVII з'їзді,— ніби почуття господаря можна виховати словами... Проблема, таким чином, полягає в дальшому поглибленні соціалістичного самоврядування в економіці»²⁹. Неухильне

²⁶ Там же.— С. 135.

²⁷ Тимошук Е. И. Экспериментальное исследование мотивации групповой деятельности // Дисс. канд. психол. наук.— Курск, 1972.— С. 122.

²⁸ Кайдалов Л. П., Сушменко Е. И. Указ. кн.— С. 48.

²⁹ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 48.

зростання ролі рядових трудівників у суспільному виробництві — вірний шлях піднесення його ефективності. Це й одна з найважливіших рис соціалістичного способу життя, джерело його сили. В. І. Ленін ставив за вимогу «ще і ще розширяти участь самих трудящих в управлінні господарством і будівництві нового виробництва»³⁰. Він також попереджав про небезпеку іншої крайності, здатної призвести до анархії, до порушення законності. Адже «маса теж піддається іноді... настроям аж ніяк не передовим»³¹. Справді, відомі випадки, коли колектив в оцінюванні своїх членів грубо порушував чинне законодавство³². У зв'язку з цим відзначимо, що загальним серйозним недоліком усіх методик, які використовують колективну форму оцінювання працівників, є порушення ленінського принципу поєднання демократичних начал із соціалістичною єдиноначальністю в керівництві. Він передбачає колегіальність у виробленні рішення, але єдиноначальне прийняття цього рішення і особисту відповідальність за нього. Отже, останнє слово у визначенні остаточної оцінки повинне належати керівникові. Він має законне право утвердження або коригування колективної оцінки, якщо є потреба в такому коригуванні. В противному разі буде порушено механізм захисту від виявлення шкідливих для суспільства корпоративних інтересів, ймовірність яких хоч і незначна, але не виключена. Звичайно, користуватися правом коригування колективної оцінки керівникові годиться лише в тих поодиноких випадках, коли колектив справді помиляється. Адже розбіжність оцінок неминуче приверне увагу осіб і організацій, які контролюють діяльність керівника. Тут підкреслимо необхідність письмової фіксації колективних оцінок і узгодження коригування, якщо воно є, з партійною і профспілковою організаціями, що дає можливість не протиставляти єдиноначальність демократизмові, а поєднувати їх.

Надаючи керівникові право остаточного рішення в оцінюванні його підлеглих, ми тим самим даємо в його розпорядження реальні підойми ефективного управління колективом, зберігаємо одну з важливих складових його авторитету. Відзначимо, що принцип єдиноначальності передбачає надання такого права не тільки безпосередньому керівникові, але й вищестоящому. Відмінність лише в тому, що останній користується ним в окремих, неординарних випадках або ж у порядку перевірки.

Дальше розширення участі трудового колективу в оцінюванні своїх членів — надзвичайно важливий фактор підвищення рівня кадрової роботи. В опорі на колектив, в умінні поєднувати єдиноначальність із широкою участю трудящих у розв'язанні кадрових питань — значні резерви науки-технічного прогресу, якнайповніше використовувати які зобов'язують стратегічні установки партії на сучасному етапі, сформульовані XXVII з'їздом КПРС.

* * *

Программа ускорения научно-технического прогресса повышает требования к деятельности научных и проектно-конструкторских организаций, а следовательно, и к уровню решения кадровых вопросов. Для правильного подбора и расстановки кадров весьма существенной является объективная оценка качеств работника. В настоящее время все большее распространение получает способ коллективной оценки. Его эффективность заключается в том, что он позволяет нейтрализовать преднамеренность, взаимокompенсировать отрицательные моменты индивидуального восприятия трудовой деятельности работника разными экспертами.

³⁰ Ленін В. І. Доповідь на Другому Всеросійському з'їзді професійних спілок // Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 430.

³¹ Ленін В. І. Про чистку партії // Там же.— Т. 44.— С. 114—115.

³² Сорокин Ю. Почему уволен Гусев // Комс. правда.— 1985.— 25 июня.

Теоретичні проблеми вдосконалення соціалізму

В. І. ТАРАСЕНКО

ПИЯЦТВО І АЛКОГОЛІЗМ ЯК АНТИПОД СОЦІАЛІСТИЧНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Реалізація поставленого XXVII з'їздом партії завдання прискорення соціально-економічного розвитку країни настійно вимагає подолання всіх перешкод на шляху мобілізації творчих сил народу. «Партія, — зазначається у новій редакції Програми КПРС, — надає першорядного значення послідовному і наполегливому виконенню порушень трудової дисципліни, крадіжок і хабарництва, спекуляції і дармоїдства, пияцтва і хуліганства, приватновласницької психології і користоловства, підлабузництва і догідництва»¹.

Неодмінною умовою наведення належного порядку й організованості, усунення відхилень від норм і правил соціалістичного співжиття, активізації людського фактора є боротьба з пияцтвом і алкоголізмом, основний зміст і спрямування якої були визначені постановою ЦК КПРС «Про заходи щодо подолання пияцтва й алкоголізму», прийнятою рік тому. У постанові, зокрема, підкреслюється, що «в сучасних умовах, коли дедалі повніше розкриваються творчі сили нашого соціалістичного ладу, переваги радянського способу життя, особливого значення набувають неухильне додержання принципів комуністичної моралі, подолання шкідливих звичок і пережитків, насамперед такого потворного явища, як пияцтво, зловживання спиртними напоями»².

Подолання пияцтва й алкоголізму розглядається партією і державою як завдання великої політичної ваги, на розв'язання якого спрямовуються всі зусилля громадськості, трудових колективів, сім'ї, школи, органів правопорядку. «У країні, — відзначалося на XXVII з'їзді КПРС, — розгорнулася боротьба проти пияцтва й алкоголізму. В ім'я здоров'я суспільства і людини ми пішли на рішучі заходи, повели бій з традиціями, які складались і насаджувались віками. Не втішаючи себе досягнутим, можна сказати, що пияцтву потіснено з виробництва, менше її стало в громадських місцях. Оздоровляється обстановка в сім'ях, скоротився виробничий травматизм, зміцнився порядок. Але й далі потрібна велика, наполеглива, різноманітна робота, щоб забезпечити остаточний перелом у звичках, які склались. Ніяких послаблень тут бути не повинно!»³.

Питання боротьби з пияцтвом порушувалося також і на квітневих зустрічах М. С. Горбачова з трудящими м. Куйбишева, де він наголосив на необхідності активнішого розгортання цієї роботи на місцях, у трудових колективах, сім'ях. Справа нині полягає не тільки в тому, щоб у житті скрізь і всюди повною мірою виконати вже прийняті постанови. Важливо, щоб самі трудящі виявляли більше ініціативи, тоді боротьба з пияцтвом матиме вагоміші результати, підкреслив М. С. Горбачов. Вже є чимало прикладів, коли на сільських сходках,

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред. Прийнята XXVII з'їздом КПРС).— К., 1986.— С. 52.

² Про заходи щодо подолання пияцтва й алкоголізму: Постанова ЦК КПРС, 7 трав. 1985 р. // Рад. Україна.— 1985.— 17 трав.

³ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 60.

загальних зборах жителів ухвалюються рішення про повне припинення продажу хмільних виробів на території того чи того населеного пункту. Багато сімей оголошують у себе «сухий закон». Поліпшуються умови відпочинку і дозвілля людей.

За час, що минув після прийняття Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення боротьби з пияцтвом», зроблено чимало. Тільки за дев'ять місяців дії цього Указу в країні було закрито понад 129 тисяч винно-горілчаних магазинів, а їх загальна кількість зменшилася більше ніж удвоє. Внаслідок цього значно скорочено продаж алкогольних напоїв. Посилено антиалкогольну пропаганду. Розпочало свою діяльність Всесоюзне добровільне товариство боротьби за тверезість.

Проте виявилися й труднощі та упущення у цій роботі. Як показує Всесоюзний рейд робітничих і сільських кореспондентів, активістів Товариства боротьби за тверезість «За ефективну працю і здоровий побут», який проводиться з 1 лютого по 31 липня цього року, дана робота ще не скрізь належним чином організована, а тому часто не дає очікуваного результату. Там, зокрема, де роблять наголос лише на адміністративних, заборонних заходах, пияцтво відступає повільно. Подекуди загальмувався наступ на це зло саме через те, що не вдалося досягти спільних зусиль партійних, радянських, господарських і громадських організацій, а також трудових колективів і органів правопорядку. Не скрізь посилено боротьбу із підпільним самогонварінням і спекулянтами спиртним. Трапляється ще багато випадків порушення правил торгівлі алкогольними виробами⁴.

Матеріали рейду свідчать також про те, що алкогольні запити більшості з тих, хто й раніше був схильний до зловживання алкоголем, все ще залишаються досить стійкими. Це підтверджується як спостереженнями учасників рейду, так і даними статистики: кількість «точок» зменшилася більш ніж удвоє, а сам продаж спиртного — тільки на чверть. Як видно, основний контингент стійких споживачів алкоголю ще не позбувся цієї шкідливої звички (це зробили головним чином ті, хто споживав його лише зрідка). До того ж магазини, яким дозволено торгувати спиртним, підвищили, так би мовити, «продуктивність» своєї діяльності. Чому? Адже, як відомо, з 1 січня 1986 року реалізація спиртних напоїв у план товарообороту торгівлі не залічується. Подекуди працівники прилавку і деякі представники місцевих органів влади все ще не поспішають скорочувати продаж спиртного, мотивуючи це тим, що без надходжень від реалізації спиртного їм важко виконати плани по прибутках, що без «горілчаного карбованця» не вдається сформувати місцевий бюджет. Як наслідок продаж спиртного не зменшується⁵.

Викоренення пияцтва і алкоголізму — це, отже, не проста справа і постановка її саме як боротьби цілком відповідає реальностям, що склалися. Треба перебудувати не лише звички, а й відносини між людьми, остаточно усунути ті «об'єктивні чинники», які гальмують далі розгортання народного руху за тверезий спосіб життя. Належить, нарешті, зруйнувати цілу сітку міцних і часто суперечливих суспільних зв'язків, з допомогою яких пияцтво — цей отруйний пережиток минулого, антипод сучасного соціалістичного способу життя — вчепилося в здоровий організм нашого суспільства. Завдання це не менш важливе, ніж, скажімо, боротьба з релігією, яку не випадково називають, до речі, «духовною сивухою».

Боротьба за подолання пияцтва і алкоголізму буде тим ефективною, чим глибшим і всебічнішим ставатиме наше наукове пізнання закономірностей появи цього потворного явища, розуміння шляхів і

⁴ Див.: Известия.— 1986.— 16 апр.— С. 3.

⁵ Див.: Известия.— 1986.— 10 апр.

засобів його подолання. Тому таким актуальним є вивчення пияцтва як соціального феномена, локалізованого в певному суспільному просторі й історичному часі.

Справді, вживання спиртного — це не стільки прерогатива індивідуальної волі й вчинку, скільки явище суспільного життя — явище, в якому акумулюється безліч «індивідуально випадкових» актів споживання алкоголю, внаслідок чого вони втрачають прямий зв'язок з мотивами і волею особистості й набувають ознак і властивостей стихії. Тому до нього застосовні інші критерії, ніж ті, що прикладаються до пияцтва як індивідуального акту зловживання спиртним. Як досить поширене, хоча й, відома річ, небажане з погляду цілей комуністичного будівництва, явище пияцтва виступає елементом соціального життя, який виликає й існує за певних історичних, економічних, культурних і інших обставин і причин і стає, по суті, одним із механізмів деформації життєдіяльності суспільства за умов соціалізму. Особливий соціальний зміст пияцтва становить те, що воно є вираженням певних соціальних відносин, норм і цінностей, які стоять за явищем зловживання алкоголем і своєрідно ним репрезентуються, а також особливим (деформованим) способом організації цих відносин.

Якщо явище пияцтва й алкоголізму має саме об'єктивну соціальну природу, то його належить вивчати насамперед засобами суспільних наук, зокрема соціології. В даній проблемі традиційно виділяються соціальний, психологічний, медичний, гігієнічний, економічний, організаційно-адміністративний, правовий, моральний, культурний, педагогічний та інші аспекти. Нині в теоретичних розробках цього питання домінують соціально-гігієнічний, медичний і психологічний підходи⁶.

Та, як справедливо зазначають Б. М. Левін і М. Б. Левін, більшість дослідників визнають недостатність тільки медичного, юридичного або будь-якого іншого вузького спеціального висвітлення цієї проблеми. «Досвід переконує, — пишуть вони, — що на порядок денний напрошується підхід більш загальний, зокрема соціологічний, який дає змогу створити всебічне, докладне й глибоке, реалістичне, наукове уявлення про сутність проблеми і основні шляхи її розв'язання, тобто потрібен аналіз, що розкриває такі грані цього зла, які не потрапляють у поле зору дослідників при вузькому медичному підході»⁷. Те ж саме стверджує й інший відомий дослідник проблеми пияцтва і алкоголізму Г. Г. Заїраєв. «Визнання алкоголізму переважно медичною проблемою, — підкреслює він, — аж ніяк не виключає того факту, що з погляду умов і причин свого виникнення, сфери і особливостей впливу (на людину і суспільство — В. Т.) алкоголізм в широкому розумінні слова залишається соціальною проблемою»⁸.

На жаль, саме соціальний аспект цієї проблеми найменш розроблений. В сучасних публікаціях він представлений головним чином в розробках, присвячених аналізу окремих історичних, соціальних, економічних, політичних чинників пияцтва й алкоголізму, соціальних засобів боротьби з ними⁹.

⁶ Див., напр.: *Братусь Б. С.* Психологический анализ измененной личности при алкоголизме.— М., 1974.— 95 с.; *Лисицын Ю. П., Копыт Н. Я.* Алкоголизм (Социально-гигиенические аспекты).— М., 1983.— 262 с.; *Братусь Б. С., Сидоров П. И.* Психология, клиника и профилактика раннего алкоголизма.— М., 1984.— 143 с.; *Алкоголизм и организация наркологической помощи.*— Томск, 1985.— 143 с.; *Рязанцев В. А.* Социально-психологические и медицинские проблемы пьянства и алкоголизма.— К., 1985.— 118 с.

⁷ *Левин Б. М., Левин М. Б.* Минимая потребность, или типология потребителей и типы потребления спиртных напитков // Социологическая теория и социальная практика. Материалы к X ВСК. Часть 1. Социологические исследования в практике социального планирования в СССР. Кн. 2.— М., 1982.— С. 200.

⁸ *Заїраєв Г. Г.* Проблемы профилактики пьянства.— М., 1980.— С. 31.

⁹ Див.: *Быков В. А.* Видеть проблему во всей ее сложности // ЭКО.— 1985.— № 9.— С. 95—126; *Архиважное дело* // Коммунист.— 1985.— № 12.— С. 43—54; *Овруц-*

У чому ж суть соціологічного підходу до вивчення явищ пияцтва? Насамперед у дослідженні феноменів масової поведінки і свідомості, пов'язаних з культом алкоголю як деякої соціальної псевдоцінності. Це, далі, аналіз наявних в суспільстві способів організації споживання спиртних напоїв: суспільно прийнятних (вдома, у закладах громадського харчування — в межах норм, що традиційно склалися або ж санкціоновані суспільством) і неприйнятних, громадсько засуджуваних способів і норм вживання алкоголю. Необхідно вивчати також ті матеріальні передумови, діяльність окремих державних відомств і соціальних інститутів, які сприяють створенню чи загостренню алкогольної ситуації, а також ті патологічні зміни в свідомості й системі цінностей, ті деформації суспільних відносин, зв'язків і взаємодій, які неодмінно спричинюються пияцтвом та алкоголізмом.

Соціологічний підхід до вивчення явища пияцтва й алкоголізму має насамперед розкрити у ньому те, що, не стаючи предметом уваги вузьких спеціалістів, відображає найглибші його соціальні характеристики і наслідки, виробити методологічні основи для поєднання теоретичних і практичних зусиль спеціалістів і широкої громадськості в їх боротьбі за подолання цього антиподу соціалістичного способу життя. Зі свого боку, соціологічний розгляд проблеми зловживання алкоголем потребує розвитку спеціальних, у тому числі й конкретно-соціологічних досліджень, які є для нього надійною емпіричною базою.

Щоб науково обгрунтовано визначити соціальний контекст, суспільні корені й історичні межі зазначеного явища, треба виходити з загальних, формаційних ознак того чи того суспільства і під цим кутом зору розглядати притаманні йому суперечності й проблеми. З цих позицій не випадково, що масове пияцтво й алкоголізм є «історичним надбанням» саме експлуататорського суспільства. Алкоголь є тут засобом згладжування антагонізмів, наркотизації масової свідомості, засобом «каналізації» соціального протесту трудящих проти пануючого класу. Останній зацікавлений не просто в бізнесі на алкогольних напоях, а й у їх повсюдному деструктивному впливі на масову свідомість. Широке споживання алкоголю в капіталістичному суспільстві створює фон, сприятливий для маніпулювання масовою свідомістю. Тому-то саме за капіталізму з'являються потужне промислове виробництво алкогольних напоїв, розгалужена система торгівлі алкоголем і питних закладів, індустрія реклами, відповідні споживачькі традиції, формується масовий споживач спиртного. «Робітники,— писав Ф. Енгельс,— у яких... обурення проти буржуазії не стає переважачим почуттям, неминуче приречені на пияцтво і взагалі на все те, що звичайно називають деморалізацією»¹⁰. І хоча під тиском демократичної громадськості буржуазне суспільство може навіть вдаватися до встановлення «сухих законів», все ж подолати пияцтво й алкоголізм воно не спроможне, як не в змозі знищити обставини, що знецінюють людське життя, експлуатацію, безробіття, національну і расову гноблення, нерівність, інфляцію.

Що ж до соціалізму, то ні пияцтво, ні механізм його відтворення безпосередньо не випливають із притаманних йому суспільних відносин — в тому розумінні, що воно принципово чуже і соціалістичному ідеалові, і фундаментальним цінностям соціалізму, і самій його суті. Суб'єкти алкогольного споживання не становлять особливої соціальної групи і тому не входять як окремий компонент до соціальної структури нашого суспільства.

кий Л. М. Борьба с пьянством и алкоголизмом: современная ситуация и перспективы // Социол. исслед.— 1985.— № 3.— С. 35—41.

¹⁰ Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 2.— С. 387.

Водночас було б неприпустимим спрощенням висновувати з цього, що пияцтво за умов соціалізму спричинене лише суб'єктивними чинниками і вбачати його причини лише «в розбещеності, у шкідливих звичках»¹¹. Проблема тут значно складніша, і щоб її аналізувати, треба виділити в ній кілька основних аспектів.

Так, якщо зіставляти пияцтво як реальне суспільне явище із соціалістичним ідеалом, тоді його, безперечно, можна кваліфікувати як «пережиток минулого», бо в соціалістичному суспільстві немає тих (притаманних капіталізові) факторів, які можуть породжувати в людини невпевненість у майбутньому, знецінювати її життя, спонукаючи до алкоголю як засобу «компенсації» неповноти й безрадісності буття. Відсутні за соціалізму і класові чинники, що породжують і відтворюють пияцтво, бо жоден із соціалістичних класів не заінтересований у «наркотизації» масової свідомості (як за капіталізму). Отже, в цьому (історичному) аспекті факти пияцтва за соціалізму можна кваліфікувати як «пережиток минулого».

Однак, враховуючи інші аспекти проблеми, її неправомірно зводити лише до «пережитку». Як було підкреслено на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, «виховання нової людини невіддільне від якнайенергійнішої боротьби з пияцтвом, хуліганством і дармоїдством, спекуляцією і розкраданням соціалістичної власності, хабарництвом і користолобством. Було б неправильно бачити в усіх цих потворних явищах, які викликають занепокоєння і справедливе обурення трудящих, самі лише «пережитки минулого» в свідомості й поведінці людей. Причини багатьох із цих «болячок» треба шукати і в практиці, у прорахунках тих чи інших керівників, у реальних проблемах і труднощах нашого розвитку, в недоліках виховної діяльності. Тому для усунення негативних явищ потрібні не тільки постійні пропагандистські зусилля, а й заходи економічного, організаційного, правового порядку»¹². Розглянемо ті чинники, на які вказав пленум: труднощі розвитку нашого суспільства, прорахунки в практиці управління, недоліки виховної діяльності.

Історично склалося так, що в період після громадянської війни складні зовнішні і внутрішні обставини (розруха, економічна блокада молодої Радянської держави, її тяжке фінансове становище, поширення самогонваріння на селі та ін.) змусили уряд почати влітку 1925 року продаж 40-градусної горілки з наміром підпорядкувати державному контролю споживання спиртного і втримати його у певних межах. Цей крок, повторюємо, був вимушеним і, подібно до непу, тимчасовим (доречно нагадати, що одним з перших декретів Радянської влади в країні був введений «сухий закон» — отже, своє принципове ставлення до вживання алкоголю Радянська влада висловила відразу, рішуче і однозначно).

Однак у наступні роки не вдалося ефективно реалізувати наміри щодо зменшення виробництва спиртного. З ряду причин рішуче його згортання відкладалося: напад гітлерівської Німеччини і її сателітів, тривалі воєнні дії, великі руйнування, що їх зазнало наше народне господарство, його повоєнна відбудова, — ці та інші чинники спричинили відстрочення нового рішучого наступу на пияцтво.

Розв'язання зазначеної проблеми зволікалося, дедалі відчутнішим ставав негативний вплив усіх тих (передусім економічних) чинників, вчасне неподолання яких і було кваліфіковане червневим (1983 р.) Пленумом ЦК КПРС як «прорахунки тих чи інших керівників». Так, завдяки дії економічного механізму зростання виробництва спиртного стало стимулювати попит на нього. Є розрахунки, які по-

¹¹ Удовенко Н. И. Некоторые проблемы антиалкогольной пропаганды и воспитания личности // Науч. коммунизм. — 1982. — № 1. — С. 103.

¹² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. — К., 1983. — С. 36—37.

казують, що тільки за перші три-чотири роки після введення державної монополії на горілку виробництво спирту, з якого виготовлялися міцні напої, збільшилося у 5,7 раза. У 1970 р., порівняно з 1940 р., це ж виробництво зросло в 3,1 раза. У 1979 р. продаж населенню винних і горілчаних виробів порівняно з 1940 р. (в еквівалентних цінах) зріс у 7,4 раза, тоді як за той же час кількість населення збільшилася лише на 35%¹³.

Виробництво, торгівля і мережа питних закладів поступово забезпечили широкий доступ до алкогольних напоїв. На додачу до економічного механізму виробництва, до справи пропаганди і розширення споживання спиртного підключився економічний механізм торгівлі. Тривалий час надходження від продажу спиртного залічувалися її у план товарообороту, що стимулювало торгівлю збільшувати замовлення виробництву і розширювати пропозицію та продаж алкогольних виробів населенню. Прийняте 1980 року «Тимчасове типово положення про преміювання працівників підприємств і закладів торгівлі і громадського харчування за основні результати господарської діяльності» передбачало виключення реалізації спиртних напоїв з групи показників виконання планів товарообороту продовольчими магазинами. Проте цей захід виявився половинчастим, оскільки магазини перебувають у віданні місцевих органів, а ті, будучи заінтересовані у збільшенні відшкодувань в бюджет свого адміністративного району, стали нерідко нехтувати встановленими обмеженнями на продаж винно-горілчаних виробів. Отже, до двох, згаданих вище, підключився третій механізм, який теж об'єктивно стимулював загострення алкогольної ситуації в країні.

Показово, що об'єктивна дія усіх цих чинників перебувала немовби в кричущій суперечності з тими мотивами й цілями, заради яких ті чи ті відомства її допускали. Інакше кажучи, ніхто й ніде, у жодному документі чи усній заяві не ставив як мету загострення алкогольної ситуації в країні чи районі. Мотиви стосувалися інших, безперечно, позитивних цілей, як-от: збільшення виробництва, товарообороту; поліпшення громадського харчування й обслуговування; зростання відрахувань у місцеві бюджети на потреби освіти, науки, охорони здоров'я та ін. Як не парадоксально, але, керуючись такими мотивами, можна було піклуватися і про охорону здоров'я, фактично сприяючи його підриву. В чому ж секрет такого парадоксу? Де причина стихійності, яка поступово заповнювала цю галузь виробництва й попиту і яку вже неспроможні були подолати заклики до посилення виховної роботи. Цій роботі насправді суперечили дія економічних чинників, стан справ, і тому вона в принципі не могла стати достатньо ефективною.

З нашого погляду, причиною наростання стихійності і суперечливих тенденцій тут була неузгодженість (а часом і розбіжність) між загальносуспільними і відомчими (місцевими) інтересами, між розумінням значущості соціальних завдань, між стратегією і тактикою руху до поставленої мети¹⁴. Надання переваг відомчому підходові й неврахування загальносуспільного інтересу, який якнайповніше виражає сутність соціалізму, саме і спричинило до того, що, скажімо, регулятивні втручання держави у цю проблему часто зводилися нанівець, не виконувались чи виконувались частково рішення уряду, громадських організацій, спрямовані на подолання пияцтва й алкоголізму. Це призводило до щоразу більшого загострення алкогольної ситуації в країні.

¹³ Див.: Заиграев Г. Г. Проблемы профилактики пьянства.— С. 17; Лисицын Ю. П., Копыт Н. Я. Алкоголизм...— С. 75—77.

¹⁴ Див.: Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 4.

Так, за даними статистики, алкоголь став причиною або супутником кожного другого злочину, кожного третього нещасного випадку на транспорті. У стані сп'яніння здійснювалося майже дві третини злісних убивств, 85—87% злісних і понад 94% дрібних хуліганських учинків. Близько 60% прогулів на промислових підприємствах, 40—45% випадків розлучень теж пов'язані з надмірним споживанням спиртного. Нині, коли активно розгорнулася боротьба з пияцтвом і алкоголізмом, а масштаби споживання спиртного дедалі більше обмежуються, його руйнівний вплив пішов на спад, що вже відобразилось у відповідних статистичних даних.

З огляду на дію зазначених чинників треба оцінювати і процес поступового загострення алкогольної ситуації в країні. Незважаючи на всю специфіку пияцтва й алкоголізму як явища, пов'язаного значною мірою зі «страшною силою звички» (В. І. Ленін), зі стереотипами масової свідомості, з традиціями і звичаями та ін., динаміка його розвитку цілком піддається аналізу, бо збігається з відповідним загостренням інших суспільних проблем. Ці проблеми, зазначав М. С. Горбачов, наростали швидше, ніж розв'язувались. «Протягом ряду років, і не тільки в силу об'єктивних факторів, а й причин насамперед суб'єктивного порядку, практичні дії партійних і державних органів відставали від вимог часу, самого життя... Інертність, застиглість форм і методів управління, зниження динамізму в роботі, старіння бюрократизму — все це завдавало немалої шкоди справі. В житті суспільства почали поступати застійні явища»¹⁵.

Саме в такому соціальному контексті набула крайнього загострення і проблема боротьби за подолання пияцтва й алкоголізму. До того вона обтяжувалася дією того стереотипу, який стихійно сформувався в галузі міжособистісних відносин — частково під впливом негативних традицій і звичаїв, частково під дією небажаних обставин і застійних явищ у суспільному житті. Маємо на увазі ті міжособистісні (а також — вузькогрупові) побутові і ділові зв'язки між індивідами, які мали своїм невід'ємним атрибутом споживання алкоголю і відповідний ритуал спілкування, що був тісно пов'язаний у масовій свідомості із вживанням алкоголю. Ці ритуалізовані зв'язки консервували й відтворювали алкогольні потреби, смаки, традиції і звичаї, «культуру пиття», породжували терпимість до п'яних. Проникаючи в побут, у сферу дозвілля, на виробництво, вони провокували зловживання спиртним. Створювалося, як бачимо, своєрідне коло детермінант, які самі себе породжували й відтворювали.

Цю обставину треба враховувати й сьогодні під час всезагально-го наступу на пияцтво й алкоголізм, який вже протягом майже року проводиться в країні. Замкнутість детермінації і здатність до самовідтворення пияцтва робить його досить стійким щодо спроб його подолання. Саме тому виняткового значення набувають тут систематичність, повсюдність, наступальність боротьби проти цього антиподу соціалістичного способу життя. З другого боку, обов'язковою передумовою такої боротьби є ліквідація тих соціальних чинників, які сприяють пияцтву і про які вже говорилося. Тому такими вчасними і абсолютно виправданими стали ті широкі адміністративні й інші заходи, які були здійснені згідно з постановою ЦК КПРС «Про заходи щодо подолання пияцтва й алкоголізму» і Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення боротьби з пияцтвом».

Показово, що проведене рішуче зруйнування тих механізмів економічної детермінації пияцтва, про які йшлося вище, відразу ж позначилось на зниженні попиту на спиртне. Отже, ліквідується те штучне роздування попиту, яке було породжуване самим виробництвом алкогольних напоїв. Однак тим самим на порядок денний ставиться питан-

¹⁵ Там же.

ня про подолання і тієї частини попиту, яка спричинена чинниками власне соціальними, впливом традиції і стереотипів та ін. Щоб позбутися їх впливу, треба чітко розуміти, з яких компонентів складається алкогольна ситуація¹⁶.

Алкогольну ситуацію характеризують такі групи показників: обсяг і структура споживання алкоголю на душу населення; характер масової поведінки, яка є наслідком споживання спиртного; збитки, спричинювані економіці, суспільству, сім'ї й особі пияцтвом і алкоголізмом¹⁷.

Показники першої групи акумулюють у собі дані про обсяг, структуру і динаміку виробництва, продаж і споживання алкогольних виробів; дані про кількість і типологічні риси тих, хто п'є; про захворюваність серед них; дані про домашнє виробництво алкогольних напоїв; дані про домінуючі способи споживання спиртного та ін. Особливе місце серед показників цієї групи належить даним про прилучення до алкоголю підлітків, молоді. Ці дані фіксують початковий момент формування у них алкогольних установок, смаків і звичок.

Друга група показників охоплює переважно асоціальну поведінку, що викликається споживанням алкоголю і сп'янінням людей. Це — кількість затриманих в нетверезому стані, доставлених до медвптерезників; злочини, пов'язані так чи інакше з пияцтвом, вживанням алкоголю, нещасні випадки на тому ж ґрунті (дорожно-транспортні пригоди, виробничий і побутовий травматизм); кількість прогулів і запізньєв, лікарняних листків, виданих п'яницям і алкоголікам.

Третя група показників характеризує суспільні збитки, якими обертається поведінка п'яниць і алкоголікєв. Як вєдомо, матеріальні втрати від алкоголю піддаються кількісному вимєрові, є спеціальні методики їх підрахування¹⁸. Але як підрахувати моральні збитки? Досвід підказує, що моральні втрати від алкоголю найтяжчі, бо вони пов'язані з деградацією багатьох людей, з ускладненням морально-психологічного клімату в сім'ї і колективі, з порушенням порядку в громадських місцях.

Протягом року, що минув, внаслідок боротьби проти пияцтва і алкоголізму показникам усіх цих груп дедалі більш притаманною стає тенденція до фактичного зменшення. Щоб точніше її інтерпретувати, треба не тільки вдосконалювати статистику і звітність, а й розгорнути систематичні дослідження проблеми засобами соціологічного пізнання. Тільки з їх допомогою можна вимєряти дійсну сукупну величину тих алкогольних запитів, які ще наявні у населення, зафіксувати їх динаміку і структуру, встановити контингенти споживачів спиртного за рівнем алкоголізації, описати регіональні особливості алкогольного споживання, ступеня деформованості свєдомості та ін. Без знання всього цього прогнози тенденцій розвитку алкогольної ситуації та визначення шляхів її згортання будуть ненадійними.

Алкогольну ситуацію створює взаємодія багатьох суспільних інститутів, явищ і соціальних груп. Серед них є ті, котрі, як зазначалося, постійно відтворюють «соціальне замовлення» на алкоголь, наприклад, численні традиційні форми буденного спілкування людей і спільного переживання таких подій, як весілля, похорони, дні народження, свята, зустрічі, проводи в армію та ін.

Пияцтво і алкоголізм провокуються також і складними обставинами життя окремих індивідів, життєвими драмами і конфліктами,

¹⁶ За визначенням Г. Г. Заїграєва, алкогольна ситуація — це єдність умов, що досягає певного рівня інтенсивності й породжує різні ускладнення в суспільствє. Див.: Заїграєв Г. Г. Алкогольная ситуація — объект профилактического воздействия // Социол. исслед. — 1985. — № 4. — С. 47—54.

¹⁷ Левин Б., Левин М. Знать, чтобы преодолеть // Совет. Россия. — 1984. — 13 марта.

¹⁸ Методические рекомендации по определению размеров экономических потерь в народном хозяйстве от пьянства и алкоголизма. — Киев, 1981. — С. 62.

розв'язання яких буває часом нелегким. Нерідко ці обставини, викликаючи в особі стан внутрішнього дискомфорту, породжують у неї потяг до емоційної компенсації їх негативної дії з допомогою алкоголю. «Залити горе», «змити неприємність», звичайно, простіше, аніж боротися за справжнє подолання життєвих труднощів, хоча очевидно, що алкогольний «засіб» розв'язання життєвих проблем був і є лише ілюзією їх розв'язання. До того ж, визволяючись від алкогольного одурманення, індивід шоразу опиняється перед тими ж, дійсними і все ще не розв'язаними ним життєвими проблемами, що теж може провокувати його до повторного вживання алкоголю. Як бачимо, виникає знову таки коло чинників, які самовідтворюються. Однак на відміну від ситуацій, описаних вище, розірвати це «порочне коло» має вже сам індивід, а не держава, як у попередніх випадках. Безперечно, за соціалізму ще зберігаються певні невідповідності між індивідуальними запитами і можливостями їх задоволення; негативно можуть впливати на свідомість індивіда і такі суперечності, як елементи фактичної нерівності людей в заробітній платі й добробуті; в побуті і сім'ї; різниця між життєвим комфортом в місті й селі, в малому і великому місті та ін. Усе це в кінцевому підсумку зумовлює неоднакові умови реального існування людей, різні можливості задоволення їх зростаючих потреб і насамперед таких, як потреба в життєвому комфорті і в досягненні життєвого успіху. Однак підкреслимо, усе це аж ніяк не є підставою для виправдання вживання алкоголю. Адже згадані соціальні чинники (на відміну від тих, про які йшлося вище) залишаються ще протягом тривалого часу, а деякі (скажімо, особисті невдачі, життєві драми) взагалі неусувні. Отож, і засіб боротьби проти них як проти чинників, що створюють алкогольну ситуацію, інший. У попередніх випадках визначальними засобами боротьби виступають економічні, державно-адміністративні, правові та інші заходи, які доповнюються позитивним виховним впливом громадськості; у цих же — виховний вплив суспільства, громадськості, трудових колективів, друзів, родини є головним засобом боротьби проти пияцтва. Програмне завдання формування гармонійно розвиненої, суспільно активної особи, яка поєднувала б у собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість¹⁹, має безпосередній стосунок і до боротьби за подолання пияцтва як антиподу соціалістичного способу життя. Адже кожна з названих позицій цього завдання таїть у собі принципове заперечення алкогольного споживання. Духовно багата і фізично досконала людина цілком розв'яже свої життєві проблеми без вживання алкоголю. Людина суспільно активна теж не потребує алкоголю для доведення своєї життєвої позиції. Отже, кінце потрібно максимально зблизити на практиці виховну роботу й боротьбу за подолання пияцтва, не піддаватися спокусі «спеціалізації» виховної діяльності — «спеціалізації», яка надасть завданню формування нової людини непотрібної абстрактності, а завданню боротьби проти споживання алкоголю — такої ж непотрібної звуженості, заємпіризованості, зокрема, зведе антиалкогольну пропаганду до суто медичних аргументів.

Нарешті, питання про соціальні чинники самовідтворюваності алкогольної ситуації має ще й часовий, діахронічний аспект — адже не можна нехтувати тим фактором, що в суспільстві спостерігається передавання звичаїв, традицій, звичок, стереотипів алкогольного споживання від старших поколінь до молодших. Скажімо, обстеженням учнів сьомих — десятих класів, проведеним наприкінці 70-х років, встановлено, що близько 64% хлопчиків-семикласників і 28% дівчаток вже були знайомі з алкоголем на смак. Серед десятикласників майже 99% юнаків і 87% дівчат пробували вживати спиртні напої, причому немало з них — часто-густо. Це робили, зокрема, 25,8% хлоп-

¹⁹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 29.

ців і 13,8% дівчат. Хто ж найчастіше підносив неповнолітньому, першу чарку? Дорослі: батьки (близько 15—20% випадків раннього вживання алкоголю), родичі (16—18%), знайомі (близько 5—7%). Ще 33% опитаних хлопців і 17% дівчат споживали спиртні напої самотійно, але під впливом старших. Кінець кінцем близько 22—23% старшокласників засвоювали звичку до алкоголю від своїх товаришів²⁰.

Отже, донедавна більшість молодих людей прилучалася до споживання алкоголю ще до закінчення загальноосвітньої школи, а частина з них навіть встигала вже звикнути до нього. Саме в перехідному віці людина, як твердять спеціалісти, найлегше піддається формуванню алкогольних установок, тому успіхи боротьби з пияцтвом значною мірою залежатимуть від того, як суспільство оберігатиме дітей, підлітків, молодь від алкоголю. Рішучі заходи щодо цього, прийняті постановою ЦК КПРС «Про заходи про подолання пияцтва й алкоголізму» і Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення боротьби з пияцтвом», значно поліпшили охорону дітей і підлітків від алкоголю. Не менш важливе й те, що цим же покладено край міжпоколінній трансляції стереотипів і звичаїв алкогольного споживання, що в майбутньому може значно полегшити повну відмову населення від споживання спиртних напоїв, прискорити рух нашого суспільства до тверезості як усезагальної норми способу життя.

На цьому шляху треба ще подолати «психологію алкогольного застілля», до кінця перекрити такий канал міжпоколінної трансляції згаданого «пережитку», як колективне споживання алкоголю співпрацівниками, колегами та ін. Хоча зазначені постанови і указ і поставили адміністративний заслін таким виявам, однак їх остаточно належить ще зжити нашій громадськості, трудовим колективам, усім свідомим громадянам. «Ми й далі,— відзначив М. С. Горбачов на червневому (1986 р.) Пленумі ЦК КПРС,— повинні наполегливо і невтомно працювати над тим, щоб здорова атмосфера в нашому суспільстві зміцнювалася, пускала глибоке коріння»²¹.

Отже, на шляху до подолання пияцтва й алкоголізму як антиподу соціалістичного способу життя потрібно зробити чимало. І та однакостайність і рішучість, з якою всі радянські люди включилися в боротьбу за викоренення цього антиподу, а також ті очевидні позитивні зрушення, яких досягнуто в цій справі протягом року,— все це дає підстави для оптимістичного прогнозу щодо подолання пияцтва й алкоголізму, повсюдного утвердження тверезого способу життя.

* * *

Год назад было принято постановление ЦК КПСС «О мерах по преодолению пьянства и алкоголизма», которое позволило по-новому развернуть и организовать борьбу против пьянства и алкоголизма. Эта борьба в значительной степени будет завязана от дальнейшего развития научных исследований данной проблемы и прежде всего — методами и средствами общественных наук, в особенности социологии.

В этой связи важное значение приобретает анализ причинного комплекса и социальных механизмов возникновения, воспроизводства, а также распространения явлений злоупотребления алкоголем.

²⁰ Див.: Левин Б. М., Левин М. Б. Антиалкогольное воспитание молодежи. Труд. Быт. Отдых (демографический аспект).— М., 1983.— С. 83.

²¹ Рад. Україна.—1986.—17 черв.

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

КУЛЬТУРА І ЦИВІЛІЗАЦІЯ

(Круглий стіл науковців Інституту філософії АН УРСР, Вищої партшколи при ЦК Компартії України, редакції журналу «Філософська думка». Закінчення. Початок — в № 3 за ц. р.)

В. Г. Табачковський (доктор філософських наук, завідуючий сектором Інституту філософії АН УРСР). Методологічні проблеми дослідження культури.

Поняття «культура» належить до тих, зміст яких незмірно прозоріший, поки не стає предметом соціального аналізу. Справді, коли кажуть: «Ця людина культурна», кожен інтуїтивно розуміє, що існують якісь цілком певні ознаки, за якими певний різновид живих істот можна залічити до «людей», а культура є своєрідним мірилом «людськості» як представників цього різновиду, так і всіх тих змін, що їх вони вносять у навколишнє середовище. Спрощено, але зрозуміло.

Коли ж культуру роблять предметом спеціального розгляду, виникають специфічні труднощі, пов'язані не тільки з тим, що філософам до вподоби сперечатися про визначення та «сутності». Ці труднощі зумовлюються «розлітністю» згаданого поняття у будь-якому без винятку конкретному вияві людського світовідношення. Я також поділяю думку про ще одну причину ускладнень: культура має дві смислові іпостасі — предметно-речову та неречову. Досить ґрунтовно ця смислова подвійність розглянута у ряді філософсько-культурологічних досліджень, зокрема у недавно виданій у Москві книжці «Проблеми філософії культури»³ та у працях співробітників нашого інституту.

Так, зокрема, в колективній монографії «Діалектика діяльності та культура»⁴ мені вже доводилось говорити в цьому зв'язку про зовсім не випадкову спорідненість тлумачень понять «культура» та «практика». Продовжуючи ці міркування, хотілось би зауважити, що з практикою справа все ж дещо простіша, бо її характеристики, хоча і розлітні, однак здебільшого у складових суспільного буття. З культурою ж — складніше, оскільки тут залучено складові як суспільного, так і індивідуального буття та свідомості. З огляду на це досить зрозумілою є спокуса підвести під поняття культури все, що стосується людини, і досить малопродуктивними — спроби звести культуру до якогось специфічного різновиду діяльності та її продуктів.

І річ зовсім не в тім, що поняття культури застосовне до кваліфікації будь-якого з таких різновидів (адже говорять нині й про культуру праці взагалі, про інтелектуальну і художню культуру, про культуру торгівлі та культуру футбольного поединку); не в тім, що, скажімо, політичну діяльність можна кваліфікувати через «політичну культуру» і т. д., — набагато важливіше те, що культура в її суттєвому значенні немислима поза політикою, ідеологією, економікою та ін. Немислима — і водночас не зводиться до них.

Отже, відповідь на одне з вузлових питань, сформульованих у про-

³ Проблемы философии культуры.— М., 1984.— 342 с.

⁴ Диалектика деятельности и культуры.— Киев, 1983.— 283 с.

грамі нашого засідання (чи не дублює поняття культури такі поняття, як «світ людини», «олюднена природа» тощо?), може бути тільки діалектичною: неодмінно дублює, але виділяючи в них цілком певні смислові пласти, у точці перетину яких і вирізняється поняття культури як найуніверсальнішої характеристики людського світовідношення.

Виходячи з певного досвіду вивчення питання про взаємозумовленість людської практики і культури (зокрема, у площині співвідношення «знаряддєвих» і «комунікативних» компонентів практики, її здатності поєднувати всі сфери предметно-матеріальної діяльності, в ході якої олюднюється природа, змінюються суспільні відносини і сам суб'єкт діяльності), а також з досвіду з'ясування на цій основі домінуючого значення «комунікативного смислу» будь-якої з форм культурної предметності, хоча наголосити, що у визначенні культури нам аж ніяк не обійтись без універсальності та світоглядної ємкості того інтуїтивного розуміння, про яке я казав на початку свого виступу. І якщо етимологічно «культура» спочатку означала обробку, «культивування» землі і далі усього предметного середовища людського існування, то за своєю сутнісною смисловизначеністю вона завжди означала «культивування людини» як суб'єкта життєдіяльності. Цей рівень культуротворчості немовби вбирає в себе будь-які інші; саме він є свідченням їхньої культурної досконалості. Безперечно, йдеться не лише про культивування людини, яке реально здійснюється у той чи той період розвитку суспільства (саме в цій площині, мабуть, найвиразнішою буває невідповідність між культурою і цивілізацією), а й про реальні перспективи, можливості такого культивування; або про ті, які ще не реалізувались за даних умов, або про ті, що їх реалізація можлива тільки з радикальною зміною цих умов.

Чи не створює саме такий підхід до розуміння сутності людини певну перспективу для розв'язання

одного з найважливіших філософсько-культурологічних питань, яке жваво обговорюється в нашій літературі,— про типи культури?

Свого часу М. С. Каган слушно відзначив дивний парадокс: типологія суспільно-економічних формацій створена давно, а проблема типології культури не розв'язана наукою досі.

У загальнометодологічному плані питання про типи культури докладно досліджене у вже згаданій книжці з філософії культури. Тут, зокрема, акцентовано, що це питання неможливо розв'язати ні суто описово, ні шляхом виділення певної абстрактної спільної ознаки, властивої усім культурам, оскільки загальне в історичному розвитку — не абстрактна ознака його будь-якої особливої форми, а певний підсумок, результат цього розвитку; отже, воно існує як конкретно загальне, невіддільне від конкретної форми даного процесу. Тому специфічним завданням типологічного аналізу є, на відміну від класифікації, з'ясування якісної своєрідності кожного «виду» не тільки стосовно інших «видів», а й стосовно «роду».

Охарактеризований підхід до типологізації культури в загальнофілософському плані, мабуть, найпродуктивніший, проте питання розв'язується тут поки що тільки в гранично загальній формі: виділяючи, скажімо, докапіталістичний, капіталістичний та комуністичний типи культури, ми лише «укрупнили» формаційну типологію. Найцікавіше і найскладніше завдання постає після цього: як конкретизувати таку типологізацію? Чи не отримуємо ми «автоматично» в цьому разі ототожнення типів культури з типами та підтипами суспільно-економічних формацій? Як уникнути такого ототожнення?

Ні в книжці з філософії культури, ні у трохи раніш виданій нами публікації, присвяченій діалектиці діяльності і культури, відповіді на ці питання поки що немає. Розв'язання його ще попереду. Істотно сприятиме такому розв'язанню, як мені здається, дальше осмислення співвідношення практики і культу-

ри під кутом зору ґрунтового вивчення співвідношення предметного змісту практики та предметного змісту культури, доведеного до розкриття способів їх репрезентації у сутнісних характеристиках конкретного-історичного типу людської особистості.

Є. І. Андрос (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). Евристична значущість категорії культури.

Активізація культурологічних досліджень висуває питання про предметно-понятійний зміст категорії культури та її евристичний потенціал. Це питання має принципове значення, оскільки у своєму функціональному бутті культура виявляє всю складність, багатство і різноманітність свого понятійного змісту. Культурі не притаманний субстанційний характер, вона не має буття, відмінного від буття усіх інших матеріальних і духовних утворень. Тому вона виступає певним зрізом практики, пізнання, комунікації і предметного світу, що мають свою певну мету і призначення. Розглянемо що те-зу дещо докладніше.

Найпоширенішим у літературі підходом до культури є її визначення як способу та результату людської діяльності. Таке визначення, розглядаване як вихідне, цілком слушне. З нього вималюється низка визначеностей: людська діяльність (загальні способи діяльності) — світ людини — культура, — які, здавалося б на першій погляд, вичерпують і відображають предметно-категоріальну структуру обговорюваної проблеми.

Проте поняття культури, як і діяльності, є абстракцією реальних суспільно-історичних процесів. І в цьому плані вони вимагають певного коригування. Діяльність людини і діяхронно, і в системно-структурному зрізі реально виступає як багатопланове явище. З одного боку, вона є головною сферою і засобом людської самореалізації і самовираження. Водночас діяльність не є чимось таким, що ми можемо однозначно схаракте-

ризувати безумовно позитивно, оскільки вона проходить у різних суспільних контекстах, і може бути (і буває) неадекватною і щодо природи, і щодо людини: як сферою творчого самоствердження людини, так і сферою її відчуження. Це накладає свій відбиток на людський світ культури.

Тому, беручи діяльність за основу визначення культури, треба мати на увазі, що остання виступає тим зрізом діяльності, який відображає сутність саморозвитку людини і пов'язаний з культивуванням людського в людині, розглядом її як вищої цінності, смислоутворюючого моменту діяльності.

Але чи не втрачається при такому розумінні культури об'єктивність її розгляду і оцінки критеріїв культурного прогресу? Моментом, що застерігає від суб'єктивізму і релятивізму у даному випадку, є те, що культура за такого підходу виступає єдністю успадкування і творчості: її характерною рисою є постійне відтворення в діяльності людини, творчості, яка неможлива поза успадкуванням і засвоєнням людиною об'єктивованих форм життєдіяльності та пізнання.

В цьому ракурсі культура постає як соціальна пам'ять людини, що охоплює поряд з духовно-смысловими компонентами (нагромаджені людством знання, логіко-гносеологічний апарат мислення, система цінностей, закріплені у суспільній свідомості тощо), цілу ієрархію засобів нагромадження та передавання суспільно значущої інформації, яким притаманний об'єктивний статус: засоби виробництва, об'єктивно існуючі суспільні відношення, мова (як природна, так і штучні), нарешті — саму людину як об'єктивного носія виробничого, пізнавального та комунікативного досвіду. Зазначена обставина дозволяє цілком об'єктивно визначити міру «культурності» людського буття і критерій прогресу культури, розглядаючи розвиток культури як закономірний, об'єктивний процес вдосконалення предметного світу і самої людини. Цінності культури при цьому не застигають як деякі незмінні сутності, а, навпаки,

набувають дедалі новіших смислів, реалізуючись в діяльності все більшої кількості людей⁵.

Тут виникає питання, розв'язання якого має корінне значення для визначення евристичності категорії культури і культурологічного підходу взагалі. Йдеться про те, що поширене у літературі протиставлення різних підходів до культури: технологічного, ціннісного, семіотичного та ін.— здебільшого засноване на непорозумінні. Представники певного підходу вважають, що він є найправильнішим, тоді як іншим бракує повноти, визначеності та ін. Але при цьому випадає з поля зору те, що категорія культури — полісемантична категорія, евристичність якої в тому й полягає, що сфера її методологічного застосування і світоглядної інтерпретації настільки широка, що вона сягає статусу універсальних категорій. Адже предикат культури характеризує практично всі складові людського буття і свідомості, що беруться в їх загальності і гуманістичній спрямованості.

Тому неправомірно протиставляти одна одній окремі функції культури (перетворення світу — функції позначення; нормативній функції — функції проективної розрядки та захисту), оскільки різні грані функціонального буття культури відображають різні цілі суб'єкта культуротворчої діяльності. Названі функції є характеристиками самої культури і способів її теоретичного аналізу.

Те ж стосується і визначення категорії культури, і спроб протиставлення одного визначення іншому. Сам феномен культури включає всі можливості дескрипції. І залежно від дослідницьких завдань на перший план виступає певний зріз культури чи метод культурологічного аналізу, що зовсім не означає їх протиставленості іншим зрізам культури і методам аналізу.

Скажімо, специфічною рисою культури є те, що вона є не-натура,

що культура — це світ олюдненої природи, сукупність оречевлених результатів діяльності, розглянутих з позицій людських значень, смислів та ін., тобто цінностей. Але це не означає, по-перше, що вона є чимось протиприродним; навпаки, культура може успішно функціонувати і розвиватися лише за умови раціонального природокористування.

По-друге, в культурі відбувається взаємоопосередкування технологічних детермінацій культурно-історичного процесу і суб'єктивно-смислового синтезу, сфокусованого на саморозвитку людини.

По-третє, «позаприродний» характер культури, її ціннісно-смислова навантаженість не означає, що вона випадає зі сфери дії зв'язків об'єктивної детермінації. Закони протікання культурно-історичних процесів не менш об'єктивні, ніж природні, не можуть суперечити відомим законам природи. Інша річ, що їх дія опосередкована активністю суб'єкта культурологічного процесу. Специфічними є також методи і засоби пізнання культури і, як результат, характер самого знання про неї, виявлення її об'єктивно-істинної природи.

Поширення є також протиставлення семіотичного і ціннісного підходів до культури, яке теж уявляється неправильним. Адже, з одного боку, культура є механізм нагромадження, збереження і передачі суспільно значущої інформації і може бути схарактеризована як біологічно неуспадкована пам'ять колективу (колективна пам'ять людства), яка неможлива поза семіотичною діяльністю і виступає важливою передумовою суспільного відтворення форм діяльності та спілкування. Водночас культура є такою сферою людської життєдіяльності, де реалізуються всі здібності і орієнтації людини: моральні, естетичні та ін., а не лише пізнавальна (насамперед пов'язана із знаково-символічною діяльністю). Більше того, коли зачіпаються проблеми культури, зрозуміло, що йдеться саме про людину, діяльнісний спосіб її буття, її людську суб'єктивність і

⁵ Див.: Злобин Н. С. Человек — субъект культурно-исторического процесса // Проблемы философии культуры. — М., 1984. — С. 121.

духовний світ. Адже культура існує для людини і завдяки людині, оскільки «предметне багатство суспільства є лише зовнішня форма існування культури»⁶. При цьому зрозуміло, що розвиток самої людини як суспільної істоти, форм спілкування, здатностей, етичних норм, тобто того, що іменують цінностями, повинно на чомусь ґрунтуватися. Таким підґрунтям виступають об'єктивовані форми практики і пізнання, які неможливо уявити поза знаково-символічними утвореннями, що фіксуються у соціальній пам'яті. Остання (включаючи такий надзвичайно важливий її компонент, як семіотичні засоби) і виступає основою колективної та індивідуальної творчої діяльності та базисом формування духовного світу особистості, розвитку ціннісних параметрів культури. У свою чергу, в культурі відбувається раціоналізація цінностей, людських смислів і значень та їх семіотична фіксація. Отже, всі визначеності і характеристики культури є однаково важливими і продуктивними, як під час розгляду власне культури, так і в застосуванні культурологічного підходу до різноманітних явищ людського життя, в чому і полягає значний евристичний потенціал категорії культури.

В. П. Загороднюк (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). Культура, цивілізація, діяльність.

За останні роки в радянській філософській літературі визначилася тенденція до розмежування понять «культура» і «цивілізація» за допомогою категоріальних опозицій: «індивідуальне — загальне», «суб'єктне — об'єктне» та ін., що дістало своє вираження і в роботі нашого Круглого столу. При цьому поняттю «культура» надаються діяльнісні характеристики, а поняття «цивілізація» тлумачиться як загальні, інституалізовані, об'єктивні форми цієї діяльності.

З таким трактуванням названих понять, мабуть, можна погодитися лише в тому разі, якщо під цивілізацією розуміється тільки матеріальна культура, а точніше її об'єктивовані форми. Однак такий погляд, як ми гадаємо, неминуче призводить до звуження смислового поля даних понять і не враховує філософської традиції їх уживання.

Як відомо, обидва ці поняття були введені у філософський обіг в XVIII ст. Згідно з французькими просвітниками (Вольтер, Кондорсе та ін.) цивілізоване, або культурне, суспільство на противагу «дикунству» і «варварству» первісних народів базується на «розумності» його порядків. Такі погляди піддано критиці вже Руссо, який розвінчував моральні вадки культурних (цивілізованих) народів і закликав до повернення до моральної чистоти «золотого віку» людства. Однак для нас тут важливо зафіксувати ту обставину, що спочатку поняття «культура» і «цивілізація» вживалися як синоніми. Їх протиставлення накреслилося в XIX ст. у концепції Шпенглера. Згідно з його поглядом цивілізація є завершальним етапом будь-якої культури, яка автономна, незалежна, замкнута. Цей етап характеризується занепадництвом, стагнацією і смертю культури. У протиставленні культури і цивілізації Шпенглер у перетвореній формі відобразив феномен загального відчуження за капіталізму, науково пояснений Марксом. В умовах кризи за капіталізму об'єктивовані, відчужені, інституалізовані форми культури дійсно протистоять індивідові, панують над ним, є чужими йому. За соціалізму вказані соціальні причини протиставлення культури й цивілізації зникають. Отже, під час дослідження понять «культура» і «цивілізація» дуже важливий історичний підхід до цих понять.

При згаданій спробі розмежування понять культури і цивілізації в радянській філософській літературі важливою умовою є ототожнення культури з діяльністю. Причому сама діяльність розуміється у вузькому значенні. З неї

⁶ Межуев В. М. Культура и история.— М., 1977.— С. 78.

вилучаються її цілі й результати, які оголошуються цивілізацією передумовою і результатом культури. Навіть, якщо брати діяльність у широкому розумінні, яке включає до себе її цілі, засоби й результати, то підстав для повного ототожнення діяльності й культури немає. Відомо, що основою людської діяльності є свідомо поставлена мета, однак основа самої мети лежить поза діяльністю, бо задається сферою людських потреб, цінностей та ідеалів. Інакше кажучи, діяльність не є самодостатньою. І якщо ототожнювати діяльність з культурою, то ця характеристика слід приписати й останній, з чим важко погодитися.

І ще одне зауваження. Під час дослідження понять «культура» і «цивілізація» діалектику треба шукати не між цими поняттями, а в них самих. Перспективнішим є не пов'язувати, наприклад, категорію «індивідуальне» з культурою, а «загальне» з цивілізацією, тим самим розриваючи дані категорії, а досліджувати діалектику загального й індивідуального всередині розглядуваних понять. У цьому зв'язку відзначимо, що загальність культури не зводиться тільки до її інституціоналізованих форм, а виявляється як «реальна колективність» міжсуб'єктних відносин, тобто існує безпосередньо. Водночас індивід, як носій і творець культури, за допомогою суспільних відносин, які становлять його справжню сутність, «включається» в загальний процес перетворення світу. Це — неодмінна передумова розвитку його індивідуальних сутнісних сил.

Є. К. Бистрицкий (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). **Практичний зміст категорії культури.**

Для марксистсько-ленінської філософії питання про культуру — не тільки теоретична, а й практична проблема. Знання і оволодіння всіма досягненнями культури, створеної людством, — не самоціль, а необхідний засіб створення нової, комуністичної культури,

підкреслював В. І. Ленін. Тому недостатньо зводити питання про культуру до визначення її поняття, треба виходити з розуміння культури згідно з запитамі життя.

Це не кон'юнктурний підхід. Річ у тім, що проблема культури актуалізується там і тоді, де і коли виникає питання про можливості застосування матеріальних і духовних цінностей, вироблених людством, для розв'язання конкретних проблем практики та спілкування. За всіх відмінностей існують риси схожості між поглядами на «справді» культурну людину, яка, за уявленнями гуманістів Відродження, оволодіває зразками античної культури, витлумаченням культури, яке існує в класичній буржуазній філософії, і, скажімо, повсякденним визначенням культури людини через «такт» і «смак» — уміння застосовувати певні моральні й естетичні норми у змінюваній ситуації поведінки або в оцінці унікальних творів мистецтва.

Але в цьому розумінні культура завжди проблемна: не існує безперервного зв'язку між історичним досвідом людства, який приходить до нас як загальні еквіваленти категорій наукових знань або загальнонозначущих пам'яток і артефактів культури, з одного боку, і особливим змістом тієї діяльності (та її умов), в якій цей досвід застосовується, з другого. В закон науки аж ніяк не входить «пояснення» з приводу того, хто і в якій соціально-практичній ситуації може його використовувати. Проте застосування наукових знань на виробництві і в побуті, використання тих самих інструментів для різних трудових операцій, а стійких мовних значень — для вираження дедалі нових нюансів думки — це реальний факт. Тому культура як практична проблема — це саме здатність розмірювати універсальний людський досвід з безпосередньою життєдіяльністю людей, уміння сплавляти світ речових умов життя (другу, «неорганічну природу») з життєвим світом людини.

Звідси впливають і певні характеристики культури. По-перше, культура має бути «фактична»,

тобто перебувати «тут» і «тепер» для цілей успішної практики і спілкування людей. По-друге, для цього ж кожна «частина» (феномен культури) повинна мати предметно-смыслову багатозначність, інакше її не можна «використати» у змінюваних людських ситуаціях. У цьому розумінні культура виступає завжди як умова предметного вираження людської діяльності: вона щоразу виявляється немовби «за» речами, які часто розцінюються як свідчення справжньої культурності. Але так само, як книга або симфонія самі по собі ще не є «культурою», а лише речовим засобом її реалізації, так і добре знання фактів культури не може замінити фактичну культуру особи. Нарешті, в кожному випадку культура збігається з тією життєдіяльністю, яка актуальна для людини в даний момент, постає для неї як предметна дійсність. Це означає, що культура завжди виступає в образі безпосередньої дійсності вчинку чи думки. Безпосередність культури виявляється, як звичайно, тільки з виходом за межі її практичних очевидностей.

Якщо згадати відому думку К. Маркса про мову як практичну свідомість і безпосередню дійсність думки, то серед багатьох речей і подій у світі можна виділити специфічно культурну реальність. Її утворюють основні типи життєдіяльності, що спираються переважно на практичну свідомість: повсякденне життя, сприйняття, мова; знаково-символічні засоби спілкування загалом, культурні традиції. Не випадково саме з цими сферами людського буття часто пов'язують поняття культури як здатності художньо бачити і зображати світ, грамотно володіти мовою, дотримуватися прийнятих моральних норм та ін.

Взагалі, щоб відноситися до світу, недостатньо просто бути; треба обов'язково бути саме певною людиною — особою, яка має конкретну біографію, по-особливому сприймає і осмислює світ у перцепції і мові, бере участь у повсякденному житті й поділяє спільні всім культурні традиції і цінності.

Як практичне застосування знарядь і знань неможливе без конкретної праці конкретного індивіда, так само культура завжди реалізується тільки через персональне буття у світі й особистісне ставлення до дійсності. Фактичність культурної реальності — це не одиничність природних речей, а вимога практичної участі в культурному процесі. Так поставлене питання про культуру припускає його однозначне «гуманістичне» розв'язання. Це означає, що всяка діяльність, яка спрямована проти особистісного буття і не дозволяє індивідові реалізувати себе, за визначенням не є культурною.

Однак онтологічний характер зрощення з буттям людини надає культурі характеру події, яка природно складається, виходить за межі особистісного відношення. Для нас, як правило, натуральні й самоочевидні мова; світосприйняття, форми спільної життєдіяльності. Водночас, наприклад, мова як продукт окремої людини — безглуздя, зазначав К. Маркс. Як посередник міжлюдського спілкування мова виступає як система загальнозначущих предметно закріплених у словах і знаках значень, яка загалом невідконтрольна окремо взятій людині. Опір мови доволіним інноваціям — добре відомий лінгвістичний факт. Усе це засвідчує, що культура, реалізуючись через конкретну діяльність особи, водночас у своїх об'єктивованих виявах складається поза свідомістю індивіда як сукупна суспільна умова здійснення життя кожною людиною — як цивілізація.

Зіставляючи варварство і цивілізацію, Ф. Енгельс, як відомо, пов'язував останню з появою соціальних інститутів, що закріплюють суспільні відносини у певних надособистісних формах. Перехід від варварства як історичного ступеня людської культури до цивілізації об'єктивно здійснюється тоді, коли родо-племінні зв'язки індивідів внаслідок дальшого поділу праці заміщаються класовими відносинами і уречевлюються в суспільних інститутах — багатстві, державі

та ін. У класово-антагоністичному суспільстві цивілізація завжди містить у собі можливість кризи культури — заміщення життєдіяльності індивіда перетвореними, уречевленими формами соціального життя. Як предметно-речова передумова дальшого культурного розвитку цивілізація взагалі належить до таких результатів сумісної діяльності людей, згідно з якими безпосереднє особистісне відношення виявляється неможливим. Тому проблема співвідношення цивілізації і культури — це також практичне питання формування суспільних відносин, принципово сумірних з масштабами особистісного буття. Отже, культура з цього погляду є не чим іншим, як соціально-практичною мірою поєднання цивілізації і індивіда. Предметно-сміслова багатозначність культури має при цьому вирішальне значення: цивілізації, рівні або навіть тотожні за своїми речово-технологічними параметрами, можуть істотно розрізнятися аж до протилежності за практичним розумінням смислу буття. Тільки соціалістична цивілізованість, спрямована на формування суспільних умов, адекватних усебічному розвитку особи, задає справжні смислові орієнтири людській культурі.

В. П. Козловський (науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). Культурні смисли і проблема неперервності історичного досвіду.

Культура — досить складне і багатогранне суспільне утворення, яке включає до себе як наявні предметні артефакти, нормативно-регулятивні стереотипи діяльності, так і форми спілкування і історичної наступності поколінь, умови нагромадження і передачі історичного досвіду. Вона акумулює досвід життєдіяльності минулих поколінь і умови його освоєння кожним новим поколінням індивідів, які належать до певного суспільства. Універсальною формою історичної трансляції досвіду виступають, як відомо, культурні традиції, які нерозривно поєднують нинішні покоління людей, їх практику і

спілкування з культурною спадщиною минулого, без чого немає і не може бути єдності культурно-історичного процесу.

Але як традиційний досвід культури може стати актуальним «живим» досвідом сучасності? Яким чином спадщина минулого набуває культурного смислу для справжнього людського буття у світі? Адже зрозуміло, що який завгодно досвід завжди виробляється в конкретно-історичних умовах життя людей, і тому завжди має в собі міру практичної, історичної зумовленості цими обставинами, часом і місцем своєї появи. Водночас досвід конститується не тільки як певна суб'єктивно-діяльнісна форма володіння предметним змістом світу, а й у вигляді не визначуваного (не фіксованого в жорстких операціональних формах діяльності) смислового змісту, що зв'язує індивідів з конкретними умовами їх життєдіяльності у світі, подіями і ситуаціями їх практичної діяльності й спілкування. Культурні смисли в цьому плані завжди конкретно-подійові, і тільки в цьому своєму значенні і можуть виражати універсальність і єдність світу життєдіяльності людей на тому чи іншому етапі розвитку суспільства й культури. У традиційній же спадщині культурні смисли немовби «очищаються» від конкретних обставин свого генезису і набувають визначеності соціально-значущих форм предметної діяльності. Саме тому традиційний досвід культури постає перед новими поколіннями людей як певна сукупність норм і стереотипів різновидів людської діяльності. Як ми вважаємо, саме цей нормативний зріз культурно-історичного досвіду і є тим, що можна назвати «цивілізацією». З цього погляду, цивілізація завжди охоплює загальні й нормативні способи і засоби людської життєдіяльності й не зачіпає культурно-сміслового змісту історичного досвіду. Смисловий зв'язок досвіду передбачає такі форми його трансляції і освоєння, які найтісніше пов'язують безпосередньо (а не опосередковано) різні покоління і індивідів,

які належать до нинішнього покоління. Цей зв'язок завжди має своєю передумовою можливість спілкування і діалогу між ними, можливість смислових інновацій в сучасній діяльності людей. Тільки в таких формах спілкування (в практичних уміннях, у мові, моральності, мистецтві та ін.) смисловий зміст історичного досвіду транслюється і стає безпосередньо-осмисленою умовою буття сучасників. Де припиняється спілкування, там досить швидко досвід утрачає свій культурний зміст, що рівноцінно втраті індивідами безпосереднього характеру ставлення до спадщини минулого, втраті осмислених життєвих орієнтирів у своєму справжньому бутті. Отже, актуальне (і осмислене) входження історичного досвіду в сучасні умови життєдіяльності людей завжди поєднане з використанням цього досвіду, з його безпосереднім входженням у життєвий контекст і культурні обставини індивідуального буття. Характер же входження визначається безпосередньо-життєвим присвоєнням історичного досвіду сучасною діяльністю людей, причому міра присвоєння визначається також тим, якою мірою досвід минулого відкриває можливість для індивідуального саморозвитку в теперішньому і майбутньому. Культурно-смислові зв'язки досвіду стають надбанням індивідуальної діяльності тією мірою, якою вони входять в актуально-очевидний контекст життєдіяльності. Інакше кажучи, смисловий зміст історичного досвіду тільки тоді засвоюється людьми, коли входить у їхню живу практику, в природну умову їх спільного буття у світі.

Власне кажучи, очевидності історичного досвіду ґрунтуються на його онтологічній даності для кожного індивіда, який належить до єдиного культурного світу. У відповідному плані можна розглядати природну впісаність культурних смислів у сучасну життєдіяльність індивідів як вираження культурно-історичної об'єктивності. Остання, однак, не усвідомлюється індивідами як об'єктивність тому, що

культурні смисли немовби природно «зрошуються» з предметною і знаково-символічною композицією людського світу, створюючи вихідну передпосилку його осмисленості, загальноприйнятості способу життя і світоглядних орієнтирів.

Отже, традиційні форми трансляції досвіду завжди дістають своє очевидно-смислове закріплення в сучасній практичній і культурній ситуації. У протинному разі вони не могли б забезпечувати неперервність і єдність історичного досвіду. Якщо неперервність досвіду порушується, то це свідчить про втрату досвідом своїх смислових зв'язків. У цьому випадку культурні традиції неминуче сприймаються як межа життя і культурного саморозвитку індивідів і є предметом критичного ставлення з їхнього боку, перетворюються, за висловом Ф. Енгельса, у «велике гальмо, це *vis inertiae* (сила інерції.— *Ред.*) в історії; але вона тільки пасивна і тому неминуче виявляється зламаною»⁷.

Проте «мертві» традиції, як відзначали К. Маркс і Ф. Енгельс, ще довго продовжують «мати владу в особі відокремленої від індивідів ілюзорної спільності»⁸. Перетворення культурних традицій в умову виробництва «ілюзорної спільності», уявної єдності індивідів з умовами їхнього реального життя характерне для тієї стадії розвитку культури, коли вона у своїх традиційних формах уже не може акумулювати новий досвід, без якого неможливий індивідуальний розвиток людей, їх спілкування. Власне кажучи, коли традиції стають інертною силою, яка сковає прогрес суспільства і особи, це свідчить про перетворення культури в цивілізацію, яка дедалі більшою мірою відтворює перетворені форми і умови спілкування і саморозвитку індивідів. Яскравий приклад цього — буржуазна цивілізація, орієнтована на

⁷ Енгельс Ф. Вступ до англійського видання «Розвитку соціалізму від утопії до науки» // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 22.— С. 302.

⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Твори.— Т. 3.— С. 68.

нав'язування людям стандартних шаблонів культурного спілкування, беззмістовних стереотипів поведінки та ін.

О. О. Шморгун (кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). Категорії «цивілізація» і «культура» в діалектичному і історичному матеріалізмі.

Категорії «культура» і «цивілізація» мають загальнофілософський статус. Це зумовлює неоднозначність змісту кожної з них у межах складових марксистсько-ленінської філософії.

Скажімо, аналіз цих понять з позицій діалектичного матеріалізму цілком слушно пов'язується з виявленням якісної специфіки соціального способу життєдіяльності як вищої форми матерії відносно біологічного існування. Культура за такого підходу орієнтує на визначення якісної характеристики соціальності, виходячи з обґрунтування органічного зв'язку суспільства з природою. Якщо тварина живе за законами споживання і пристосування до навколишнього середовища, то вже на початку людської історії виникає тенденція до предметно-практичного освоєння природи, задоволення завдяки культивуванню природи насамперед потреб у матеріальних благах. Саме пристосування природи до людських потреб, через цілеспрямований процес її «окультурення», є передумовою функціонування суспільства.

Термін «цивілізація», на мою думку, пов'язаний з розкриттям особливості соціального способу буття через певну опозицію з природою. Акцент дослідження при цьому робиться на необхідності безперервного функціонування суспільства певною мірою «за рахунок» природи. Остання виступає насамперед у формі предмета праці, об'єктивних умов світу людського буття. Відмінність від біологічного існування ґрунтується на можливості людини внаслідок використання штучно створених засобів виробництва протистояти стихійним силам. Таким чином,

діалектика культури і цивілізації дозволяє в найзагальнішому плані розкрити сутність соціального буття. Хоча людська цивілізація створює якісно специфічну реальність, що протистоїть природі як деякому зовнішньому середовищу, і хоча з моменту появи людства самостійний розвиток природи поступово припиняється, проте соціальність «знімає» нижчі форми руху матерії, а це знищує їх. Метафізичний підхід до цього процесу, властивий буржуазному, світоглядові, зумовлює хижацьке ставлення до природи, її руйнування, що призводить на сучасному рівні розвитку виробничих сил до катастрофічних наслідків. Цей підхід пов'язаний з запереченням величезного значення досягнень сучасної цивілізації для збереження екологічної цілісності, тобто для реалізації культурозберігаючої і відтворюючої функції суспільного буття.

Що ж стосується історичного матеріалізму, то тут категорії «цивілізація» і «культура» мають певну специфіку, зумовлену наголосом на вивченні внутрішніх закономірностей розвитку самого суспільства. Причому категорія «суспільно-економічна формація» дозволяє по-новому осмислити зміст тлумачень понять «цивілізація» і «культура», наявних і в немарксистській соціології. «Цивілізація» — це конкретно-історична форма вияву панівного в даному ареалі способу виробництва. Спираючись на методологічні функції цього поняття, можна розкрити зв'язок даної формації з попередніми, показати локалізований у просторі і часі тип суспільства в усій багатоманітності його конкретних форм. Виявлення сутнісних ознак того чи іншого соціального регіону, визначення панівного суспільно-економічного укладу дозволяє здійснити формаційну типологію цивілізацій. З поняттям «культура» в межах теорії суспільно-економічної формації пов'язане обґрунтування неперервності прогресивного поступального розвитку виробничих сил, цілісності історичного процесу. Розгляд суспільного життя саме як куль-

турно-історичного процесу передбачає концентрацію уваги на прискоренні темпів соціального прогресу, неухильному зростанні ролі суб'єктивного чинника.

Отже, на наш погляд, потрібно не закріплювати за досліджуваними загальнофілософськими категоріями однозначний методологічний зміст, а вивчати його конкретні специфікації стосовно певних предметних галузей функціонування.

В. М. Куплін (викладач кафедри філософії гуманітарних факультетів Одеського держуніверситету). Про філософське дослідження науки як явища культури.

Широко обговорювана нині в марксистській літературі проблема культури, включення поняття культури в нормативні курси діалектико-матеріалістичної філософії, роблять необхідним чіткіше визначення тих реалій, які вже так чи інакше дістали відображення в системі категорій діалектичного й історичного матеріалізму. Одним із аспектів даної проблеми є проблема відношення науки до культури. Чи є наука культурною? Якщо так, то під яким кутом зору зафіксувати цю віднесеність і дослідити закономірності формування і розвитку вказаних відношень, особливості буття науки як явища культури?

У розв'язанні поставленого завдання за вихідне приймемо дедалі більше утверджуване останнім часом розуміння культури як міри оволодіння людиною створеної людством «другої природи», способу освоєння нею світу соціальної реальності. Отже, під культурою розуміється не особлива сфера суспільного життя, а спосіб реалізації змісту, який міститься в продуктах людської практики, у свідомій діяльності людини з даними продуктами.

Екстраполювання цього аспекту відношень на науку і з'ясування її культурного статусу ставить нас перед необхідністю співвідношення вказаного розуміння культури з двома основними визначеннями науки: як системи пізнання, що розвивається, і як форми суспільної свідомості. Ос-

ільки дані аспекти, відображуючи різні аспекти досліджуваного об'єкта, описуються до того ж представниками тієї чи іншої галузі філософської науки, досягнення спільної думки буває тут часто утрудненим.

Кажучи про науку як пізнання, ми співвідносимо зміст її законів лише з досліджуванним об'єктом. Наука виступає тут як якийсь винесений зовні людини «об'єктивованій пристрій» пізнання, що має здатність універсального осягнення закономірностей природного і соціального світу, хоча і оформлюваний у різних, історично конкретних типах раціональності: античному, середньовічному, класичному, некласичному і сучасному. Як форма суспільної свідомості наука розглядається як задане певним типом суспільно-економічних відношень відображення освоюваного людиною світу. І лише через «призму» соціальної практики як вищої форми розвитку матеріального світу, що містить у собі також і формовані за її мірками власні відображення у свідомості її суб'єктів, наука осягає об'єктивні закономірності у світі. Тут ми маємо іншу її типологію, що відповідає не історичним типам раціональності, а типам суспільно-економічних формацій.

Однак і в першому і в другому випадках ми не зможемо аналізувати науку як феномен культури; адже наука, фіксована в її змістовому аспекті, відносно незалежна від форм її соціального існування. Так, наприклад, у межах епохи феодалізму історично змінюють один одного два типи раціональності: середньовічний і класичний. Класичний тип раціональності виявляється, у свою чергу, притаманним як феодалізові, так і капіталізму і значною мірою входить у зміст наукових знань, здобутих за умов соціалізму.

Розкриваючи зміст механізмів формування цієї відносно незалежності історичних типів раціональності від типів її суспільно-економічної визначеності, ми і характеризуємо той аспект відношень в науці, який виражає її культур-

ну сутність і дає підставу розглядати її як елемент культури. Отже, наука як культура не існує в тому розумінні, в якому ми говорили вище про існування наукового пізнання, а закономірності її розвитку не звідні повністю ні до закономірностей розвитку пізнання, ні до закономірностей розвитку форм суспільної свідомості, а виражають процес «зв'язування» вказаних аспектів.

Виходячи з положення марксистсько-ленінської гносеології про те, що розвиток пізнавальної діяльності суб'єкта безпосередньо пов'язаний з процесами дедалі повнішого і багатобічного здійснення рефлексії над способами усвідомлення суб'єктом змісту наявного знання, ми її одержуємо можливість показати культурний аспект науки саме як рефлексивної діяльності суб'єкта. Виходячи за рамки об'єктивного нею знання її існуючи лише в процесі самої цієї діяльності, рефлексія виступає, отже, буттєвою характеристикою суб'єкта пізнання. Разом з тим, включаючи до себе одночасно її історично визначений тип раціональності, її певну форму суспільної свідомості, рефлексивна діяльність як культурна сутність науки є способом реалізації наукового знання. Ця практична функція її може бути простежена в різних відношеннях: у відношенні до науки як детермінованої рівнем розвитку соціальної практики орієнтації суб'єкта наукової діяльності або на диференціацію наукових знань (суспільні, природні, технічні) або на їх інтеграцію. Саме цей останній момент характерний для сучасного стану науки. У відношенні до суспільного життя практична функція науки виявляється як усвідомлене застосування наукового знання у різних сферах практичної діяльності людей: у матеріальному виробництві, у соціально-організаційній діяльності, в освіті, у підготовці наукових кадрів та ін.; у відношенні до культури — як науково-критичне осмислення різних феноменів культурного життя, їх прийняття або неприйняття, переведення їх із знань

суб'єкта в регулятивні і норми його моральних учинків, в його життєву позицію.

Розглянута в такому ракурсі рефлексивна діяльність як культурна сутність науки дає можливість глибше проаналізувати взаємозв'язок кризи наукової раціональності у сучасній західній культурі з розірваністю світогляду її суб'єкта. З другого боку, капіталістична експлуатація наукових знань призводить до зростання безробіття, виключення людей із соціального життя. Це породжує вороже ставлення до науки не тільки з боку широких мас населення, а й з боку вчених як носіїв наукової свідомості, які висувують хибну дилему «наукового» і «гуманітарного» знання.

Принципово інакше виявляється культурна сутність науки в соціалістичній культурі, де послідовно і планомерно здійснюється ідея К. Маркса про те, що в майбутньому природознавство включить до себе науку про людину такою ж мірою, якою наука про людину включить до себе природознавство.

В. В. Кизима (кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії АН УРСР). Головні моменти культури і їх теоретичне синтезування.

Смисл будь-якого поняття легше з'ясувати, якщо звернутися до історії його формування, до тих умов, які сприяли його поширенню в суспільній свідомості. Поняття культури починає поширюватись з XVII—XVIII ст. І це не випадково. Новий час відвернув увагу людини від «божественного світу» до світу природи. Вона була усвідомлена як об'єктивна, самоцінна і самодостатня реальність, а її дослідження почало розглядатись як єдино надійне джерело і критерій істинності пізнання і водночас як джерело могутності і сили людини. На цьому фоні усе, що робить людина і суспільство, набуло немовби штучного, неприродного характеру і тому постало як самоцінна реальність, котру і почали характеризувати як культуру. Отже, поняття культури виникає на-

самперед як загальна характеристика результатів людської діяльності, які протистоять натурі (природі). Проте це лише перший крок на шляху з'ясування питання. Згадане поняття культури не враховує деяких істотних особливостей відношення людини (суспільства) до світу.

«Відкриття» природи має глибші наслідки, ніж це здається спочатку. Усвідомивши об'єктивність природи, людина зустрічається з суперечностями власної сутності: з одного боку, зрозуміло, що вона, як і суспільство загалом, є частиною природи, а з другого — незаперечно і те, що вони виступають як носії свідомості і тому незвідні до природи. Згідно з цим людська діяльність виступає як породжуюча сила, що функціонує на природній (біологічній, фізичній, хімічній та ін.) основі і водночас як така, що відповідає цілям, інтересам і завданням людини і суспільства, тобто не як природна, а як соціальна активність.

В аспекті розглядуваної теми важливо підкреслити, що вказана подвійність людської діяльності (яка в чіткій формі була зафіксована Кантом у протиставленні світової необхідності і людської моральності) повністю реалізується в межах суспільної життєдіяльності, тобто має цілком соціальний характер, обома своїми компонентами включається в культуру. Природні сили і речі, що втягуються в людський історичний процес, набувають соціального значення, виявляють себе у межах цілеспрямованих дій людини, хоча й залишаються природними за своєю суттю. Підпорядковані суспільним завданням, вони виконують роль економічних чинників людської діяльності, їх «соціалізація» виступає як їх перетворення в продуктивні сили суспільства. Водночас зазначимо, що вказані природні сили і речі, стаючи частиною культури (матеріальною культурою), не виражають сутності культури саме тому, що мають у своїй основі природний характер. Сутність культури виявляється зв'язаною з другим зі згаданих моментів, який

на відміну від розглянутого — економічного — можна назвати власне культурним. Якщо економічний момент культури характеризує продуктивну могутність суспільства, то власне культурний момент виступає як вияв способів, характеру, функціональної спрямованості дії людини, ступеня обробки, рівня і якості виготовлення речей, відповідності їх певним нормам і ціннісним критеріям.

Будь-яка річ, що є результатом праці, тобто економічним продуктом, несе відбиток умов виготовлення, рівня майстерності і індивідуальних особливостей виробника, тобто є також культурним предметом (предметом культури). В ході людської діяльності спостерігається взаємодія економічного і культурного моментів: породження речі означає і появу предмета культури, а наявність предмета культури створює певні можливості для породжуючої (економічної) діяльності. Проте ця загальна тенденція може певним чином деформуватися на окремих етапах культурно-історичного процесу.

На початку розвитку буржуазного суспільства головна увага зверталась на результативність людської активності, на виробництво і нагромадження багатства, тобто на економічний момент. Породжувані предмети культури розглядалися переважно щодо їх здатності приносити прибуток і тому підпорядковувалися економічній орієнтації. Обґрунтування цих тенденцій, теоретичний аналіз шляхів і методів отримання багатства були здійснені меркантилістами (XVI—XVII ст.), фізіократами (XVIII ст.), А. Смітом і Д. Рікардо. Зведення культури до її економічного моменту притаманне буржуазному суспільству і тепер.

Марксизм вперше поставив як головне завдання свідому, основану на науковому підході, практичну перебудову системи «економіка — культура» в напрямі подолання всіх форм відчуження. З цього погляду, діяльність суспільства має бути умовою свого власного вдосконалення, засобом само-

розвитку суб'єкта соціального розвитку. До економічного і культурного моментів додається ще один — гуманістичний, який надає смислу всьому культурно-історичному процесові. Явища, що виникли в суспільстві, набувають тим більшого культурного змісту і значення, чим повніше вони здатні виконувати гуманістичну функцію, і, навпаки, все, що є зняряддям руйнування і загибелі, втрачає культурне значення, залишається поза культурою.

Зі сказаного випливає, що культура, розглядувана в найзагальнішому смислі, тобто як характеристика соціального на противагу природному, може бути визначена як результат, спосіб і умова діяльності, як єдність економічного власне культурного і гуманістичного моментів. При цьому важливо враховувати, що кожний з названих моментів має певні особливості і не може підмінюватися іншими чи підмінювати їх: економічний характеризує джерело культурно-історичного процесу, власне культурний момент вказує на сутність культури, гуманістичний — на рівень, спрямованість і мету культурного розвитку.

Не можна визнати правильними спроби редукувати культурно-історичний процес до якогось одного з його моментів, наприклад, намагання звести життя суспільства до економічних імперативів. Адже економіка не є якась самостійна сила, що здатна розвиватися поза культурою. Так само і культура потребує економічної діяльності, оскільки саме економіка породжує, відтворює і забезпечує розвиток культури. Панування економіки призводить до безмежного активізму з метою наживи, тенденція підпорядкування економіки вже сформованим культурним потребам орієнтує суспільство на гальмування розвитку і традиціоналізм. Лише діалектична єдність праці і культури здатна забезпечити дійсний прогрес суспільства, критерієм якого є неухильний розвиток сутнісних сил людини, поєднання сутності людини з формами її існування.

М. Г. Кириченко (кандидат філософських наук, доцент ВПШ при ЦК Компартії України). **Проблема соціалістичної цивілізації в марксистсько-ленінській філософії.**

Останнім часом проблема цивілізації взагалі й соціалістичної цивілізації зокрема активно обговорюється в марксистсько-ленінській літературі. Пильна до неї увага пояснюється багатьма причинами. По-перше, необхідністю забезпечення міцного гносеологічного статусу категорії «цивілізація» в теоретичній системі марксизму-ленізму, виявлення її глибокого зв'язку з категорією «суспільно-економічна формація». По-друге, ідеологічною ситуацією — потребою в переконливішому обґрунтуванні історичних переваг соціалізму перед капіталізмом. По-третє, необхідністю дальшої розробки концепції розвинутого соціалізму. Саме вчення про новий історичний етап розвитку соціалізму стало сильним імпульсом до осмислення соціалістичного суспільного ладу через призму категорії «цивілізація». Дане вчення, зосереджуючи увагу на рисах і критеріях зрілості соціалізму, шляхах його всебічного й планомірного вдосконалення, безпосередньо пов'язане з поглибленим осягненням сутності соціалізму як суспільного ладу, відтворенням його місця і ролі в процесі становлення і розвитку комуністичної формації. З погляду вчення про розвинутий соціалізм новий суспільний лад треба розглядати в широкому історичному контексті — як прообраз нової, комуністичної цивілізації, нової, комуністичної епохи, нового, комуністичного типу суспільного прогресу.

У літературі ще немає одностайної думки з приводу змісту і методологічних функцій категорій «цивілізація», «соціалістична цивілізація», недостатньо вивчений взаємозв'язок названих категорій з такими категоріями, як «сучасна епоха», «комуністична епоха», «культура», «спосіб життя» та ін.

На нашу думку, категорія «цивілізація» відображає інтегральний

аспект суспільного розвитку. Коли ставиться питання про цивілізацію, тим самим мається на увазі визначити синтетичну міру зрілості суспільства — розглянути його крізь призму критеріїв суспільного прогресу, історичної наступності, гуманізму, соціально-історичної творчості трудящих мас, життєздатності й спрямованості суспільства у майбутнє. Все це надає категорії «цивілізація» системного характеру. В її змісті фіксується не якась одна істотна сторона якоїсь зрілого суспільства, а їх сукупність, точніше — єдність формаційних, соціальних, культурно-гуманістичних характеристик. Марксизм-ленінізм вимагає враховувати насамперед формаційні характеристики — спосіб виробництва, економічний базис і відповідні йому надбудову, сукупність об'єктивних законів, що регулюють взаємодію суспільних структур. Правильне розуміння таких характеристик є тією методологічною основою, на якій розкриваються інші, сутнісні риси цивілізації — соціальні, політичні, культурні, гуманістичні.

У світлі сформульованих загальнометодологічних міркувань категорія «соціалістична цивілізація» відображає у своєму змісті історично вищий тип суспільної організації життя, якій характеризується сукупністю формаційних, соціально-політичних, культурно-гуманістичних ознак, що виражають ступінь «вільного розвитку кожного як умови вільного розвитку всіх» (К. Маркс).

У категоріальному апараті марксистсько-ленінської теорії категорії «соціалістична цивілізація» відводиться інтегруюча й узагальнююча роль. Погляд на минуле, теперішнє і майбутнє крізь призму цієї категорії означає виділення в усьому розмаїтті суспільно-історичних процесів того загального, неминущого, домінуючого, що визначає зміст і характер сучасної епохи, цивілізації і суспільного прогресу. Тим самим хід суспільної історії сприймається як процес цілісний, що послідовно й прогресивно розгортається. Марксист-

сько-ленінська теорія цивілізації акцентує увагу на неперервності єдиного світового історичного процесу, на проблемі успадкування, збереження і збагачення загальнолюдського надбання. Саме в цьому виявляється спільність і єдність даної теорії з ученням про суспільно-економічну формацію.

Підкреслимо, що марксистсько-ленінське вчення про комуністичну цивілізацію ґрунтується на теорії суспільно-економічних формацій. Але правомірне при цьому питання: «А чи не відбувається тим самим підміна одного вчення іншим?» Аж ніяк ні. Вчення про комуністичну цивілізацію має дослідницькі цілі й завдання, які в загальному виходять за межі теорії суспільно-економічних формацій, хоча і не можуть бути розв'язані без опори на неї. Як об'єкт вивчення береться не просто процес виникнення і формування комуністичної формації як такої, а досліджується становлення комуністичної цивілізації на основі даного процесу. В полі зору виявляються такі процеси, як перехід «від передісторії до справжньої історії людства», «позитивне скасування приватної власності»; подолання всіх форм відчуження і утвердження «царства свободи»; перетворення трудящих у справжніх суб'єктів соціально-історичної творчості; виникнення якісно нових форм і способів життєдіяльності людей, заснованих на принципах свободи, рівності, дружби і товарищескості, реального гуманізму, вільної творчої праці; перетворення людини в самоціль суспільства. Її всебічний гармонійний розвиток; формування соціальної організації життя (співжиття), як вільної асоціації вільних трудівників; перетворення культури в безумовний принцип життєдіяльності людей в міру того, як праця наповнюється дедалі творчим характером, реалізується за «законами краси». Звернемо увагу на те, що категорія «соціалістична цивілізація» відображає вказані процеси під певним кутом зору: як на ділі втілюється Марксові ідеал комунізму як завершального гуманізму.

На закінчення спинимося на методологічній ролі категорії «соціалістична цивілізація» для обґрунтування історичних переваг соціалістичного суспільного ладу перед капіталістичним, що особливо важливо з погляду цілей і завдань контрпропагандистської діяльності.

У цій ролі вона виявляє себе остільки, оскільки орієнтує на розкриття сутнісних рис соціалістичної, а в кінцевому підсумку і комуністичної зрілості суспільства. В концепції розвинутого соціалізму її роль полягає в тому, щоб схарактеризувати наше суспільство в єдності внутрішнього і зовнішнього аспектів. Згідно з цим доцільно дати характеристику сутнісних рис соціалістичної зрілості.

До визначальних належать ті риси, які свідчать про якісну зрілість соціалістичного суспільного ладу в межах його власної міри. Це, наприклад, такі риси: ступінь перетворення суспільства на притаманних соціалізму колективістських засадах; динамізм і стабільність суспільної системи; гармонійність, пропорціональність і цілісність розвитку і функціонування суспільства; глибина і повнота виявлення і дії законів і принципів соціалізму, а також ефективність їх пізнання і практичного використання; утвердження соціалістичного способу життя як повсюдного півного способу життєдіяльності людей; виявлення переваг соціалістичного ладу в усіх сферах суспільного життя.

ВІД РЕДАКЦІЇ. У виступах учасників дістала відображення розмаїтість контекстів змістового функціонування категорій «культура» і «цивілізація», їх зв'язок з всезагальними параметрами людської діяльності — її гуманістичним смислом, орієнтацією на вищі цінності людського існування, влєтеністю до загального поступу суспільної історії. Це надає категоріям «культура» і «цивілізація» статусу загальнофілософських універсалій, чия евристична значущість не може обмежуватись окремими дисциплінарними рамками історичного чи діалектичного матеріалізму, етики чи естетики та ін.

Мабуть, ця ситуація певною мірою нагадує ту, що склалася навколо феномена людини, — у нас немає науки, яка б оголосила вивчення людини своєю виключною прерогативою. Очевидно, така подібність цих ситуацій зумовлена тісним взаємозв'язком понять «людина», «культура», «цивілізація», що демонструє потребу в поєднанні зусиль багатьох учених — і не лише суспільствознавців — для дальшого поглибленого аналізу феноменів культури і цивілізації. Від справді наукового, діалектико-матеріалістичного розуміння цих суспільних утворень великою мірою залежить і наше пізнання самих себе як людей, покликаних зберігати і примножувати позитивний досвід історичного розвитку в інтересах теперішнього і майбутнього покоління.

Категоріям «культура» і «цивілізація», як засвідчили виступи учасників Круглого столу, належить роль своєрідного смислового підґрунтя будь-якого часткового різновиду діяльності, передумови його раціональності та доцільності. І якого б зрізу чи ракурсу розгляду культури ми не торкалися, безперечним є одне — будь-який з них позбавлений сенсу без зв'язку з кардинальними цінностями людського існування, що відображають процес становлення людини як суб'єкта культуротворення. Отже, єдність культури і цивілізації, визначення перспектив їх розвитку зумовлюються історичним місцем і призначенням людини в системі природного та суспільного універсуму.

ТВОРЧИЙ МЕТОД Ч. ДАРВІНА

Проблема творчого методу Дарвіна є актуальною з погляду сучасної біології, зокрема, тому, що стосується визначення особливостей теоретизації та тенденцій її розвитку. Як свідчать сучасні дослідження, нині в біології спостерігається певне домінування аналітичних тенденцій над синтетичними. При цьому емпіричні узагальнення, що здійснюються індуктивним шляхом, нерідко зображаються ідеалом організації біологічного знання. Зокрема, такі тенденції притаманні молекулярній біології та генетиці.

Однак докладніший аналіз гносеологічної ситуації у біології, проведений вітчизняними філософами¹, свідчить, що в цій галузі науки стає дедалі актуальнішою потреба нового теоретичного синтезу. Особливі надії при цьому покладаються на реалізацію вимог не тільки, і не стільки індуктивного, скільки гіпотетико-дедуктивного методу. Звернення в зв'язку з цим до особливостей творчості Дарвіна — одного з найвизначніших теоретиків біології—зумовлене, отже, вимогами сьогодення.

Аналіз методу Дарвіна актуальний і з погляду критичної оцінки численних спроб трактування його методу в буржуазній науці. На авторитет Дарвіна все частіше намагаються спертися представники різних буржуазних філософських течій. Вкрай суб'єктивістське трактування дарвінізму лежить, наприклад, в основі «еволюціонізму» К. Поппера². Показові погляди й іншого західного філософа — М. Р'юза. В одній із своїх останніх праць він пише, що «дарвінівську революцію не можна розглядати як ізольовану подію. Вона має різні особливості, причини та наслідки. Часто її подають як триумф науки над релігією, проте, хоча в цьому є доля істини, вся істина до цього далеко не зводиться. Триумф науки над релігією також залишається під питанням... адже в деяких відношеннях релігія допомагала науці»³. Або в іншому місці: «Релігія різними способами — навмисне і ненавмисне — допомагала становленню еволюціонізму навіть у версії Дарвіна»⁴. Певною мірою на матеріалі дарвінівської революції в біології намагається побудувати свою концепцію зростання наукового знання і розвитку соціології науки М. Малкей, який принижує при цьому і логіку дарвінівського дослідження, і строгий характер його теоретичних конструкцій. Дарвінівській теорії, стверджує Малкей, властива насамперед «віра в те, що природничі, порівняльно-анатомічні, палеонтологічні та інші факти значно краще пояснюються на основі концепції еволюційного розвитку»⁵.

¹ Див.: *Алешин А. И.* Методологические проблемы теоретического исследования в биологии.— Горький, 1973.— 184 с.; *Борзенков В. Г.* Принцип детерминизма и современная биология.— М., 1980.— 197 с.; *Депенчук Н. П.* Материалистическая диалектика и методы биологического исследования.— Киев, 1973.— 196 с.; *Каганова Э. В.* Проблема философских оснований биологии.— М., 1979.— 208 с.; *Навроцкий Б. А.* Научное объяснение в биологии.— Саратов, 1981.— 104 с.; *Сержантов В. Ф.* Введение в методологию современной биологии.— Л., 1972.— 282 с.; *Старченко Т. Я.* Сучасне наукове пізнання і методологічні проблеми біології.— Львів, 1977.— 96 с.; *Фролов И. Т.* Жизнь и познание: О диалектике в современной биологии.— М., 1981.— 268 с.; *Чепиков М. Г.* Современная революция в биологии: Философский анализ.— М., 1976.— 135 с.

² Див.: *Popper K.* The Rationality of scientific revolution // Scientific revolution.— New York, 1983.— P. 80—106.

³ *Ruse M.* Darwinian revolution: Science red in tooth and claw.— Chicago, 1979.— P. 273.

⁴ *Ibid.*— P. 271.

⁵ *Малкей М.* Наука и социология знания.— М., 1983.— С. 176.

В умовах посилення ідеологічної боротьби навколо вчення Дарвіна конструктивна марксистська критика різних фальсифікацій набуває особливої актуальності.

У численних листах, спогадах, творах Дарвін неодноразово характеризував свій метод. В «Автобіографії», написаній 28 травня — 3 серпня 1876 р., він згадує історію зародження своїх поглядів на еволюцію живого: «Після того, як я повернувся до Англії, в мене з'явилась думка, що, йдучи за прикладом Лайеля в геології і збираючи всі факти, які мають хоча б найменше відношення до мінливості тварин і рослин в умовах одомашнення і в природі, вдалося б, можливо, пролити деяке світло на всю проблему загалом. Моя перша записна книжка була почата в липні 1837 р.». І далі йде відоме визнання Дарвіна: «Я працював воістину беконівським методом і без якої б то не було (заздалегідь створеної) теорії збирав у досить широкому масштабі факти... Незабаром я зрозумів, що наріжним каменем успіхів людини у створенні корисних рас і рослин був добір»⁶.

В іншому місці названого твору Дарвін, захоплено оцінивши талант Г. Спенсера, відносно відзначив, що користі з творів філософа для своїх праць він не виніс і причину цього вбачає в тому, що спенсерівський «дедуктивний метод трактування будь-якого питання цілком протилежний» складові його, Дарвіна, розуму. «Його висновки ніколи не переконували мене...»⁷.

Є в «Автобіографії» ще один цікавий фрагмент. Згадуючи роки свого навчання в Единбурзькому університеті, Дарвін описує свою розмову, що відбулася на другому році навчання, з викладачем Р. Грантом, під час якої останній захоплено висловлювався про Ж. Б. Ламарка і його еволюційне вчення. «Я вислухав його мовчки і з здивуванням, — відзначав Дарвін, — проте, як я можу судити, його слова не мали на мій розум ніякого впливу. Вже до цього я прочитав «Зономію» мого діда (Е. Дарвіна. — В. К.), в якій обстоюються подібні ж погляди, але й вони не зробили на мене ніякого впливу»⁸. Однак далі Дарвін пише: «В той час я дуже захоплювався «Зономією», але, перечитавши її другий раз через десять чи п'ятнадцять років, я був вкрай розчарований дуже невигідним співвідношенням між міркуваннями й фактичними даними, що наводилися»⁹.

Отже, здавалося б, немає ніякого сумніву в індуктивній суті методу Дарвіна. Дедуктивний шлях пізнання визнається ним неефективним, прямо протилежним характеру вчення і складові розуму мислителя, заперечується навіть наявність його в концептуальних побудовах. Але чи так це насправді?

Уважний розгляд наведених вище дарвінівських висловлювань дозволяє виявити ряд суперечностей. З одного боку, Дарвін вказує, що він збирав факти без будь-якої «наперед створеної теорії»; з другого — твердить, що ці факти він збирав згідно з їх місцем у розв'язанні проблем мінливості, трансмутації видів кінцею кінцем (тобто на основі певних теоретичних міркувань). Як показали історики біології, в цей час Дарвін створив і концепцію еволюції автогенетичного змісту, яка, втім, швидко поступилася місцем теорії еволюції. Згідно з цією теорією, еволюція розглядалась як така, що здійснюється шляхом природного добору. Результатом реалізації вихідних установок Дарвіна було, як відомо, їх принципове підтвердження — доказ реальності еволюції видів. Оцінюючи значення «Зономії» Е. Дарвіна, в одному випадку Ч. Дарвін пише, що він захоплювався цим твором, в іншому, — що «Зономія» не мала на нього ніякого впливу. Звернімо увагу, що, якщо

⁶ Дарвін Ч. Автобіографія // Соч.— М., 1959.— Т. 9.— С. 226.

⁷ Там же.— С. 219.

⁸ Там же.— С. 184.

⁹ Там же.— С. 185.

через «десять — п'ятнадцять років» (друге прочитання «Зоономії») Дарвіна пригнічує мізерність фактологічної бази цієї праці, то при першому прочитанні праця, навпаки, захоплює молодого натураліста. Про що це свідчить? Очевидно, про те, що не тільки концепція, але й метод Дарвіна, його погляди на регулятиви та ідеали пізнання з часом зазнали істотних змін. Говорить це також і про те, що, оцінюючи головне в своєму методі, Дарвін, мабуть, спирався на зрілу його форму — на ту, яку він вважав істинною в свої 67 років. Крім цього сталося визнання і традиційно недовірливе ставлення натуралістів до «спекулятивного мислення», «натурфілософських побудов», що асоціювалися звичайно з дедуктивним методом. Дарвін, як представник природознавства («позитивної» науки), змушений був брати до уваги усталені норми теоретизування, а тому, як тільки міг, відхрещувався від усього, що могло, на його думку, зашкодити сприйняттю широкими колами вчених і громадськості нових еволюційних ідей.

Однак сам Дарвін, безперечно, добре розумів відмінність свого методу від класичного індуктивного. Описуючи роботу над книгою «Коралові рифи», вчений зазначав: «Жодна інша моя праця не була розпочата в такому суто дедуктивному плані, як ця, тому що вся теорія була придумана мною, коли я перебував на західному березі Південної Америки, до того, коли я побачив хоча б один справжній кораловий риф. Мені залишалось тому тільки перевірити і розвинути свої погляди шляхом ретельного дослідження живих (коралових) рифів»¹⁰.

Але чи є дедуктивною одна лише теорія коралових рифів? Мабуть що ні. І сам Дарвін вважав так. Скажімо, в листі до Дж. С. Генсло від 8 травня 1860 р. він захищає дедуктивну методологію у відповідь на звинувачення його теологом і креаціоністом А. Седжвіком у відході від духу індуктивної філософії. Дарвін в цьому разі застосовує аналогію з фізичною теорією: «...невже не можна вважати допустимою (і великим кроком вперед) хвильову теорію світла, тобто гіпотетичні коливання в гіпотетичній субстанції, ефірові. А якщо це так, то чому не могу я винайти гіпотезу природного добору... і спробувати, чи не пояснює ця гіпотеза природного добору (а я думаю, що так) багатьох фактів... Я далєбі дуже хотів би знати, чому таку гіпотезу, як хвилеподібні коливання ефіру, можна вигадувати, і чому я не могу вигадати... якусь гіпотезу, подібну до природного добору»¹¹.

Зі сказаного випливає кілька висновків. По-перше, будь-яке дослідження, за Дарвіном, розпочинається з побудови робочої гіпотези, яка приблизно пояснює закономірності того чи іншого процесу. Далі йде етап експериментальної (емпіричної) перевірки висунутої гіпотези на основі численних фактів. У ході перевірки гіпотези вона або уточнюється, або відкидається, звільняючи місце для іншої, більш адекватної гіпотези (аж до перетворення її в теорію). Отже, вже в цій схемі можна побачити риси методу, який істотно відрізняється від індуктивного і якому притаманні всі істотні риси гіпотетико-дедуктивної теорії. Водночас Дарвін критично оцінює сучасній йому дедуктивний метод, вважаючи, що сама тільки дедукція не є кінцем дослідження, вона — імпульс для подальшого теоретизування.

Отже, оцінка самим Дарвіном свого методу не може бути остаточною підставою для визначення його справжньої суті. Така ситуація зумовлює різне трактування творчого методу Дарвіна. Е. Геккель, наприклад, порівнюючи методи дослідження Ламарка і Дарвіна, дійшов висновку, що перший намагався розв'язати питання про походження видів «суто дедуктивним шляхом, шляхом синтезу та умовиводів, а другий це ж питання намагався вирішити тільки шляхом індуктивного до-

¹⁰ Там же.— С. 240.

¹¹ Дарвін Ч. Избр. письма.— М., 1950.— С. 128—129.

слідження, шляхом точного аналізу й фізіологічного експерименту»¹². Навпаки, К. А. Тімірязев вказував, що Ч. Дарвін довів наявність прогресу в природі — еволюції — «як необхідного дедуктивного висновку з трьох постійно наявних в природі реальних факторів. Ці три фактори — мінливість, спадковість і перенаселення»¹³. В подальшому трапляються різні судження з приводу співвідношення дедукції та індукції в методі Дарвіна¹⁴.

Н. Г. Рубайлова наводить у своїй праці висновки англійського історика науки А. Кромбі, який визначив дарвінівський метод як гіпотетико-дедуктивний. Основна проблема для Дарвіна, вважає Кромбі, полягала не в пошуку ідей, а в знаходженні їх ефективних доказів¹⁵. М. Гізелін також вважає, що «Походження видів» Дарвіна було одним із перших творів, в якому цілком послідовно застосовано гіпотетико-дедуктивний метод¹⁶. Точка зору про дедуктивний характер концепції добору знаходить дедалі більшу підтримку¹⁷.

Н. Г. Рубайлова, слідом за Де Біром та Дж. Хакслі, вважає, що процес «формування теорії природного добору відбувся в найтіснішій взаємодії двох методів — індуктивного та дедуктивного»¹⁸. Однак Хакслі і Де Бір вказували на об'єднання індукції та дедукції при «конструюванні» еволюційної теорії за допомогою концепції природного добору, а не при побудові останньої. Очевидно, є певна неузгодженість в тому, що метод «конструювання теорії» переноситься на пошук її доказів (чим, по суті, і виступає концепція природного добору). Слід, мабуть, окремо говорити про метод побудови всієї еволюційної теорії як фундаментальної біологічної теорії ззагалі, і про метод створення концепції природного добору (та інших типологічно близьких їй узагальнень — концепції боротьби за існування, вимирання, мінливості та ін.). Відносно останньої Н. Г. Рубайлова переконливо показала, що в ній поєднані індукція та дедукція. Однак їх співвідношення в ході створення еволюційної теорії ззагалі — питання ще відкрите. І відповідь на нього, як здається, можна буде отримати при методологічному підході, а не тільки на шляху аналізу створення окремих узагальнень концепції дарвінізму. Найважливішою умовою такого підходу є поєднання логічного та історичного аспектів дослідження проблеми.

Останнє зумовлює те, що аналіз суті методу Дарвіна має розпочинатися (і закінчуватися) в якісно іншій площині, ніж у більшості дослідників. Акцентуючи увагу лише на індукції або на дедукції, вони мимоволі різко звужують і спрощують справжній зміст методу вченого. Очевидно, що реконструкція творчого методу Дарвіна має спиратися на дослідження процесу генезису самої теорії, на аналіз методу викладу і доведення концепції, на виявлення принципів побудови теорії ево-

¹² Геккель Э. Лекции по естествознанию и философии.— Спб., 1913.— С. 14—15.

¹³ Тимирязев К. А. Чарльз Дарвин (12 февраля 1809 — 12 февраля 1909) // Дарвин Ч. Соч.— М.; Л., 1939.— Т. 3.— С. 5.

¹⁴ Див. праці: Соболев С. Л. Эволюционная концепция Ч. Дарвина в период его ознакомления с сочинениями Мальтуса // Зоологический журнал.— 1958.— Т. 37. Вып. 5.— С. 643—658; Соболев С. Л. Эволюционная концепция Чарльза Дарвина на первых этапах ее формирования // Анналы биологии.— М., 1959.— Т. 1.— С. 13—34; Рубайлова Н. Г. Формирование и развитие теории естественного отбора.— М., 1981.— 196 с.; Фролов И. Т. Жизнь и познание: О диалектике в современной биологии.— М., 1981.— 268 с.; Чайковский Ю. В. Перед выходом «Происхождения видов» // Вопр. истории естествознания и техники.— 1981.— № 4.— С. 79—86; та інші, а також праці зарубіжних авторів: Heinzelin de J. Que penserait Darwin aujourd'hui // Bull. Soc. belge. geol.— 1983.— 92, N 1.— P. 7—11. Ley H. Erkenntnistheoretische Betrachtung zu Darwin «Entstehung der Arten» // Deutsche Z. für Philosophie.— 1982.— H. 9.— S. 1159—1172.

¹⁵ Див.: Рубайлова Н. Г. Цит. праця.— С. 70—71.

¹⁶ Див.: Ghiselin M. The intellectual part to natural selection // New Science.— 1982.— N 1301.— P. 156—159.

¹⁷ Див.: Mayr E. Darwin and natural selection // American Scientist.— 1977.— 65.— N 3.— P. 321—327; Gough N. P. The necessity of evolution // Journal of Biological Education.— 1978.— 12.— N 1.— P. 3—6.

¹⁸ Рубайлова Н. Г. Цит. праця.— С. 76; та ін.

люції загалом. Саме на це орієнтує діалектико-матеріалістичний підхід до дарвінізму. Логіко-методологічна основа такого підходу розроблена в праці В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів»¹⁹.

Як відомо, в цій праці В. І. Ленін, розвінчуючи претензії М. Михайловського на «критику» та «доповнення» марксизму, дав розгорнуту характеристику діалектичного методу в «Капіталі». Починається ленінський аналіз спростуванням тези Михайловського про те, що «праця Дарвіна» і «праця Маркса» корінним чином різняться між собою. В. І. Ленін виявляє й показує раціональний зміст зіставлення теоретичних положень Дарвіна і Маркса. І головні висновки такого зіставлення дуже істотні.

Головна ідея «Походження видів» — розуміння органічного світу як такого, що розвивається, як природно-історичного процесу. Цю ідею Дарвін виробив шляхом виділення з багатьох відношень, що існують в органічному світі, головних, визначальних — відношень боротьби за існування. Природно, що ця ідея спочатку була тільки гіпотезою, але такою, яка дозволяла дослідити процеси, що неодноразово повторюються, та сформулювати певні висновки щодо наслідків з цих процесів. Тим самим біологія, конкретніше — еволюційний напрям в ній, була поставлена на наукову основу. Згадаймо характеристику Геккелем методу Ламарка як дедуктивного: вона сприймається як звинувачення в ігноруванні конкретних результатів спостереження й експерименту. І вчення Ламарка не виняток — натурфілософсько-біологічний характер мали й еволюційні концепції Ж. Бюффона, Е. Дарвіна, І. Жоффруа Сент-Ілера, Л. Окена та ін. Тому вибір Дарвіном конкретних відношень, що існують в природі, як основи наступної теоретизації і обгрунтування, є принциповим кроком вперед порівняно з його попередниками, важливою умовою теоретизації біології.

Показово, що таким же радикальним кроком вперед порівняно з його попередниками (та й багатьма сучасниками) став метод К. Маркса.

К. Маркс, який висловив свою гіпотезу в 40-х роках, зазначає В. І. Ленін стосовно економічного вчення К. Маркса, «береться до фактичного (це *pot a bene*) вивчення матеріалу. Він бере одну з суспільно-економічних формацій — систему товарного господарства — і на основі велетенської маси даних (що їх він вивчав не менш як 25 років) дає найдокладніший аналіз законів функціонування цієї формації і розвитку її»²⁰. Дарвін, сформулювавши свою гіпотезу наприкінці 30-х років минулого століття, також починає збирати найрізноманітніші факти, що стосуються її обгрунтування. З кількох рівнів організації живого він бере центральний, найбільш вивчений на той час і найбільш феноменологічно доступний — видовий.

Якщо ж розглядати внутрішню аналогію «Капіталу» та «Походження видів», то з'ясується, вказує В. І. Ленін, що висновки, які зроблені в тій і тій праці під час аналізу конкретних об'єктів, можуть бути поширені на всю сукупність типологічно тотожних об'єктів: з капіталістичної суспільно-економічної формації — на все суспільство, з окремих видів — на всі види, а з видів — на все живе. Наука (біологія чи політична економія) внаслідок цього отримує надійну теоретичну основу;

¹⁹ Цій проблемі присвячена значна література: *Евелинг Э. Чарльз Дарвин* // Карл Маркс: (Параллель).— Киев, 1906.— 27 с.; *Тимирязев К. А. Ч. Дарвин* // Карл Маркс // Дарвинизм и марксизм.— Харьков, 1923.— С. 19—24; *Келлер Б. А. Дарвинизм и марксизм* // Природа.— 1941.— № 7/8.— С. 43—56; *Шмальгаузен И. И. Энгельс об учении Ч. Дарвина* // Философские проблемы современной биологии.— М.; Л., 1961.— С. 7—13; *Завадский К. М., Георгиевский А. Б., Мозелов А. П. Ф. Энгельс и дарвинизм* // Вопр. философии.— 1970.— № 11.— С. 74—82; *Яблоков А. В. Развитие эволюционных взглядов и ленинская теория познания* // Журн. общей биологии.— 1970.— Т. 31.— № 2.— С. 147—156; та ін.

²⁰ *Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів* // Повне збір. творів.— Т. 1.— С. 129.

конкретна теорія розвитку, переконливо доведена, стає засобом обґрунтування загальної теорії розвитку як природно-історичного процесу.

В. І. Ленін, аналізуючи «Капітал», звертає увагу на ще один перебіг між логікою теорії К. Маркса та логікою теорії Ч. Дарвіна, а саме на підхід до питання про джерело розвитку. К. Маркс, як відомо, починаючи розгляд капіталістичної формації з товару і розкриваючи суперечливий характер останнього, зображає еволюцію капіталізму аж до його загибелі як розвиток вихідної суперечності товару. В дарвінізмі розгляду суперечності також приділена значна увага. Аналізуються протилежності: між спадковістю і мінливістю, зовнішнім і внутрішнім, перервністю і неперервністю та ін. Головним серед них є суперечність між обмеженою кількістю природних ресурсів і тенденцією організмів до необмеженого розмноження: «Боротьба за існування неминуче впливає з швидкої прогресії, в якій всі органічні істоти намагаються розмножитися... Тому, оскільки виробляється більше особин, ніж може вижити, в кожному випадку повинна виникати боротьба за існування або між особинами одного виду, або між особинами різних видів, або з фізичними умовами життя»²¹.

Завершуючи аналіз аналогії між марксизмом і дарвінізмом, В. І. Ленін зауважує, що теорія Маркса пояснює закони тільки однієї суспільної формації — капіталістичної, а не все «минуле людства» (за Михайловським). Якщо ж її застосування в конкретному випадку дало такі блискучі результати, то це означає, що матеріалізм вже не гіпотеза, а теорія, і що його треба поширити на всі формації. «І як трансформізм претендує зовсім не на те, — продовжує В. І. Ленін, — щоб пояснити «всю» історію утворення видів, а тільки на те, щоб поставити способи цього пояснення на наукову височінь, цілком так само і матеріалізм в історії ніколи не претендував на те, щоб усе пояснити, а тільки на те, щоб вказати «єдино науковий», за висловом Маркса («Капітал»), спосіб пояснення історії»²².

Як правило, дослідники, вказуючи на цю ленінську думку, роблять висновок, що метод Дарвіна потрібно визначати як еволюційний. І це справедливо, але лише певною мірою, бо при цьому збіднюється зміст методу Дарвіна. Як впливає з глибокої характеристики його В. І. Ленінін, в даному випадку може йтися про діалектичні риси методу Дарвіна. Деякі з них відзначав І. Т. Фролов і це, насамперед, послідовне проведення принципу об'єктивності й історизму, з'єднання індукції та дедукції, аналізу й синтезу в біологічному дослідженні, відмова від «теологічного мислення», ствердження єдності випадковості й необхідності, статистичний аналіз та ін.²³

Ці висновки можна доповнити таким. Важливим джерелом реконструкції методу Дарвіна є аналіз логіки побудови, викладу та доведення «Походження видів». Методологічною основою такої реконструкції виступають логіка, діалектика і теорія пізнання «Капіталу» К. Маркса²⁴.

Основа і вихідний пункт дарвінівської теорії еволюції — наявність мінливості та спадковості. Для пояснення рушійних сил еволюції Дарвін вводить ще два поняття: «добір» і «боротьба за існування». Добір визначає шляхи закріплення спадковості та межі мінливості, а боротьба за існування контролює результати добору, виступаючи водночас його основою. Боротьба за існування як фактор еволюції передбачає взаємодію організмів з зовнішнім середовищем, здатність організмів до

²¹ Дарвін Ч. Происхождение видов путем естественного отбора, или сохранение благоприятствуемых пород в борьбе за жизнь // Соч.— М.; Л., 1939.— Т. 3.— С. 316.

²² Ленін В. І. Що таке «друзі народу»...— С. 134.

²³ Див.: Фролов І. Т. Влияние Ч. Дарвина на современную концепцию биологического познания // Abhandlungen der Akademie der Wissenschaft der DDR. Abt. Mathematik, Naturwiss., Technik.— 1983.— N 1.— S. 219.

²⁴ Див., наприклад: Шинкарук В. І. «Капітал» К. Маркса: Питання діалектичного методу // Філософська думка.— 1983.— № 3.— С. 6—19; та ін.

потенціально швидкого зростання чисельності, обмежену кількість засобів харчування, збереження чисельності організмів на сталому рівні в послідовному ряді поколінь (стабільність популяції). В свою чергу, дія природного добору можлива за наявності боротьби за існування та спадкової (невизначеної) мінливості. Останнє вимагає, щоб у складі виду не було генетично тотожних особин. Наслідком цього, за умови контролю дії еволюції процесом боротьби за існування, буде вибіркове виживання та репродуктивний успіх. Отже, поняття взаємодії в системі «організм — середовище», розмноження в геометричній прогресії, обмеженої кількості ресурсів та стабільності популяції утворюють концептуальні рамки поняття боротьби за існування; репродуктивний успіх і вибірковість виживання приводять до спадкової мінливості; спадкова мінливість та боротьба за існування неминуче породжують природний добір. У своїй єдності названі явища (і відповідні категорії) утворюють схему процесу еволюції (і самої теорії еволюції).

В основу побудови системи категорій Дарвін, як і Маркс, поклав категорію «розвиток». Використовуючи різні терміни для її позначення («трансмутація», «трансформізм», «еволюція» та ін.), Дарвін немов би «виводить» її за межі свого твору: на передньому плані завжди — не ця категорія, а конкретні категорії, зведені в систему на її основі, категорії, які доводять її реальність. В ході створення теорії думка Дарвіна рухається від категорії розвитку (як вихідного моменту дослідження), через категорію «розвиток» (як принцип осмислення матеріалу й побудови твору, як принцип побудови системи категорій) і до категорії розвитку (як кінцевого пункту, мети дослідження). Але те, що спочатку було досить абстрактним і непевним, наповнювалось в ході дослідження (й викладу матеріалу) дедалі конкретнішим і глибшим змістом, йдучи по шляху перетворення абстрактної істини в конкретну. Дарвін немов би дотримувався принципу діалектичної логіки, який полягає в тому, що «категорії треба *вивести* (а не довільно або механічно взяти) (не «розповідаючи», не «запевняючи», а *доводячи*), виходячи з найпростіших основних...»²⁵. В зв'язку з цим доцільно провести аналогію між «величезною доказовістю викладу «Капіталу» (В. І. Ленін) і думкою про те, що «Походження видів» являє собою «один суцільний доказ» (Дарвін).

До «Походження видів» також можна застосувати методологічний принцип вибору вихідної клітинки дослідження. Як відомо, в «Капіталі» думка К. Маркса рухається від простого до складного: товар — гроші — капітал. Тут основна «клітинка» дослідження, за В. І. Леніном, — обмін товарів; в ньому вже містяться всі суперечності предмета аналізу. Дарвін такою «клітинкою» вважає боротьбу за існування — тут теж дані всі суперечності, вихідна категорія — поняття мінливості, а дослідження також рухається від простого до складного: мінливість — боротьба за існування — природний добір. Вихідна категорія «Капіталу» — поняття вартості — покладена в основу всього наступного викладу, по-перше, тому, що поняття вартості не потрібно спеціально і окремо доводити, тому що воно виражає загальновідомий факт, а саме, що праця є основа всього життя суспільства. По-друге, воно не потребує прямих і безпосередніх доказів, тому що його істинне значення розкривається всім наступним аналізом²⁶. Так само стоїть справа і з поняттям мінливості — це явище, яке постійно трапляється в природі, а істинний смисл його (в «Походженні видів» — на феноменологічному рівні) стає зрозумілим лише з усього викладу, хоча тонкі механізми мінливості ще й сьогодні цілком не зрозумілі.

²⁵ Ленін В. І. Філософські зошити // Повне зібр. творів. — Т. 29. — С. 81.

²⁶ Маньковський Л. А. Логическая структура системы категорий // История марксистской диалектики: От возникновения марксизма до ленинского этапа. — М., 1971. — С. 343—344.

У цьому зв'язку відзначимо, що теорію Дарвіна, так само як і «Капітал» К. Маркса, потрібно розглядати у контексті всіх інших праць обох дослідників, зокрема, щодо Дарвіна, — рукопису під назвою «Природний добір»²⁷. Як відомо, саме під такою назвою планував видати Дарвін результати своїх досліджень з трансформізму. Над ним він працював з 14 травня 1856 до 18 червня 1858 р. (до часу одержання листа і статті від А. Р. Уоллеса, в якій розглядалися аналогічні питання) і зробив приблизно $\frac{2}{3}$ запланованого обсягу. Після цього Дарвін припинив роботу над своєю «великою книгою» (як він називав «Природний добір») і, за порадою Ч. Лайєля і Дж. Гукера, почав працювати над стислим викладом теорії, який закінчив за вісім місяців і видав під назвою «Походження видів». У «Природному доборі» початкових розділів, присвячених мінливості, навіть не два, як в «Походженні видів», а чотири. Це свідчить про те велике значення, яке надавав Дарвін дослідженню вихідної категорії своєї теорії.

Не слід, звичайно, вважати, що діалектичну логіку та діалектичний метод можна цілком вивести з дарвінівських текстів і що Дарвін у своїх дослідженнях виступає як свідомий та послідовний діалектик. Природно, він був далекій від цього. Але, щоб осягнути таємниці живої природи, відкрити фундаментальні закони її буття, йому мимоволі довелося стати діалектиком. Тим більше, що праця, подібна до твору Дарвіна, будучи, за висловом К. Маркса, «літературним відображенням» дійсності й історії (і за методом дослідження, і за логікою доказу і викладу, і за вихідною категорією дослідження та ін.), глибоко діалектична. Саме тому можна порівнювати «Походження видів» і «Капітал». Однак, тоді як К. Маркс у процесі створення свого економічного вчення попередньо виробив діалектичний метод, який він свідомо й послідовно реалізував в «Капіталі»²⁸, Дарвін прийшов до матеріалістичної діалектики несвідомо. У цій відмінності — методологічна межа для аналогії, що їх припустимо встановлювати поміж згаданими дослідженнями.

Нарешті, важливе джерело розкриття сутності і генезису методу Дарвіна — реконструювання самого процесу створення теорії еволюції та формування методу дослідження. Останніми роками побачили світ деякі з неопублікованих дарвінівських записників, листів, що стосуються раннього періоду творчості Дарвіна. З'явилися також цікаві дослідження істориків та методологів науки, присвячені тлумаченню цих матеріалів²⁹. Тому, не спiniaючись докладно на розгляді еволюції методу Дарвіна, звернемо увагу на те, що залишилось поки що поза увагою дослідників.

Ще в 1959 р. С. Л. Соболев відзначив, що перехід Дарвіна на позиції трансформізму та встановлення ним принципових особливостей механізму походження видів шляхом природного добору («Перша записна книжка про трансмутацию видів» — липень 1837 — лютий — березень 1838 рр.) був складнішим, ніж уявляли, і супроводжувався при-

²⁷ Див.: Рубайлова Н. Г. Рукопись Дарвина «Естественный отбор» // Природа.— 1977.— № 6.— С. 96—105.

²⁸ Див.: Шинкарук В. І. Цит. праця.— С. 11.

²⁹ Крім згаданих праць С. Л. Соболева, Н. Г. Рубайлової, І. Т. Фролова, Ю. В. Чайковского, див. також: Адоум Х. Е. Галапагосские острова: (Происхождение «Происхождения») // Курьер Юнеско.— 1982.— Июнь.— С. 24—28; Каллак Х. О научном наследии Дарвина // Вопросы современного дарвинизма.— Тарту, 1983.— С. 26—35; Некрасов А. Д. Работа Чарльза Дарвина над «Происхождением видов» и рост его эволюционных идей // Дарвин Ч. Соч.— М.; Л., 1939.— Т. 3.— С. 19—70; Чайковский Ю. В. Истоки открытия Ч. Дарвина: Опыт методологического анализа // Природа.— 1982.— № 6.— С. 87—95; Colp R. «I was born a naturalist»: Charles Darwin's 1838 notes about Himself // J. Hist. Med. All. Sci.— 1980.— 35.— N 1.— P. 8—39; Schweber S. The origin of the origin revised // J. Hist. Biol.— 1977.— 10.— N 2.— P. 234—316; Vorszimmer P. The Darwin reading notebooks (1838—1860) // J. Hist. Biol.— 1977.— 10.— N 1.— P. 107—153.

паймні зміною поглядів Дарвіна на механізм видоутворення. С. Л. Соболев пише про це: «Говорячи про «нові акти творення», Дарвін ... користується ще старою термінологією. Він робить, проте, спробу зрозуміти, яким чином старі види перетворюються в нові, і бачить основну причину цього у внутрішніх процесах, які відбуваються в організмі в процесі «послідовного», як він каже, розмноження, тобто розмноження, яке йде послідовно через довгий ряд поколінь»³⁰. Висновок дослідника — концепція Дарвіна, що міститься в «Записних книжках» 1836 р., автогенетична. Але, твердить далі С. Л. Соболев, «молодому Дарвінові знадобилося лише небагато часу в кілька місяців, щоб усвідомити свою хибу й цілком відкинути створену ним наспіх помилкову теорію»³¹.

На нашу думку, це свідчить ще й про те, що Дарвін в процесі формулювання теорії походження видів рухався від однієї гіпотези до іншої, замінюючи їх в процесі експериментальної перевірки. Це — вагомий аргумент на користь того, що провідним началом у дослідженні Дарвіна був гіпотетико-дедуктивний метод, який, проте, постійно узгоджувався з індуктивними умовиводами.

Аналіз процесу створення теорії походження видів, логіки вчення, структури і способу викладу матеріалу в «Походженні видів» на основі методологічних паралелей, проведених В. І. Леніним, показує, що методу Дарвіна притаманні певні істотні риси діалектичного методу. В рамках методу Дарвіна спостерігається поєднання дедуктивного та індуктивного шляхів дослідження при досить значній ролі гіпотетико-дедуктивних моделей в науковому пізнанні³². Більше того, в своєму дослідженні Дарвін використовує фундаментальні категоріальні структури обґрунтування та викладу власної концепції, надаючи великого значення таким категоріям, як «розвиток», «мінливість», «спадковість» та ін. В аналізі методу Дарвіна і теорії еволюції можливе застосування поняття вихідної категорії дослідження, клітинки та зародка теорії, принципу сходження від абстрактного до конкретного та ін. Аналіз логіки головного твору Дарвіна «Походження видів» показує, що в суттєвих моментах вона збігається з логікою «Капіталу», що відкриває шляхи для кращого розуміння суті еволюційної теорії.

Отже, на прикладі зіставлення методологічних засад, яких дотримувались Ч. Дарвін і К. Маркс, можна перекоонатися, що становлення наукової теорії і в природознавстві, і в суспільствознавстві з необхідністю вимагає діалектико-матеріалістичного підходу вченого до розуміння методології самої дослідницької роботи. Цей підхід є фактично вирішальною методологічною передумовою переходу пізнання від донаукових засобів побудови теорії — до наукових, становлення науково методу природодослідника і суспільствознавця.

* * *

Созданный Ч. Дарвином творческий метод, сыгравший ключевую роль в возникновении и утверждении теории эволюции, обладал многими чертами диалектического — соединением индукции и дедукции, анализа и синтеза, объективностью, историзмом и т. д. В этом можно убедиться, если осуществит реконструкцию исторического хода становления дарвинизма, трансформации методологических принципов построения теории, а также если проанализировать метод изложения и доказательства теории, использованный в «Происхождении видов».

³⁰ Соболев С. Л. Эволюционная концепция Чарльза Дарвина на первых этапах ее формирования // *Анналы биологии*. — М., 1959. — Т. 1. — С. 25.

³¹ Там же. — С. 26.

³² Якщо дотримуватись класифікації природничо-наукових теорій В. С. Стьопіна, то теорію Дарвіна, очевидно, можна охарактеризувати як «ослаблену версію гіпотетико-дедуктивної теорії» (Див.: Степин В. С. Диалектика генезиса и функционирования научной теории // *Вопр. философии*. — 1984. — № 3. — С. 29—38).

І. С. НАРСЬКИЙ

ГЕГЕЛЬ І ПРОБЛЕМИ ЛОГІКИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ХХ ст.

Нерідко доводиться чути, що вивчення філософії Гегеля нічого не може дати логіці науки наших днів, що його філософія з цього погляду безнадійно застаріла. Чи так це насправді?

Питань, пов'язаних з логіко-методологічними дослідженнями в тому вигляді, як вони формулюються нині, ми у Гегеля, звичайно, не знайдемо. Він не досліджував співвідношення між перевіркою, підтвердженням і спростуванням наукових тверджень, не розглядав в явній формі й антитези верифікації та фальсифікації, кумулятивізму та антикумулятивізму, а отже, і питання про наукові революції, несумірність наукових теорій тощо. Це — очевидно. Але діалектична постановка проблем співвідношення абсолютної і відносної істини, знання і заблудження, «зняття» і «стрибка», теорії і практики, що їх Гегель висвітлює у «Феноменології духу», «Науці логіки», «Філософії природи» та інших творах, містить чималу інформацію про його погляди на питання, подібні тим, які постали на весь зріст у логіці й філософії науки у другій половині ХХ століття.

Гегелівський абсолютний ідеалізм був причиною того, що тривалий час багато вчених ставились до гегелівської філософії зневажливо. Тим більше, що на них часто-густо впливало плоске позитивістське світорозуміння. Хімік К. Шорлеммер у своєму серйозному ставленні до діалектики Гегеля (насамперед під впливом праць К. Маркса і Ф. Енгельса) був одним з небагатьох винятків. Вузький еволюціонізм та індуктивізм Мілля, Пірсона і Спенсера довго панували в буржуазній методології науки, а від Маха індуктивізм перейшов у спадщину й до «віденського гуртка». І хоча Ф. Енгельс ще в 70-х роках ХІХ ст. у «Діалектиці природи» звернув увагу на взаємодію індукції і дедукції в науковому пізнанні, на винятково важливу роль гіпотез в його історії, однак минуло майже століття, поки, нарешті, індуктивізм «віденського гуртка» викликав різку реакцію з боку adeptів гіпотетико-дедуктивного методу.

Про Гегеля при цьому не згадували, а якщо й згадували, то як про представника методологічної архаїки. Звернення до авторитету Гегеля подибуємо в 60-х роках нинішнього сторіччя у К. Поппера, хоча той же Поппер за два-три десятиліття до того використовував гегелівську філософію як зручний приклад для критики у зв'язку з аналізом філософії історії так званого «закритого» суспільства. І якщо тепер Поппер посилається на авторитет Гегеля у контексті власної концепції «третього світу» і онтології «безсуб'єктного» знання у предметному змісті цього світу¹, то це орієнтація зовсім не на найсильніші й найплідніші моменти в гегелівській методології. «Критичний раціоналізм» Поппера насправді є зрадою справжньому філософському раціоналізму Декарта і Гегеля, визначальною характеристикою якого була впевненість у безмежній пізнавальній могутності розуму. У зв'язку з цим варто навести й інший приклад. Якщо І. Лакатош нині

¹ Popper K. Objective knowledge: An evolutionary approach.— Oxford, 1972.— P. 106.

становить вершину постпозитивістської «філософії науки», а П. Фейєрабенд — її скандальне падіння, то саме у Лакатоша (і аж ніяк не у Фейєрабенда) можна відшукати аналогії гегелівських епістемологічних ідей.

Правильним оцінкам значення гегелівської методології для логіки наукового пізнання заважали і негативні висловлювання самого Гегеля про роль формальної логіки та математичних обчислень у пізнанні. А те, що позиція Гегеля в цьому питанні насправді була далеко не однозначною, фактично лишалось невідомим для буржуазних методологів науки. А проте він мав принаймні п'ять різних точок зору на епістемологічну функцію формальної логіки. Вони становили проміжні ступені руху між двома полярними оцінками «розсудку», втім, звідними, в свою чергу, до єдиної позиції. Погляди Гегеля на роль суперечностей у пізнанні в світлі історичного розвитку наук через суперечливі зіткнення фактів, гіпотез, теорій і різних фрагментів знання нерідко викладались і коментувались спрощено навіть деякими марксистами. Причиною цього, на нашу думку, є те, що довго лишався незрозумілим істинний смисл схеми антиномій-проблем в «Капіталі» К. Маркса, де діалектичні суперечності теоретичного розгортання думки набувають вигляду формально-логічних суперечностей.

Тривалий час дослідники не звертали належної уваги й на те, що формально-логічне мислення, тобто «розсудок», виступає у Гегеля не в одній, а в двох іпостасях — не тільки в антидіалектичному, а й у необхідному для діалектичного «розуму» різновиді. Звідси лишалось непоміченим і те, що співвідношення між природою, окремими науками про природу і філософією природи у Гегеля зовсім не вкладається в схеми абсолютного іdealізму, а його «Філософія природи» потребує нового прочитання: двоїстість «розсудковості» виявляється і в трактуванні Гегелем природознавства. Немає тотожності й між «розсудковим» трактуванням Гегелем категорій в їх дії у спеціальних науках, аналогічними «розсудковими» категоріями у філософії природи і «розсудковою» групою категорій в «Науці логіки», де ці категорії стають невід'ємною складовою зрілого діалектичного методу². Всі ці відмінності органічно вписуються в загальний рух пізнання від абстрактного до конкретного, від загального до одиничного, від кількості до якості, від явища до сутності, а потім — і в зворотних напрямках, що вельми істотно. І всюди ми зустрічаємо у Гегеля безліч глибоких думок і здогадок.

Так, в § 75 «Малої логіки» Гегель висуває тезу, згідно з якою твердження про існування безпосереднього знання є фактично неправильним. Всяке знання, яке здається безпосереднім, насправді є опосередкованим або іншим знанням, або ж своїм власним потенціальним змістом. У світлі сучасних нам дискусій у філософії науки про так звану «теоретичну навантаженість» емпіричних тверджень наведена думка Гегеля виглядає як своєрідне передхоплення. Значення цієї здогадки, яку Гегель зміг зробити саме завдяки діалектичному характеру свого мислення, було підкреслене В. І. Леніним. У «Філософських зошитах» він звертає увагу на те, що наприкінці розділу «Великої логіки» про ідею пізнання, де йдеться про «наукове положення», Гегель відзначає, що конкретний досвід підлягає визначенням, узятим як передпосилки, і це є сприятливим для раніше прийнятих гіпотез і теорій, хоча, з другого боку, дана обставина утруднює неупереджений розгляд конкретного сприйняття. В. І. Ленін з приводу наведених міркувань Гегеля відзначає, що вони спрямовані проти суб'єктивізму та односторонності, і наводить як приклад деякі немарксистські економічні вчення. В цілому В. І. Ленін характеризує думки Гегеля з розглянутого

² Гегель Г. В. Ф. Наука логіки : В 3-х т. — М., 1970. — Т. 1. — С. 83, 192, 201, 215.

питання як надзвичайно правильні і глибокі³. Варто нагадати й те, що Енгельс у фрагменті про електрику з «Діалектики природи» звертав увагу на ту обставину, що в безпередпосилкову, здавалось би, емпірію нерідко прокрадається традиційне тлумачення фактів, котре, як правило, робить консервативний вплив на розвиток науки. Як бачимо, Гегель у своїх працях зачіпав важливі моменти, які набули значної актуальності в дискусіях про логіку наукового дослідження другої половини нинішнього сторіччя.

Представники сучасної буржуазної філософії науки почали тлумачити факт «теоретичної навантаженості» емпірії або як свідчення конвенціонального характеру наших знань, або як аргумент на користь нікчемності власне емпіричних знань, або ж, нарешті, як свідчення відсутності всякого прогресу в пізнанні, як наявність якогось споконвічного, апріорного і консервативно-сталого комплексу епістемологічних установок. Наведені міркування цілковито неприйнятні. Гегель ближчий до істини, ніж всі представники «критичного раціоналізму» й «історичної школи» в методології науки разом узяті, адже він протиставляє суб'єктивістським ілюзіям, що виникають з факту «теоретичної навантаженості» емпірії, положення про історично минуущий характер процесів переходу можливостей знання в дійсність. Безперечно, «можливості» теж можуть трактуватись по-різному, і Гегель, звичайно, помилявся, відводячи емпіричному знанню в цілому підпорядковану роль, але він був правий, принципово виступаючи проти метафізичної абсолютизації емпірії.

Гегель мав рацію і тоді, коли підкреслював, що у пізнанні в діалектичній єдності взаємодіють емпірія і теорія, аналіз і синтез, індукція і дедукція. Яких втрат часу і блукань в тенетах однобічностей можна було б уникнути, якби Попперу не довелося спочатку долати помилковий всеіндуктивізм «Віденського гуртка», а потім постпозитивістам — боротись проти не менш помилкового внаслідок його абсолютизації тотального антиіндуктивізму Поппера! Воістину Гегель «влучив у точку», коли в § 81 «Малої логіки» попереджав про те, що всякий стан або дія, доведені до крайності, переходять у свою протилежність. Так істина перетворюється в заблудження, і догматизм, вперто тримаючись за однобічні визначення, йде саме цим шляхом.

Гегель, як уже відзначалось, не розглядав спеціально проблему співвідношення кумулятивістського й антикумулятивістського тлумачення історії розвитку наукового знання, але, гадаємо, неважко уявити, як би він розв'язував її, коли б вона перед ним постала. Найімовірніше — в напрямі розкриття діалектичної єдності поступовості і стрибків, неперервності і перервності, природу, якісного оновлення і перебудови структур науки. Не підлягає сумніву й те, що ідея несумірності старих і нових (та й взагалі різних) наукових теорій, яку так настійливо пропагували в ХХ ст. К. Айдукевич, У. Куайн, П. Фейєрабенд та ін., мала б в особі Гегеля свого рішучого противника. Він недвозначно висловлювався на користь концепції цілісного процесу сходження науки від незнання до знання, від знання неповного до знання дедалі повнішого і довершенішого. Адже діалектика як метод наукового пізнання, за його характеристикою, є іманентний перехід одного визначення в інше.

Із загальних міркувань Гегеля про співвідношення філософського й спеціальнонаукового знання — міркувань, які внаслідок своєї ідеалістичності нині в цілому неприйнятні, випливало, однак, те плідне положення, що природничонаукові дослідження мають бути пройняті свідомим і цілеспрямованим застосуванням логічних принципів. Ці принципи покликані забезпечити як рух пізнання від конкретного до абстрактного, тобто від емпіричного до теоретичного в спеціальних науках, так і від абстрактного до конкретного, тобто від загального до

³ Ленін В. І. Філософські зошити : Конспект-кн. Гегеля «Наука логіки». // Повне збір. творів. — Т. 29. — С. 177—178.

одиничного (індивідуального) у «вищій» теорії. Логічне дослідження науки (навіть поки що без уточнення, про яку саме логіку має йтися), безперечно, покликане забезпечити історичний аналіз її ж розвитку, а сама логіка науки має набути історичного розгортання. У світлі наведених ідей сучасні нам незгоди між «логістичською» (К. Поппер) і «історичною» (Т. Кун) школами в методології науки виглядають як зіткнення двох однобічних підходів, кожний з яких, узятий окремо, багато в чому помилковий.

Нагадаємо далі, що вимога опори спеціальних наук на діалектичний метод, а теорії наукового пізнання — на досвід дослідження історії окремих наук неодноразово висвітлювалась В. І. Леніним. У конспекті книги Лассаля про філософію Геракліта та в інших місцях «Філософських зошитів», Ленін вказує у зв'язку з цим на історію філософії і окремих наук, історію розумового розвитку дитини і тварин, історію мови, а також на такі науки, як психологія і фізіологія органів чуття, коротко кажучи — на історію пізнання загалом, на всю галузь знання⁴.

У кінцевому підсумку поява «історичної школи» в методології науки була відповіддю — хоча за своїми філософськими установками та концептуальним змістом аж ніяк не адекватною — на цю загальну потребу, виражену В. І. Леніним на початку нинішнього століття. У зв'язку з цим відзначимо неправомірність твердження, нібито Гегель виступав проти реалізації наведеного положення, оскільки, мовляв, розглядав спеціальнонаукове знання як усього лиш «розсудкове», ілюстративне щодо «філософськи-розумних» істин. Гегель, всупереч думці про нього відомого російського філософа В. С. Соловйова, зовсім не заперечував того, що філософія може багато чого навчитись у нефілософських наук. Не випадково розпочата, але так і не завершена Гегелем нова редакція «Науки логіки» внесла так багато повчального математичного матеріалу у вчення про Буття. Леопольд фон Хеннінг у Передмові до четвертого тому зібрання творів Гегеля (1834 р.) цілком недвозначно визнав цей факт: здобутки спеціальних наук надавали Гегелю можливість далі розвивати і конкретизувати свою філософію. Заперечення ж Гегелем значення спеціальних наук для філософії подекуди трапляється лише в «Філософії природи», але ця точка зору не становила для нього остаточного висновку.

Однак, хоч як воно там було, Гегель все ж ставив натурфілософію вище від наук про природу. Наскільки це виправдано? У сучасній буржуазній літературі поширена думка, що логіка наукового дослідження цілком і повністю замінює собою колишню натурфілософію. Проте це однобічний погляд. Філософське осмислення природи потрібне й нині, хоча воно неможливе без опори на спеціальні науки. Водночас, немає жодної спеціальнонаукової проблеми, яка не містила б у собі філософських аспектів, і тому філософське вчення про природу — звичайно, не в розумінні спекулятивної доктрини — конче потрібне. Цього висновку доходять чимало тих буржуазних вчених, які ще недавно безапеляційно піддавали анафемі онтологію, світоглядну космологію, філософію природи.

Важливого значення Гегель надавав філософським проблемам математики і формальної логіки. І хоча сам він, виявляючи непослідовність, інколи принижував роль згаданих наук у пізнанні сутності речей, це не завадило йому пов'язати математичний аналіз з діалектичною проблематикою кількості і якості, а матеріал формальної логіки ввести у вчення про Поняття, тобто у склад логіки діалектичної. Як уже відзначалось, за його власним визначенням «розсудок» (а отже, і «розсудкова», тобто формальна, логіка) є необхідним засобом, моментом і стороною всякої, у тім числі і «вищої», «філософськи-розумної» пізнавальної діяльності. Без «розсудкових» засобів нездійсненна

⁴ Ленін В. І. Філософські зошити: Конспект кн. Лассаля «Філософія Геракліта Теміого з Ефеса». // Там же. — С. 296.

системна організація науки, яка завжди видавалась Гегелю ідеалом теоретичної побудови знання.

У передмові до першого видання «Науки логіки», датованій березнем 1812 р., Гегель писав, що у своїй істині дух є «розсудковий розум, або розумний розсудок»⁵, тобто він покликаний зняти собою односторонність «розсудку» і «розуму», взятих в їхній взаємній відрубності і самотності. Ця теза означала необхідність тісної єдності діалектики й формальної логіки в науковому пізнанні. Саме до такої єдності на основі діалектики закликає марксистсько-ленінська теорія пізнання.

Вироблення правильного методу пізнання розцінювалось Гегелем як найважливіше завдання. В методі він убачав усвідомлення форми внутрішнього саморуху змісту науки, а в «Феноменології духу» застосував це розуміння методу до вивчення генеалогії самої свідомості. Це означало, зокрема, що метод пізнання виростає з самої історії пізнання (у Гегеля також і навпаки), діалектично конституюється в систему через заперечення заперечень і, отже, утворює своєрідну спіраль розвитку. Щоправда, абсолютизувати ці положення було б небезпечно, бо метод і теорію пізнання все-таки неможливо замінити описом історії пізнання. І все ж у них міститься чимало цінного, поки що не опанованого дослідженнями з логіки наукового пізнання. Що ж до небезпеки абсолютизації погляду на закони пізнання об'єкта як на своєрідний дублікат законів розвитку цього об'єкта, то цікаво відзначити, що її відчув і сам Гегель. Так, у «Великій логіці» він підкреслює, що в оволодінні знанням уже потрібно обирати шлях не згідно з природою, а згідно з самим пізнанням⁶. Особливо ж там, де розпочинається сходження від знайдених наукових абстракцій до конкретної повноти знання про певний об'єкт.

Ще одна істотна особливість пізнання рельєфно відображена Гегелем у «Феноменології духу», і вона чекає на своє осмислення в термінах логіки науки. Принаймні ані Лакатошу, ані Тулміну, ані Сніду і Штегмюллеру поки що не вдалося охопити і осмислити її. Йдеться про таку взаємодію суб'єкта і об'єкта в процесі пізнання, коли суб'єкт під впливом об'єкта і здобутого про нього знання сам змінюється, що і собі змінює предмет подальшого пізнання. І якщо, як сказано у вступі до «Феноменології духу», вже сам шлях до науки є наукою⁷, причому індивідуальний шлях є стислим повторенням шляху родового, то суб'єкт змінюється протягом цих обох взаємоперехресних і взаємопов'язаних шляхів. Згадані питання розглядалися К. Марксом у вступі (1857 р.) до першого чорнового варіанту «Капіталу» й Ф. Енгельсом у «Діалектиці природи», але донині обходяться мовчанням буржуазними методологами науки. Якщо Поппер залічує названі питання до компетенції психологів і соціологів, а не методологів і епістемологів науки, а потім взагалі вдається до їх біологізації, то в інших буржуазних учених антикумулятивізм, роз'єднуючи і підриваючи їхні концепції, руйнує саму основу постановки цих питань, позбавляє останні будь-якого смислу. До речі, антикумулятивізм проймав і погляди самого Поппера, у тім числі і на етапі його «критичного раціоналізму».

Для Гегеля той підхід, який нині іменується антикумулятивістським в агностично-метафізичних формулюваннях, був, як уже відзначалось, неприйнятним у принципі. Що ж стосується методології К. Маркса, то, гадаємо, вона у строгому смислі не була ні кумулятивістською, ні антикумулятивістською. Діалектико-матеріалістичний метод долає обидві ці односторонні позиції незрівнянно ефективніше, ніж

⁵ Гегель Г. В. Ф. Наука логіки. — Т. 1. — С. 78.

⁶ Там же. — М., 1972. — Т. 3. — С. 262.

⁷ Не випадково для Гегеля таким важливим було питання про те, з чого починається наука. «Знання істини без істинного пізнання неможливе, тому для пізнання істини важливі і початок пізнаваного, і початок пізнання (Шинкарук В. И. Логіка, діалектика и теорія познання Гегеля. — Київ, 1964. — С. 161)».

гегелівський принцип тотожності мислення і буття. Але і в плані обговорюваної проблематики слід віддати належне Гегелю. З одного боку, він розглядав весь світ в цілому з погляду його сутності, як єдину систему, що саморозвивається. З другого боку, у філософському осмисленні всіх явищ Гегель був рішучим антиредукціоністом, використовуючи в аналізі і підойму «відчуження», а не тільки «стрибка», «міри» та інших універсальних категорій діалектичної логіки.

У гегелівській «Філософії природи» науки не зводяться одна до одної, а утворюють ступені загального процесу сходження від одного рівня розвитку до іншого. І оскільки Гегель заперечував саморозвиток природи як такої, обходячи мовчанкою діалектику взаємодії природи і суспільства, недооцінював ідеї Шеллінга про «полярність» протилежностей у природничонауковій сфері, його концепція сходження від нижчого до вищого виявилася істотно деформованою. Тому й гегелівські переходи від одного рівня розвитку до наступного і в природі, і в природознавстві, як підкреслював Ф. Енгельс, це здебільшого — штучні, раз по раз ідеалістичні натяжки. Але Гегель безнастанно наголошував, що кожна нова ланка вдосконалення в природі містить у собі нижчі ступені, а в науках про природу аналогічний процес характеризується ще й специфічно діалектичними закономірностями: початкові, підготовчі етапи розвитку наук помітно відрізняються від їхньої зрілої теоретичної структури і вже не можуть відігравати роль основи цієї структури. Більше того, вищі ступені розвитку наук дозволяють глибше збагнути зміст попередніх ступенів. Як тут не згадати знамениту Марксову тезу: «анатомія людини — ключ до анатомії мавпи».

З цілковитою певністю можна констатувати, що ні Пoppers, ні пост-позитивісти не зуміли належною мірою оцінити глибоке значення геніальних здогадок Гегеля, як, до речі, і його славнозвісний принцип єдності теоретичного і практичного відношення суб'єкта до природи. Не вдалося їм осмислити й великі проблеми, що коріняться в безлічі відтінків категорії «зняття», тієї її проблемності, на яку Гегель звернув увагу ще в четвертому афоризмі з берлінського періоду⁸.

Методологія Гегеля приховує у собі ще чимало конструктивних моментів, філософське переосмислення яких могло б дати велику користь логіці науки наших днів, якби на його знахідки й відкриття дивились об'єктивно і неупереджено. Були часи, коли до Гегеля ставились зневажливо, але наставали й часи, коли інтерес до філософії Гегеля спалахував з новою силою. Причини цього інтересу, як і нових інтерпретацій гегелівської філософії, були дуже різними. В історії марксистської філософської думки підвищення інтересу до аналізу гегелівської філософської спадщини мало декілька етапів. Нині дослідження методологічних «раціональних зерен» в творчості Гегеля відбувається з більшою, ніж раніше, конкретністю і деталізацією, з більшою глибиною і аналітичністю.

Водночас безперечним є одно: розвиток логіки наукового дослідження на основі марксистсько-ленінського світогляду і методу відбувається й відбудуватиметься не в руслі простого засвоєння «раціональних зерен» гегелівських праць, а через глибоке діалектично-матеріалістичне переосмислення цих «зерен», через дальше вивчення теоретичної спадщини К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, досвіду сучасної класової боротьби й уроків науково-технічної революції другої половини ХХ ст.

Нашою метою не є загальна — а тим більше вичерпна й повна — характеристика сучасного стану, а також шляхів дальшого розвитку досліджень з марксистсько-ленінської логіки наукового пізнання. Ми спинимось тут лише на двох проблемах, виділивши, по-перше, питання про статус логіки науки в діалектичному матеріалізмі; по-друге, розгля-

⁸ Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет: В 2-х т. М., 1971. — Т. 2. — С. 557.

немо її характеристики саме як логіки особливого типу, котрій властивий свій підхід до питань методології й епістемології.

Проблема предмета й завдань логіки наукового дослідження у їх зіставленні й співвідношенні з предметом і завданнями діалектичної логіки і теорії пізнання постала у всьому своєму обсязі вже тоді, коли П. В. Копнін і його співробітники в Києві в 60-х рр. розгорнули теоретичну роботу в цьому напрямі.

Далі спробую підсумувати той їх результат, який мені здається найбільш вагомим і плідним. Якщо марксистська діалектична логіка вивчає загальні діалектичні закони й особливі закономірності процесу пізнання, то логіка наукового дослідження вивчає ті закономірності та прийоми пізнавальної діяльності, які виникають і розвиваються як продукт своєрідного «перетину», інтеграції формальнологічних і власне діалектичних закономірностей розвитку науки. Щоправда, тут слід мати на увазі, що суто «формальнологічні» зв'язки і відношення взагалі не є організуючими і стимулюючими моментами власне розвитку наукового знання, його переходу з одного рівня на інші — більш високі й зрілі. Ці моменти охоплюються власне діалектичною логікою, хоча дія її законів у тканині знання, що розвивається, неодмінно контактує з формальнологічними зв'язками і відношеннями, підпорядковує їх собі, однак не розчиняє їх у собі, а немовби «знімає» — знову ж таки, діалектичним чином.

Звідси випливають наступні відносні розмежування: діалектична логіка як матеріалістична діалектика в її епістемологічно-методологічному застосуванні вивчає такі категорії пізнання і методологічні поняття, як «суперечності в процесі пізнання», «піднесення від абстрактного до конкретного», «логічне й історичне», «всезагальне, загальне, особливе, окреме й одиничне в пізнанні» і т. ін. Діалектико-матеріалістична ж логіка наукового дослідження займається такими пізнавальними категоріями й методологічними поняттями, як «теоретичне й емпіричне», «підтвердження й спростування», «дедуктивна й індуктивна побудова науки», «неперервність і стрибкоподібність у розвитку науки» тощо. З цього погляду такі категорії й поняття, як «істина», «пізнавальне відображення», «критерій істини» (у тім числі й «практика» як критерій істини), «чуттєве й раціональне» та ін. належать до змісту і завдань діалектико-матеріалістичної теорії пізнання. Звичайно, межі між теорією пізнання й діалектичною логікою марксизму умовні, і оскільки, скажімо, категорії «істина» властиві глибоко діалектичні риси і властивості, цілком очевидно, що вона не тільки опосередковано, а й безпосередньо має перебувати у полі уваги також і діалектичної логіки.

Що ж стосується діалектико-матеріалістичної логіки наукового дослідження, то її відповіді на питання, пов'язані з методологією розвитку сучасного наукового знання, докорінно протилежні буржуазним концепціям «філософії науки», якісно відрізняються від тих положень, до яких приходять буржуазні методологі науки — позитивісти, напівпозитивісти й постпозитивісти — внаслідок протиставлення діалектики своїм власним побудовам. Цю конфронтацію буржуазні логіки науки здебільшого позначають надто спрощено і огрублено: вона, мовляв, є «зіткненням» логіки і діалектики і навіть діалектики й... науки, причому діалектика під тиском науки має «відступити» (так вважав К. Поппер) або ж повинна якось покірно «примиритись» з вимогами науки, яка її, діалектику, «скоригує», «виправить», «підпорядкує» собі. Останнє, зокрема, властиве міркуванням постпозитивістів післяпопперівського гатунку. До такого ж, по суті, висновку намагається схилити читачів і П. Фейєрабенд, хоча на початку своєї книжки «Against method» (1975 р.) він і наводить декілька цитат з творів В. І. Леніна.

Вкажемо на плідний характер деяких рішень в марксистсько-ленінській логіці наукового дослідження, певною мірою стимульованих альтернативністю, що виникла при «контрастному» зіставленні «Науки

логіки» Гегеля з логікою науки постпозитивістів. Виділимо, насамперед, питання про теоретичну «навантаженість» емпіричних понять науки, а також про співвідношення кумулятивістського і антикумулятивістського тлумачення історії розвитку спеціально-наукового знання.

Вище ми вже торкнулись тієї обставини, що класики марксизму-ленінізму розглядали факт теоретичної «навантаженості» емпіричних даних в незрівнянно ширшому контексті її виникнення, функцій і наслідків у пізнанні, ніж це згодом робили буржуазні методологи науки. Слідуючи вказівкам Ф. Енгельса і В. І. Леніна, радянські дослідники логіки наукового пізнання переконливо показали, що теоретична «навантаженість» емпірії у своїх функціях підпорядкована дії законів взаємодії кількості й якості і заперечення заперечення. Йдеться про те, що новий емпіричний зміст базисних тверджень в науках спочатку зростає кількісно і, коли він робиться достатньо значимим, тоді у кінцевому рахунку й вступає у суперечність зі змістом попереднього теоретичного «навантаження», «розхитує» попередні тлумачення емпірії і буквально змушує вчених шукати нові теоретичні альтернативи ustalеним уявленням. Причому вибір однієї з декількох альтернатив зрештою визначається вимогами й потребами практики. Нове «заперечення» полягає в тому, що настає певний період панування нових теоретичних «навантажень» емпірії.

Що ж стосується співвідношення кумулятивістської й антикумулятивістської установок, то діалектико-матеріалістичний підхід в логіці науки не обмежується лише загальною вказівкою на факт історично спричиненої єдності між поступовим приростом знання і такою його якісною перебудовою, коли багато що з того, що раніше вважалося за істинне знання, рішуче відкидається як заблудження або ж як знання «занадто» приблизне й неточне. У цьому питанні марксистсько-ленінська логіка науки розрізняє принаймні чотири співвідношення — взаємозв'язані, але далеко не тотожні між собою: 1) між поступовим і стрибкоподібним розвитком наук; 2) між прирощенням знань і їхньою бурхливою структурною перебудовою; 3) між лавиноподібним, але внутрішньо узгодженим збагаченням знань і виявленням у новому знанні таких його елементів, які скасовують собою те у знанні попередньому, що вважалося у ньому — і, як виявляється, помилково — неодмінним, тобто за своєю суттю абсолютним знанням; 4) між періодами бурхливого нагромадження знань (коли суперечності, що з'являються в них, поки що цьому зростанню загалом не заважають, більше того, — інколи навіть стимулюють, відіграють роль його активної рушійної сили) і періодами криз в науках (коли ці суперечності, діалектичні за своїм внутрішнім змістом, змушують учених на основі якісно нових теорій перебудовувати всю систему знань, замінюючи попередні уявлення теоріями істотно іншого характеру). При цьому, якщо кризи долаються методологічно правильно, попереднє знання діалектично «знімається» в наступному, змістовно збагачується в більш масштабній системі нових теоретичних уявлень.

Остання обставина була помічена вченими ще на початку ХХ ст. у фізичному «принципі відповідності», однак до появи ленінської праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» не була належним чином по-філософському, тобто діалектико-матеріалістично, осмислена як загальна гносеологічна й методологічна закономірність розвитку і зміни наукових теорій. Вона в нових історичних умовах узагальнює досвід тих справжніх революцій в науках, про які писав Ф. Енгельс в «Діалектиці природи» і «Анти-Дюрінгу».

Що ж стосується поглядів Гегеля у цьому питанні, то всупереч багатьом плідним передхопленням і здогадкам цього мислителя, обстоюваний ним абсолютний ідеалізм в принципі не дав йому змоги зрозуміти роль наукових революцій у всій їх діалектичній повноті й багатогранності. І це — вельми повчальний урок!

* * *

Хоча Гегель не розглядав питання логіки наукового дослідження в тому вигляді, як вони формуються нині, однак діалектична постановка цих проблем співвідношення абсолютної і відносної істини, знання і заблудження, теорії і практики, «раціоналізму» і «розуму», теоретичного і емпіричного, аналізу і синтезу, індукції і дедукції, «зняття» і «скачка» в розвитку знання, історії і теорії пізнання дає об'ємну інформацію про його погляди на питання, подібні тим, які поставлені на порядку дня розвитку сучасної логіки і методології науки. Тут ми зустрічаємо у Гегеля багато глибоких думок, конструктивних підходів і плідних догадок.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

НЕСПРОМОЖНІСТЬ СУЧАСНОЇ ТЕХНОКРАТИЧНОЇ ФУТУРОЛОГІЇ

У квітні минулого року в Республіканському будинку економічної і науково-технічної пропаганди товариства «Знання» Української РСР (м. Київ) відбулась конференція «Критичний аналіз буржуазних футурологічних концепцій науково-технічного і соціального прогресу, представлених у рамках Римського клубу».

Програма конференції містила доповіді голови Наукової ради АН СРСР з філософських і соціальних проблем науки і техніки чл.-кор. АН СРСР І. Т. Фролова, зав. відділом Інституту соціологічних досліджень АН СРСР І. В. Бестужева-Ладі, професора Інституту системного аналізу ДКНТ при Раді Міністрів СРСР і АН СРСР І. Б. Новика, заступників голови Ради з вивчення продуктивних сил АН УРСР Г. М. Добрава і Ю. П. Лебединського, зав. відділом Інституту філософії АН УРСР М. В. Поповича, заступника генерального директора НВО «Міськсистемотехніка» В. В. Шкурби, завідуючих кафедрами Київського інституту народного господарства А. М. Вербила, Л. Я. Корнійчук, А. В. Головача, В. М. Нелепа, Д. М. Колодига, В. Н. Свінцицького та ін.

Концепції Римського клубу, як слушно відзначалось у доповідях І. Б. Новика, І. В. Бестужева-Ладі, В. Х. Арутюнова, здебільшого мають буржуазно-апологетичну спрямованість. Це виявляється насамперед у замовчуванні соціалістичної альтернативи суспільного розвитку, затушовуванні тих фундаментальних

переваг соціалізму, які науково-технічна революція робить дедалі очевиднішими.

Науковий підхід до глобальних проблем людства неодмінно передбачає вибір основних показників якості прогнозу, показників, що враховують перетин «силових ліній» суспільного прогресу і розвитку нових технологій. На специфіку вибору основних показників розвитку в глобальних моделях Римського клубу звернули увагу Г. М. Добрава, О. Т. Лимар, О. М. Арзамасцев, М. М. Мосунов, О. С. Архангельська. Вони відзначили, що «межі зростання», «нульове зростання», «технологічний оптимізм», «органічне диференціальне зростання» відображують певну еволюцію в поглядах представників Римського клубу в бік відходу від одвертої апологетичності капіталізму і демонструють спроби якоюсь мірою врахувати фактори соціального розвитку.

У низці доповідей на конференції (М. В. Поповича, Л. Я. Корнійчук, В. В. Шкурби) було подано аналіз сучасного етапу розвитку НТП, який характеризується створенням якісно нових продуктивних сил, вищим технологічним базисом виробництва, інтелектуалізацією всіх сфер діяльності людей. Доповідачі, зокрема, погодились з І. Т. Фроловим у тому, що «найслабшою ланкою» в нових технологічних процесах є людина, що потрібно її комплексне вивчення на базі соціально-морального, психофізіологічного, медико-генетичного, екологічного та ін. підходів.

(Закінчення на стор. 86)

П. С. ПРИБУТЬКО

В. В. БЕРВІ-ФЛЕРОВСЬКИЙ ПРО ВІЙНУ І МИР ТА ЇХ РОЛЬ В ІСТОРІЇ СУСПІЛЬСТВА

Мир на планеті, який є надбанням народів понад сорок останніх років, був завойований в жорсткій сутичці з німецьким фашизмом і японським милітаризмом. Найголовніше, найвеличніше, що дала велика Перемога радянському народові, іншим народам планети, — це можливість жити і працювати в умовах миру. В свідомості людей на землі міцніє переконання в практичній досяжності світу без воєн і зброї. Переконання в тому, що такий світ може бути побудований уже в наш час, що заради нього треба діяти активно, боротися зараз, сьогодні. Діяти так особливо важливо в наші дні, коли реакційні імперіалістичні кола, насамперед імперіалізм США, ігноруючи уроки історії, оголосили новий «хрестовий похід» проти соціалізму, роздувають гонку озброєнь, виношують маніакальні плани світового панування, поставили життя на планеті перед загрозою ядерного знищення.

Марксист-ленінці завжди боролись і боротимуться за мир, проти несправедливих воєн. Знищення воєн і утвердження вічного миру на планеті — програмне положення КПРС, в якому виражена історична місія комунізму. «Соціалізм, — підкреслювалось на XXVII з'їзді КПРС, — беззаперечно відкидає війни як засіб розв'язання міждержавних політичних і економічних суперечностей, ідеологічних спорів. Наш ідеал — світ без зброї і насильства, світ, у якому кожний народ вільно обирає шлях розвитку, свій спосіб життя. Це — вияв гуманізму комуністичної ідеології, її моральних цінностей»¹. Теоретичні передумови встановлення такого миру розкрито в працях основоположників марксисту-ленінізму і покладено в основу практичної політики нашої партії.

У розв'язанні проблем мирного співіснування і встановлення міцного миру КПРС використовує й прогресивні ідеї мислителів минулого. «Радянська філософія миру, — відзначалось на урочистому засіданні, присвяченому 165-річчю від дня народження і 100-річчю від дня смерті Карла Маркса, — заснована на високих ідеалах і цінностях, які походять від великих гуманістів минулого і органічно сприйняті марксистом-ленінізмом»².

Помітне місце у плеяді гуманістів минулого, які прагнули знайти шляхи досягнення соціальної справедливості, усунення воєн і встановлення вічного миру на планеті, посідає В. В. Берві-Флеровський (1829—1918) — відомий ідеолог революційного народництва, мислитель-демократ. Працюючи над його дослідженням «Становище робітничого класу в Росії», К. Маркс вивчав російську мову. У листі до членів Комітету Російської секції Інтернаціоналу в Женеві він підкреслював, що «такі праці, як Флеровського і як вашого учителя Чернишевського, роблять справжню честь Росії...»³.

¹ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 77.

² Пономарев Б. Н. Учення Маркса — руководство к действию // Правда.— 1983.— 31 марта.

³ Маркс К. Генеральна Рада Міжнародного Товариства Робітників — членам Комітету Російської секції в Женеві // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 16.— С. 409.

Погляди Берві-Флеровського на проблеми війни і миру знаменують собою важливий історичний етап у розвитку вітчизняної домарксистської філософсько-соціологічної думки. Вони є продовженням революційно-демократичних традицій просвітників 40—60-х рр. XIX ст. Підхід мислителя до визначення сутності воєн, їх ролі в історії і шляхів відвернення загарбницьких збройних агресій визначався його поглядами на суспільний розвиток, які мали прогресивний для того часу характер.

Аналізуючи питання війни і миру, Флеровський робить спробу з'ясувати насамперед причини виникнення воєн, пов'язуючи їх джерела з пануванням приватної власності, прагненням правлячих класів до грабежу і завоювань. Він переконливо розкриває неминучість воєн за панування приватної власності. На його думку, потрібно «збагнути джерело, з якого походили безперервні війни, які заважали народам користуватись благоденствами заплідненого наукою виробництва і обертали весь надлишок виробництва на воєнні витрати. Джерело це полягало в принадах грабежу. ...Точно так само, як безкарний грабунок і розбій давали можливість заволодіти чужою трудовою власністю, загарбання чужих територій робило війну невикорінною»⁴. Відзначаючи економічну зумовленість воєн, Флеровський писав у незавершеній праці «Дослідження про розвиток людського суспільства»: «Війна мала не тільки давати перемогу територіальні придбання, а й саму себе утримувати. Контрибуції стягувались у таких розмірах, що вони не лише покривали витрати на армію, а й інколи давали мільйони й десятки мільйонів лишку»⁵. Звичайно, наведені міркування розкривають причини виникнення воєн неповно й неточно — розв'язання цієї проблеми дали тільки класики марксизму-ленінізму. Однак сама постановка питання є свідченням прогресивної спрямованості поглядів мислителя.

Флеровський з революційно-демократичних позицій піддав критиці буржуазній теорії походження воєн, насамперед — мальтузіанство. Він відзначав, що загроза для розвитку людства корениться зовсім не в зростанні чисельності населення, — навпаки, воно повинне зростати, — а в соціальному устрої суспільства. «Знаменитий Мальтус, а за ним і більшість його учнів в один голос кричать про занадто густе населення...», — писав мислитель. — Вони кажуть, що за сучасних умов конкуренції швидко збільшення населення до того знизить заробітну плату, що всі робітники будуть у надто тяжкому становищі... Але хіба в цьому разі треба нападати на густоту населення, а не на рабство і гніт консервативних елементів? ...Вчення Мальтуса становить собою різкий приклад найтупішого нерозуміння людського призначення»⁶.

Ці й інші висловлювання ідеолога революційного народництва можна використовувати і в сучасних умовах як для боротьби з неомальтузіанством, так і для критики соціал-дарвіністських концепцій походження воєн з їх твердженнями, нібито війна є біологічним законом людського буття. «Боротьба за існування, — проголошує реакційний західнонімецький соціолог Куоденгове-Калергі, — є закон життя... Війна становить собою певну форму цієї боротьби. Вона не є винаходом людини. Так само мурашки і терміти мобілізують армії, влаштовують бойовища і ведуть війни»⁷. Неспроможність таких і подібних до них тверджень Флеровський переконливо розкрив понад сто років тому, коли, зокрема, писав, «що глибоко помиляються ті люди, які схильні переносити вчення Дарвіна про боротьбу за існування з тварин на людей»⁸.

⁴ ЦГАЛИ, ф. 68, оп. 1, д. 4, л. 16.

⁵ Там же. — Л. 10.

⁶ *Берви-Флеровский В. В.* Азбука социальных наук. — Спб., 1871. — Ч. 2. — С. 4—5.

⁷ Цит. за: Критика современной буржуазной военной идеологии в курсе учения о войне и армии. — М., 1980. — С. 45.

⁸ *Берви-Флеровский В. В.* Азбука социальных наук. — Спб., 1871. — Ч. 1. — С. 149.

Мислитель був палким прихильником миру і дружби між народами, вважав, що ворожнечу між народами розпалюють у своїх корисливих інтересах панівні класи суспільства. «На совісті цих класів, — зазначив він, — повинна лежати вся кров, яка проливається через релігійну й національну ворожнечу від стародавніх віків»⁹. «Яку вигоду має німець, що оре землю біля Зальцбурга, від того, що відчуватиме ворожість до чеха, чоботаря у Празі, й навпаки? — риторично запитує Флеровський в іншій своїй праці. — Якщо від цього розпочнеться війна, то їх розорять податками, а якщо вони не піддадуться слабкостям ворожнечі й буде мир, то з них цих податків не вимагатимуть, розвинується промисловість і вони обидва від цього виграють»¹⁰.

Прогресивне значення наведених висловлювань мислителя — безперечне, хоча вони й не мали під собою послідовно наукової, філософсько-матеріалістичної основи. Адже антропологічний філософський принцип, з якого виходив Флеровський у своїх поглядах на суспільство, становив собою, як підкреслював В. І. Ленін, «тільки неточні, слабкі описи *матеріалізму*»¹¹. Тому й правильно розв'язати питання про походження і природу воєн Флеровський, як уже відзначалось, не міг, оскільки загалом був ідеалістом у поглядах на історію і суспільний розвиток. Однак позитивна роль, яку відігравали обстоювані ним положення про сутність воєн у конкретних суспільно-політичних умовах, не підлягає сумніву.

Для Флеровського, як і для революційних демократів 60-х років, характерний конкретно-історичний підхід до воєн. Він показав залежність їх виникнення і сутності від цілей і соціальних наслідків військових конфліктів, що засвідчує передову для того часу спрямованість його поглядів у розгляді одного з найскладніших суспільних явищ. Засуджуючи війни загалом, Флеровський водночас вважав, що за певних умов вони мають необхідний характер. У своїх творах він неодноразово обґрунтовував законність і необхідність воєн, які виникають в результаті боротьби народів за своє соціальне й національне визволення. Особливо яскраво ця думка виражена в його творах, де розглядається повстання індійського народу (1857—1859 рр.) проти англійського колоніального гноблення. «Добре відоме в Європі страшне повстання в Індії, — писав він, — ясніш за все доводить, що індійці під англійським володарюванням зовсім не відчували себе щасливішими, ніж під магометанським. ...Повстання сталося через те, що вони (англійці. — П. П.) керували країною з нещадною небажистію, зморили її голодом, виснажили поборами й експлуатацією»¹². Ця загалом правильна оцінка Флеровським причин і сутності національно-визвольної боротьби індійського народу різко розходилась з офіційною, урядовою оцінкою названих подій. На той час російське самодержавство само вело війну за поневолення північно-кавказьких народів і, щоб «обілити» свої дії, намагалось виправдати її колонізаторські амбіції Англії, довести, ніби англійці, а отже, й російський царизм, несуть поневоленням народам «плоди цивілізації». На переконливих прикладах мислитель показав хибність таких тверджень.

Будучи палким прибічником визвольної боротьби пригноблених націй, Флеровський підтримує принцип інтернаціональної солідарності трудящих і навіть робить спробу обґрунтувати залежність розв'язання національного питання від вирішення соціальних проблем. Найрельеф-

⁹ *Берви-Флеровский В. В.* Положение рабочего класса в России // Избр. экон. произведения : В 2-х т. — М., 1958. — Т. 1. — С. 204.

¹⁰ *Берви-Флеровский В. В.* Свобода речи, терпимость и наши законы о печати. — Спб., 1869. — С. 81.

¹¹ *Ленін В. І.* Філософські зошити. Конспект кн. Фейєрбаха «Лекції про суть релігії» // Повне збір. творів. — Т. 29. — С. 60.

¹² *Берви-Флеровский В. В.* Азбука социальных наук. — Ч. 2. — С. 25, 30.

ніше такої підхід простежується в оцінці мислителем польського повстання (1863—1864 рр.). Глибоко симпатизуючи польському народові, він з гіркотою мав визнати, що в умовах слабкої підтримки й національної обмеженості повстання воно приречене на невдачу. Визволення польського народу можливе тільки за умов його боротьби проти царизму в тісному союзі з російським народом. «Знамено визволення Росії від царського рабства, від іга необмеженої монархії ще не підняте, — писав Флеровський, — але колись воно ще буде підняте! Скільки ж доведеться страждати під ігом росіянам, а з ними разом і тим, хто пов'язаний з ними долею, — полякам, фінляндцям?»¹³. «...Відродження польського і російського народів може бути тільки одночасним і може бути результатом спільної дії. Тоді поляки зрозуміють, що тільки в союзі з росіянами вони можуть зробитись народом настільки могутнім, щоб досягти своїх великих цілей»¹⁴. Хід історії повністю підтвердив пророчі здогадки ідеолога революційного народництва.

Флеровський не тільки обстоював правомірність національно-визвольних, антиколоніальних воєн, але й передбачав можливість виникнення громадянських воєн у боротьбі за соціальне визволення, за знищення експлуатації. При цьому він правильно вважав, що причиною громадянських воєн є опір віджилих, реакційних класів, які вимагають зберегти попередній суспільний устрій і своє панування. «Перехід від мертвих форм до живих, від застою до розвитку, — відзначав він, — всюди супроводжувався несамовитою ненавистю і ворожнечею тих, кому було вигідно лишатись у болоті»¹⁵. У багатьох творах Флеровський високо оцінював селянські повстання під керівництвом С. Разіна і О. Пугачова, вважав ці виступи прогресивними й справедливими. Однак глибокого аналізу їх сутності він, звичайно, дати не зміг, як не розумів і справжніх причин неминучих поразок селян, вказуючи лише на слабкість воєнної організації і недостатню освіченість керівників повстання.

Мислитель прагнув осмислити й причини численних воєн, що відбувались у той період між різними державами. Законними й справедливими він вважав війни, спрямовані на захист держави та її території від агресії. «Якщо уряд використає військо для захисту цивілізації проти навали ... і при цьому буде вбито багато людей, то, незважаючи на ці вбивства, він все-таки вчинив правильно»¹⁶. Визнаючи можливість і необхідність справедливих воєн, Флеровський водночас усвідомлював і реакційний характер загарбницьких воєн, вказував на їх гальмівний для розвитку суспільства характер. «Початок XIX ст., — відзначав він, — становить собою таке ж явище, як і початок XVIII ст. Вся Європа з кінця в кінець була охоплена полум'ям війни. Кровопротитні вбивства і грабунки панували повсюдно. Всі сили європейської населення зосередились на одній війні. Все, що було створене цивілізацією й наукою протягом століття для збільшення добробуту людей, все це перетворилось у знаряддя для їх розорення і для збільшення їх бідувань»¹⁷.

Думки про роль воєн у житті суспільства, висловлені Флеровським понад сто років тому, є досить глибокими з наукового погляду порівняно з наукоподібними твердженнями буржуазних ідеологів — апологетів мілітаризму. Останні, зокрема, намагаються довести, нібито війна є «необхідною функцією суспільних структур», що вона, мовляв, створила основу багатьох цивілізацій, що суспільство, організоване для ведення війни, немовбито більш життєздатне, ніж суспільство, зайняте

¹³ *Берви-Флеровский В. В.* Три политические системы.— Лондон, 1897.— С. 396.

¹⁴ *Берви-Флеровский В. В.* Воспоминания // Голос минавшего.— 1915.— № 7/8.— С. 126.

¹⁵ *Берви-Флеровский В. В.* Смягчающие формы прогресса // Дело.— 1870.— № 7.— С. 161.

¹⁶ *Берви-Флеровский В. В.* Азбука социальных наук.— Ч. 2.— С. 9.

¹⁷ *Берви-Флеровский В. В.* Азбука социальных наук // Избр. экон. произведения : В 2-х т.— М., 1958.— Т. 2.— С. 365.

мирним творенням і т. ін.¹⁸ Аналогічні оцінки ролі війни в житті суспільства висловлювались і у виступах деяких буржуазних політологів на XV Всесвітньому філософському конгресі. Зокрема, англійський «теоретик» Дж. Екклі намагався довести, нібито війна є чинником прогресу за будь-яких умов і що в майбутньому мілітаристська політика відіграватиме все більшу роль¹⁹. Наче полемізуючи з сучасними по-мілітаристському настроєними колами, Флеровський писав: «Ви, ... хто бажає підняти над іншими прапор панування, пам'ятайте, ... що найбільші з усіх благ як для вас, так і для всього людства, — це цивілізація. Цивілізація ... зростає тільки там, де процвітають і зростають мир, свобода і рівність, запах крові знищує її»²⁰.

У розкритті реакційної суті загарбницьких воєн мислитель використовує свої спостереження щодо зростання їх масштабів і чисельності жертв, які приносяться на вітар неблаганного молоха знищення. Так, наприклад, він зазначає, що в XIX ст. відбувались «набори людей в армії у таких розмірах, про які на початку XVIII ст. не мали й уявлення; заново винайдене мистецтво генералів полягало в умінні виграти битви, пускаючи солдатів у вогонь масами; тому битви становили собою таку різанину, що історія такого кровопролиття здалась би героям початку XVII ст. кривавою вигадкою»²¹. Флеровський неодноразово підкреслює, що весь тягар воєн лягає на плечі трудового народу, що в ході бойових дій вирішальна роль належить народним масам; видатні ж полководці діють тільки завдяки їх підтримці народними масами. «Як не може бути світла без матерії, так і великий геній не може творити без великого народу, тобто без мільйонів людей, що вміють самовіддано жити і страждати за велике. ... Великі люди не можуть бути великими, якщо не буде малих»²². Флеровський слушно відзначав, що саме великий російський народ відіграв вирішальну роль в усіх війнах, які вела Росія проти іноземних загарбників. Про це він прекрасно сказав, аналізуючи вітчизняну війну 1812 р.: у ній, на його думку, переміг не цар Олександр, а російський народ.

Одним з найважливіших питань, які хвилювали мислителя, було питання про історичну долю воєн, тобто про співвідношення війни і миру. Він розумів, що війна і мир в експлуаторському суспільстві є двома сторонами суспільного життя, які нерозривно пов'язані і водночас взаємовиключні як протилежності. Розцінюючи війну як закономірне явище класово-антагоністичного суспільства, Флеровський не поділяв переконання буржуазних пацифістів, нібито проповіддю миру і вмовляннями урядів не вдаватись до воєнних дій можна запобігти війнам, що їх розв'язували й вели експлуаторські класи. Він добре бачив неральність і марність таких умовлянь і проповідей хоча б з того, що діла і слова можновладців ніколи не збігаються, що жадою прибутків обов'язково має призвести до війни, до нових спроб завоювання й поневолення інших народів. Лицемірство і підступність хижаків, як характеризував мислитель панівні класи антагоністичних суспільств, змушують їх, говорячи про мир, усім еством віддаватися інтригам для розширення своєї могутності і збільшення своєї території.

¹⁸ Рыбкин Е. И. Война и политика в современную эпоху.— М., 1973.— С. 85—86.

¹⁹ Философия марксизма и современная научно-техническая революция: XV Всемир. филос. конгр.— М., 1977.— С. 206.

²⁰ Берви-Флеровский В. В. Исследования по текущим вопросам.— Спб., 1872.— С. 125.

²¹ Берви-Флеровский В. В. Азбука социальных наук.— Т. 2.— С. 365.

²² Берви-Флеровский В. В. Забытая история // Рус. речь.— 1880.— № 8.— С. 295—296. Потрібно, однак, зважати на те, що ці й подібні до них висловлювання Флеровського були лише поодинокими правильними здогадками, а не глибокими, систематично й послідовно обгрунтованими переконаннями. Тому в нього можна знайти і хибні твердження про те, що справжнім джерелом розвитку цивілізації — суспільства і держави — в усіх напрямках є інтелігенція.

Аналізуючи хід історії, Флеровський доходить висновку, що за умови збереження експлуатації і гноблення війни не будуть усунені і в ХХ ст. Він передбачає можливість першої світової війни задовго до її розв'язання. «На початку ХІХ ст. на Віденському конгресі відбувався поділ Європи, — відзначав, мислитель, — на початку ХХ ст. відбуватиметься поділ світу. Англія вже давно зробила почин, загарбавши собі Індію, але тільки тепер всі великі держави добрали смаку і зрозуміли, як це вигідно»²³. Саме для поневолення інших народів, підкреслював він, буржуазні уряди утримують численні армії й флоти, нагнітають міжнародну напруженість і міжнародну ворожнечу.

Флеровський обстоює ідею класової сутності воєн, їх неминучості в експлуаторському суспільстві і водночас рішуче виступає проти тих буржуазних теоретиків, які вважали війну вічним, невикорінним лихом людського суспільства. Він стверджує, що в людини немає таких якостей або нахилів, які свідчили б про її природну агресивність, штовхали б до ворожнечі щодо інших людей. Навпаки, за глибоким переконанням мислителя, людина від природи схильна до мирного життя і співробітництва з подібними до себе. Викладаючи своє розуміння людини, він відзначав, що «предковичне прагнення спонукає її не до ворожнечі, не до експлуатації й не до переслідування людини людиною, а до союзу й солідарності інтересів»²⁴. Такі висновки є актуальними з погляду критики концепції сучасних буржуазних апологетів війни, які проповідують психологічну мотивацію агресії, насильство людини над людиною.

Обстоюючи свої переконання, мислитель звертався до народу з закликами не довіряти розумуванням тих демагогів, які твердять, що війна є невід'ємною складовою людського життя, жити для миру, а не для війни. Однак ці заклики не були поступкою буржуазним паціфістам. Він, як і його попередники, революційні демократи 60-х років, вважав, що єдино можливий шлях уникнення воєн полягає у зміні існуючого суспільного ладу, у ліквідації капіталістичної експлуатації. «Міжнародні відносини перебувають ще у такому фазисі, — писав він, — коли питання вирішуються війною. Щоб вийти з цього становища, слід стати на шлях перетворення політичної організації з інстинктивної у свідому»²⁵. При цьому Флеровський роз'яснює, що суть свідомої політичної організації суспільства полягає в тому, щоб «перетворити організації з приватних у публічні, а їх розпорядників — з приватних осіб у публічних діячів. Дороги віддаються в розпорядження общини, міста, земства повітового, губернського, держави нарешті, те ж буде з крамницями, фабриками та ін. Ось шлях, яким інстинктивні соціальні організації перетворюються у свідомі, а товари, земля і знаряддя праці — в речі публічного права»²⁶. У зв'язку з цим він висловлює геніальну здогадку, що перехід до суспільства, вільного від експлуатації людини людиною, розпочеться в нашому столітті. «На ХХ ст. буде покладено поширення в усьому світі народовладдя, яке створює свідомі політичні організації, перетворення всього населення держав в людей, які перебувають на однаковому розумовому й соціальному рівні»²⁷.

Поряд з такими проникливими думками Флеровський висловлював чимало інших ідей — щоправда, здебільшого утопічних з погляду способу їх обґрунтування. Серед них — пропозиція про вироблення і прийняття всіма європейськими державами юридично чинних принципів мирного співіснування. «...Слід би встановити основний принцип мирного права, — писав він, — що війною ... ніяка територія не може бути відібрана однією державою від іншої і приєднана до неї після пе-

²³ ЦГАЛИ, ф. 68, оп. 1, д. 4, л. 17.

²⁴ Гос. б-ка СССР ім. В. І. Леніна. Отд. рукописей, ф. 135, оп. 6, д. 13, л. 87.

²⁵ Там же. — Л. 12.

²⁶ Там же.

²⁷ *Берви-Флеровский В. В. Азбука социальных наук // Избр. экон. произведений.* — Т. 2. — С. 528.

ремоги; всяка територія, приєднана таким чином, визнається міжнародним грабунком, відбирається й повертається назад переможеному втручанням усіх європейських держав»²⁸. Флеровський наївно гадав, що в умовах панування приватної власності вдасться «з'єднати в одну організацію не тільки цілу цивілізацію, а навіть всю земну кулю і знищити війну»²⁹. Ця ідея з деякими видозмінами проіснувала аж до першої світової війни, і тільки В. І. Ленін показав всю її неспроможність, довівши, що в умовах панування приватної власності об'єднання різних держав навіть в межах одного континенту неможливе. «...Сполучені Штати Європи, — відзначав він, відповідаючи лідерам II Інтернаціоналу, — при капіталізмі, або неможливі, або реакційні»³⁰. Зрозуміти це Флеровському завважала його загалом ідеалістична позиція у поглядах на суспільство й історію.

Висуваючи різноманітні пропозиції стосовно шляхів відвернення воєн, мислитель справедливо вважав, що боротьба за мир є важливою всенародною справою. Він високо оцінював практичну діяльність борців за мир, розвінчував націоналістичний псевдопатріотизм. Флеровський писав, що «під час війни живуть для інших ті, хто прагне припинити кровопролиття і влаштувати мир, а не ті, хто прагне озброїти одного проти іншого»³¹. Для зменшення загрози виникнення воєн Флеровський навіть пропонував створити спеціальний міжнародний орган, який мав би можливість не тільки публічно засуджувати паліїв війни, але й піддавати їх різним видам покарання. «Було б цілком зрозуміло, — відзначав він, — якби цивілізований світ... вирішив створити закон міжнародного права, за яким державні люди, які здійснили такий варварський злочин, засуджувались би до смертної кари через повішання»³². Варто нагадати, що через багато десятиків років після написання процитованих рядків така кара була застосована до військових злочинців — верховодів фашистської Німеччини, винних у загибелі десятків мільйонів людей під час другої світової війни. Слід враховувати й те, що Флеровський не тішив себе надіями стосовно повноважень міжнародної організації у підтримці миру. Навпаки, він усвідомлював, що й експлуататорські класи можуть утворювати союзи для ведення загарбницьких воєн і придушення визвольних рухів. «Коли після бідунів наполеонівських воєн потрібно було утворити загальну дію європейських держав заради забезпечення миру, коли потрібно було воявничий запал позбавити головної його принади — права міжнародного грабунку..., — підкреслював мислитель, — тоді подібне добропочинання й на думку не спадало государям і державним людям. А коли в їхнє середовище було кинуте злочинну думку укласти між собою священний союз, щоб стати на заваді здійсненню тих заходів, які становили найнасутнішу вимогу століття, тоді вони пожвавішали й енергійно взялись за справу; заради цього виявились можливими і спільна дія, і міжнародне втручання»³³.

Усі твори Флеровського проймає думка про те, що за мир треба боротися. Гадаємо, що і в сучасних умовах, коли імперіалістичні політики ще більше роздувають міф про «радянську військову загрозу», злободенно звучить розвінчання Флеровським спроб панівних класів капіталістичного суспільства залякати населення своїх країн, щоб виправдати збільшення чисельності армій і фінансових витрат на їх утримання. «Європейці залякували один одного зовнішньою військовою силою, яка нібито повинна була поглинути їхню дорогоцінну цивіліза-

²⁸ ЦГАЛИ, ф. 68, оп. 1, д. 4, л. 16.

²⁹ Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. Отд. рукописей, ф. 135, оп. 4, д. 8, л. 10.

³⁰ Ленін В. І. Про лозунг Сполучених Штатів Європи // Повне зібр. творів. — Т. 26. — С. 332.

³¹ Берви-Флеровский В. В. Изящный романист и его изящные критики // Дело. — 1868. — № 6. — С. 7.

³² Берви-Флеровский В. В. Азбука социальных наук. — Т. 2. — С. 523.

³³ Там же. — С. 385

цію, — писав він. — Спочатку таким страховиськом служили араби, потім монголи, потім турки, тепер росіяни, але якщо глибше вдуматися в суть, то виявляється, що головним джерелом всього воєнного деспотизму на поверхні землі були завжди європейці»³⁵. Висновок мислителя про те, що розмови про зовнішню загрозу найголосніше ведуть здебільшого самі агресори, має безпосереднє значення для розвінчання наклепницьких, демагогічних прийомів адміністрації США і її однодумців у розвинутих капіталістичних країнах у наші дні, коли імперіалістичні політики, залакуючи світову громадськість вигадками про «радянську військову загрозу», посилено розгортають нові системи смертоносною зброєю.

Отже, В. В. Берві-Флеровський, розглядаючи проблеми війни і миру, зумів зберегти вірність позиціям революційного демократизму 40—60-х років і в нових історичних умовах продовжував розвивати прогресивні ідеї. Його погляди були передовими для свого часу. І хоча вони не становили собою стрункої логічно обгрунтованої системи, мали характер фрагментарних здогадок, передбачень і прозрінь, які подеколи не діставали послідовного й аргументованого наукового доведення, однак багато ідей, висновків і положень мислителя можуть служити справі розвінчання ідеологічних підступів сучасних буржуазних апологетів війни, сприяти критиці розроблюваних ними політичних доктрин і пропагандистських лозунгів.

* * *

Взгляди известного идеолога революционного народничества В. В. Берви-Флеровского (1829—1918) на войну, мир и их роль в жизни общества имели прогрессивную для своего времени направленность. Осуждая войну как «варварское дело», Флеровский в то же время отстаивал законность и необходимость национально-освободительных войн и борьбы народов за свое социальное освобождение. Он также считал законными войны во имя защиты своей территории от нападения агрессоров. Продолжая прогрессивные традиции русских революционных демократов 40—60-х годов XIX века, Флеровский пропагандировал и развивал их идеи во второй половине XIX века. Он сыграл заметную роль в общественных движениях, в деятельности нелегальных кружков в России 70—80-х годов, в деле защиты интересов трудового народа. Выдвинутые Флеровским положения о сущности войны сегодня могут быть использованы в борьбе с идеологией милитаризма и неоколониализма.

Б. О. ПАРАХОНСЬКИЙ

СЕМАНТИКА КОМУНІКАТИВНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У «СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

Вивчаючи стиль мислення, властивий стародавнім культурам, дослідник стикається з необхідністю виявити ті особливі форми його організації, функціонування і втілення в текстах, без яких неможливо уявити світоглядний зміст, властивий цій культурі. Мислення, взяте не як абстрактний продукт розумової діяльності, а в своєму духовно-практичному статусі — як мислення життєве, історично конкретне, є не що інше як функція суспільного буття людини, своєрідний спосіб її існування і зв'язку з навколишнім світом. На рівні духовно-практичної свідомості мислення найбільшою мірою виявляє свій комунікативний статус, бо воно пов'язане тут із здобуванням, засвоєнням, збереженням, перероб-

³⁴ Берви-Флеровский В. В. Азбука социальных наук.— Ч. 2.— С. 82.

кою та переданням життєвого досвіду, знання, які дають змогу людині спрямовувати й орієнтувати свою поведінку, впливають на людські рішення і дії. Форми, в яких мислення організоване в тій чи іншій культурі, виступають також формами спілкування, в межах якого взаєморозуміння досягається без особливих труднощів.

Коли під названим кутом зору розглядається світоглядний зміст такої своєрідної пам'ятки давньоруської культури, як «Слово о полку Ігоревім», важливо чітко усвідомлювати ту обставину, що цей твір — не історичний опис чи джерело з географії, а текст власне поетичний, пам'ятка книжного епосу, яка ввібрала у себе чимало фольклорно-міфологічних мотивів¹. Інакше кажучи, слід враховувати, що надмірне захоплення самими лише фактами у «Слові», ставлення до цього тексту як до фактографічного джерела, до цієї літературної пам'ятки — як до літопису здебільшого заважає належному світоглядно-філософському розумінню поетичного твору, яким є «Слово». Так, навіть самі історики визнають, що Ігор як головний персонаж «Слова» має мало спільних рис зі своїм історичним прототипом — князем з честолюбними амбіціями, який не посів значного місця в історичній реальності Русі XII ст., здійснив невдалий похід, вірніше, набіг з грабінницькою метою, що в кінцевому підсумку й призвело до відповідного нападу половців². Для історичної науки цей похід — дрібна прикордонна сутічка. Але якого великого значення ці події набувають в іншому, літературно-поетичному вимірі, яка змістовна символіка і художньо-смысловое осягнення культурного простору й часу відкриваються завдяки художній манері автора!

У пісні переосмислено історичні події з погляду соціальних завдань, покладених в основу авторського задуму, причому здійснено це у формах сучасної авторові культури, в традиціях тогочасного сприйняття світу.

Гадаємо, в розглядуваному нами випадку наявна взаємодія історичного пізнання і літературно-поетичної свідомості автора «Слова», який напевне був учасником подій, котрі розгорнулись 1185 року. Водночас, по-своєму осмислюючи історичні події, він перебуває немовби поза історією. В певному розумінні «Слово» творить «історію» у вигляді оповіді, задає вимір її осмислення в руслі провідних ідеологічних та культурних цінностей тієї епохи, що становлять для свідомості автора критерій справжності і вищої правди зображуваного. Самі події для співця є поштовхом до відповідних роздумів, їм належить роль маніфестації ціннісно-смыслових структур, провідних для літературно-поетичної свідомості середньовіччя³.

Специфічна риса останньої полягає в особливому ставленні до слова, яке виступає не так елементом мови, цеглиною побудови висловлювання, як фактом самої культури, засобом організації власне свідомості людини. Слово, яке живе тільки в межах висловлювання і суто прагматично обмежене потребами ситуації, виникає і щезає разом з нею. Але зафіксоване, закріплене в усному чи письмовому вигляді, слово набуває певної ідеологічної, світоглядної цінності. Воно може «сакралізуватись», утворюючи у свідомості людини поверх безсумнівних значень, і опинитись тим самим немовби поза межами ситуації, що його породила. Це слово «чують» не тільки ті, хто живе і хто жив раніше, а й

¹ Див.: Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени.— Л., 1978.— С. 28—29.

² Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники.— М., 1971.— С. 278—279.

³ У цьому відношенні перебувають дійсні події і розповідь про них ще у фольклорному мистецтві — в такий спосіб досягались узагальнення і символізація подій і вчинків людей. Приміром, відзначає В. Г. Мірзоев, «більшу цікавості не так дія, як її оцінка крізь призму сприйняття своїх героїв. Цілісність мислення визначає і цілісність сприйняття безлічі подій як однієї єдиної» (Мірзоев В. Г. Былины и летописи — памятники русской исторической мысли.— М., 1978.— С. 107).

ті, кого ще нема, але до кого воно неодмінно долине згодом. Найбільшою цінністю і правдою в середньовічних уявленнях наділялось слово сказане, промовлене раніше за інші, *перше слово*. Буття його розглядалося як основа взаємної відповідності людського буття, людського спілкування і людського мислення загалом. Універсалізація таких переконань породжувала ототожнення Слова, Логосу та Всесвітнього Розуму.

У контексті таких уявлень зображування історичних фактів і подій здійснювалось у літературних пам'ятках не з прагматичної, ситуативно обумовленої інтересами певних верств суспільства точки зору (як у літописних хроніках), а з позицій глибокого осмислення конкретних історичних завдань того часу — насамперед забезпечення єдності руських земель⁴. Тому не дивно, що зображувані події набувають дещо «сакралізованого» вигляду — сакралізованого не в суто релігійному значенні, а в плані державно-патріотичному, оскільки йшлося про речі «священні» для кожної людини на Русі тієї доби — та й пізніших часів.

Саме такий «ідеал справжності» визначає поетичну манеру автора «Слова». Цей ідеал, повторюємо, не належав ідеології християнського космополітизму, — до останнього авторові «Слова», як можна переконатись, немає ніякого діла, бо поняття про Вітчизну він ставить на перше місце, а християнські уявлення вводить тією мірою, якою вони вкладаються в його задум.

Для того, щоб дати оцінку власному життєвому досвідові, людина середньовіччя співвідносила його з традицією, що давало їй змогу «усвідомити і пережити свій досвід у категоріях колективної свідомості, уречевлюваних у релігійному чи соціальному ритуалі, у зразках поведінки чи в літературному етикеті»⁵. Показово, що характеристику справжності могли дістати ті події, які підпадали під деяку загальну модель і тим самим виводились за рамки безпосереднього досвіду. Пізнання в межах цієї моделі осмислення світу було фактично розпізнаванням загального в одиничних подіях і вчинках людей. Постійні звернення автора «Слова» до фольклорно-міфологічних образів та легендарних предків, це, крім усього іншого, — своєрідна форма осмислення подій. Традиційними тут є і літературно-поетичні форми, які хоча й не зводяться до фольклорно-міфологічних моделей пояснення, але синтезують досягнення давньоруської словесної творчості того часу. Стиль «Слова», вважає Р. Якобсон, «ґрунтується на багатоплановому символізмі і буває сміливими контрастами, примхливістю просторових і часових дигресій, таємничими натяками та загадками, складною грою тропів і фігур, умисним поєднанням неспоріднених жанрів і джерел»⁶. Увесь цей складний комплекс зображальних засобів призначений для моделювання поетичного світу в руслі провідних на той час діяльнісних та комунікативних відношень, що становили основу мислення стародавніх русичів.

У тексті «Слова о полку Ігоревім» можна виявити декілька комунікативних схем, згідно з якими організуються різні групи висловлювань, кожна з яких відзначається певними формами втілення свого змісту і певними функціями в загальній структурі поетичного світу автора.

Насамперед — це авторське слово, яке можна схарактеризувати як відповідне канонам жанру «славослів'я». Воно задає загальну жанрову спрямованість творові — співається слава князям та усієї Руській землі. Комунікативна схема, що тут утворюється, має за головну ознаку пряме звертання автора до своїх слухачів («Не лѣпо ли ны бяшетъ, братие...», «Почнемъ же, братие, повѣсть сию...»⁷. В її межах

⁴ Див.: Маркс К. Маркс — Енгельсу, 5 берез. 1856 р. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 29. — С. 16.

⁵ Гуревич А. Я. Проблемы средневековой народной культуры. — М., 1981. — С. 344.

⁶ Якобсон Р. Избр. работы. — М., 1985. — С. 421.

⁷ Слово о полку Игореве // «Изборник»: (Сб. произв. лит. Древ. Руси). М., 1969. — С. 196. Далі посилання на це видання подаються в дужках у тексті статті.

визначається мета (зовнішній смисл) пісні, тобто те, заради чого автор розповідає про всі події («Княземъ слава а дружинъ». — С. 212). Принаймні саме так це виглядає на поверхні смислової структури «Слова». Не виключена можливість того, що в автора були і глибоко приховані задуми, однак жанрова специфіка та літературний етикет вимагали саме такої побудови твору.

Друга комунікативна структура проступає в описі подій, де автор більш-менш фактографічно викладає їх зміст (але й тут його слово поетично насичене та емоційно забарвлене). Автор постає перед нами не так спостерігачем перебігу подій, як представником самої Руської землі, який пристрасно переживає ці події безпосередньо в годину їх звершення. Особиста позиція автора щодо зображуваного не відрізняється ні від позиції його слухачів, ні від позиції будь-якого іншого учасника походу. Всі вони в певному розумінні мають єдину свідомість, організовану загальною ціннісно-смисловою структурою та спільним ставленням до подій і вчинків, що відбуваються перед їхніми очима — чи то в реальній дійсності, чи то в поетичному викладі оповідача. У першій з розглянутих схем комунікації літературно-критичні наміри автора дещо протиставлені свідомості його слухачів, але й тут він дає відчуття, що немає розбіжності між його життєвою позицією та позицією інших русичів, бо усвідомлення ними реальних історичних подій та семантика їх зображення у «Слові» — тотожні. У свою чергу, дійова комунікативна форма, що зумовлює розгортання сюжету пісні, ґрунтується, як це детально показує Т. М. Николаєва, на схемі комунікативного діалогу «Руські — Половці», тобто реалізується через протиставлення двох різних, поляризованих смислових полів, які взаємодіють⁸.

Третя комунікативна схема репрезентована в тексті «Золотим словом» Святослава та наступним звертанням (його чи автора) до князів. У даному разі автор має дещо іншу рольову функцію: він немовби стоїть за оцінками та судженнями князя — державного діяча, який уособлює позицію мудрого та авторитетного правителя, засмученого міжусобицями, невдалим походом.

Показова в цьому відношенні й інша комунікативна підсхема, зафіксована у «вщому Святославовому сні».

Про поразку Ігоря князь дізнається не від гінців, а з більш вірогідного (згідно з уявленнями тієї епохи) джерела — через «мутен сон», який витлумачують бояри, його наймудріші державні радники. Потрібно зважати на дещо сакралізований характер влади князя Київського — адже Святослав у політичній ситуації того часу фактично був скоріше моральним верховним вождем землі Руської, ніж справжнім правителем, що має реальну владу над іншими князями. Влада його символічна порівняно, скажімо, з тією, яку мав ще Володимир Мономах. Тому можна зробити припущення, що згідно з цими уявленнями старший князь перебуває в сакральній єдності зі своєю країною, з землею Руською, з її радощами й горем, з її славою та невдачами. Тоді зрозуміло, чому й звістка про поразку війська Ігорєвого передається сакралізованим шляхом — через сон, а не через ординарного гінця. Уже з прадавніх часів бачити «віщі сні» вважалось прерогативою вождів та царів, такі сні тлумачили як засіб спілкування правителя з богами. Застосування згаданого прийому надає піднесеності мовно-смислового ладові пісні.

Ще одна підсхема в межах третьої комунікативної структури, пов'язаної з позицією мудрого правителя, виявляється у звертаннях до князів. Тут прочитується нагадування про історичну, етнічну, культурну та ідеологічну єдність народу руського, про походження князівського роду від Володимира Старого та Ярослава Мудрого. Звістка про по-

⁸ Николаєва Т. М. «Слово о полку Игореве»: Лингвотекстологический диалог: русские — половцы. Структура диалога как принцип работы семиотического механизма // Тр. по знак. системам. — Тарту, 1984. — Вып. 17. — С. 68—83.

разку Ігоря і напад чужинців стає поштовхом для дальшого розгортання низки поетичних висловлювань автора «Слова», в яких розвивається заклик до відновлення порядку і гармонії в ситуації хаосу й темряви, породжених цими подіями. Згадані висловлювання адресовані носіям організуючих начал менш високого рівня — князям, наділеним силою та владою на місцях, в окремих князівствах. Якщо князь Київський втілює в собі сакральну єдність землі Руської, то її політична єдність та згуртованість перебувають у залежності від волі та бажань місцевих носіїв влади, які не завжди схильні спрямовувати свої зусилля на загальне благо. Тому їхня політична свідомість дещо відрізняється від бажаної для автора. Він і звертається до них із закликом з більш високих моральних позицій, виходячи з базисних духовних цінностей, до числа яких належить усвідомлення територіальної, історичної, етнічної єдності Русі, тобто всього того, що вбирає в себе поняття самосвідомості народу.

Відмінності у свідомості верховного вождя й окремих князів задають те комунікативне напруження, яким характеризуються звертання. Їх зміст — у тому, щоб залучити князів, котрі погрузили у чварах та міжусобицях, до загальнооруської справи, до оборони проти спільного ворога. Адже кожен князь, підкреслюється в «Слові», — гілка єдиного дерева, а рід князів обіймає і тих, хто живе, й предків, і тих, хто житиме потім. За тодішніми уявленнями це єдиний ланцюг, що тягнеться у вічність, і в усіх його ланок — одна доля, нерозривно пов'язана з долею Руської землі, захист якої — святий обов'язок кожного.

Цікаво, що, оскільки слово-заклик у системі комунікативних відношень «Слова», не є «почутим», тобто не дістає відповіді, воно лишається саме закликом. Але смислова спрямованість пісні дозволяє здогадуватись про характер сподівань та очікувань самого автора. Комунікація немовби виводиться за межі, семантично окреслені текстом, перетворюючись на своєрідний діалог авторської позиції з поширеними на той час політичними та історичними уявленнями. В XII ст. на Русі переважали сепаратистські тенденції, місцеві справи значною мірою відвертали увагу князів від подій на південних кордонах. Отже, *слово-заклик* виявляє свій найглибший смисл у контексті тогочасної політичної свідомості. Воно підноситься над семантичною структурою *слова-слава* з його дещо поверховими мотивами, спрямованими на звеличення князів. Цей рівень осмислення описуваних подій дозволяє виявити важливіші моменти семантики походу Ігоря та «діалогу» з половцями — внутрішню підпорядкованість пісні ідеї єдності Русі.

Нарешті, четверта комунікативна структура «Слова» простежується у темі «плачу». Стогне й плаче вся Руська земля, спустошувана нашествиями чужинців, і ця туга набуває найвиразнішого звучання в «плачі Ярославни». Мотиви хаосу і темряви перекликаються з мотивом полону князя Ігоря. Саме тут на перший план виступає міфопоетичний контекст: усі ті асоціації, з якими в авторській свідомості пов'язуються образи князя Ігоря і Сонця, можна розглядати як певний смислоутворюючий архетип. Треба сказати, що династія Ольговичів Чернігівських, до якої належав і князь Ігор, мала «інтимніші» стосунки з сонячними виявами божества, ніж інші князівські роди⁹. Плач на Русі, переосмислений автором у міфопоетичному плані, пов'язується у «Слові» з мотивами сонячного циклу, хоча, можливо, це й не входило в безпосередні наміри співця. Отже, події дістають новий вимір і набувають значення подій космічного масштабу.

На наш погляд, тут проступає фундаментальна сюжетно-композиційна структура «Слова». «Плач Ярославни» — це структурно-смислова кульмінація всієї пісні: в ньому сплітаються всі головні семантичні від-

⁹ История всемирной литературы.— М., 1985.— С. 428—429.

ношення твору. Саме ж «Слово» постає як цілісний художній твір з єдиним задумом, а не як збірка різножанрових сюжетів, об'єднаних лише зовнішньою схемою, як вважають деякі дослідники.

Втілення задуму «Слова» відбувається на різних словесно-семантичних реєстрах мовлення та зображення подій, щоб досягти максимального можливого розуміння з боку слухачів. Кожен із використаних засобів утворює немовби певну площину осмислення події і потребує особливих форм зображення та художніх рішень. Загальна ж цілісність пісні забезпечується міфопоетичним підходом до історичних подій, який і «задає» ту художньо-естетичну мову, в межах якої кожна сюжетна лінія розгортання смислового потенціалу твору виконує свою функцію. У контексті ділого всі словесно-семантичні реєстри мовлення — слово мудрого правителя, опис подій з позиції їх учасника, «плач Ярославни» та авторське слово — зливаються в єдиному звучанні, але можна вважати, що саме рівень міфопоетичної мови найглибше виражає єдність творчих інтенцій автора «Слова». Тут слово-пересторога, слово-дія, слово-заклик та слово-молитва взаємно узгоджені між собою єдиною системою референцій і комунікативних відношень, які й утворюють «каркас» поетичного світу автора.

Важливо те, що в «Слові» зафіксовано особливий світ давньоруської свідомості, а саме: бачення реальності крізь призму загальнозначущих для мислення тієї доби міфопоетичних форм розуміння та переживання дійсності, на основі яких і утворювалась художня мова давньоруського середньовіччя. Автор пісні виступає носієм цієї свідомості, а його особисте «я» перебуває, так би мовити, в центрі перетину комунікативних зв'язків, властивих будь-якому представникові його середовища. Автор уособлює соціально-культурний статус людини, обізнаної з провідними ідеями і духовними цінностями своєї доби. Як поет, він поєднує їх у межах своєї творчості. Тому, заглиблюючись в авторське розуміння дійсності, ми дістаємо можливість побачити історичну реальність його очима, так би мовити, зсередини самої епохи, яка, можна вважати, в духовно-практичному плані була епохою переходу від фольклорно-міфологічного до релігійно-теоцентричного світорозуміння.

Як відомо, архаїчну основу багатьох міфопоетичних структур і сюжетів становить опозиція «життя — смерть». У плані оповідного ця структура часто перетворюється на сюжетну лінію «життя — умовна смерть — нове життя», що має вигляд спіралі. Рух від першої позиції до середньої характеризується наростанням семантичної напруженості негативного забарвлення і звичайно тлумачиться як «загибель». Подальший рух — від середньої ланки до останньої — пов'язується з позитивною семантикою й нерідко позначається як «спасіння». Приблизно така ж сюжетна схема лежить в основі тексту «Слова»: загальна семантика твору складається з початкового руху головного персонажа до своєї умовної (символічної) загибелі (полону) і руху до спасіння (в символічному розумінні). На рівні міфопоетичного осмислення подій відтворюється рух семантично впорядкованої реальності до стану хаосу й темряви, а потім — до нової впорядкованості, де знову владу здобуває світло. В «Слові» досить рельєфно визначаються сили, які або сприяють тому чи іншому рухові, або ж його утруднюють.

Завдання, яке вирішується такою сюжетною структурою і яке відтворює, можна вважати, глибинний сенс авторських інтенцій, стосується насамперед переживання дійсності. Звідси — висока емоційна насиченість «Слова», що виявляється вже в межах первинної сюжетної структури. Проблеми «загибелі» та «спасіння» стоять у центрі інтелектуального життя людини середньовіччя, немовби «програмуючи» розуміння нею смислу власного перебування на землі. Проблема «життя» — водночас проблема боротьби з тими демонічними силами буття, які підштовхують людину до «смерті».

Художній твір, певна річ, не покладає за мету розв'язання загально-світоглядних, життєвосмислових проблем у тих формах, якими оперують релігія чи міфологія. Він переформулює зазначені проблеми за вимогами жанру: це може бути не опозиція «життя — смерть», а протиставлення життя, гідного призначення людини, життю, яке гірше за смерть (рабство, полон, зрада та ін.). У такому разі «спасіння» може бути осмислене як повернення до гідного життя, як відновлення належного порядку. І хоча відродження тут може й не бути достатньо повним, воно все-таки збагачене досвідом перебування у «смерті» — а саме це й ставиться в заслугу головному героєві. Водночас «смерть» — своєрідна метафора, художній засіб узагальнення події, завдяки якому масштаб зображення переростає межі безпосередньої ситуації. «Смерть», отже, може бути розглянута як «інобуття іншого», протиставленого героєві, — того, хто несе у собі його «смерть»¹⁰. Перемога ж над нею подається як відродження («спасіння»), як прилучення героя до іншого, вищого плану буття.

Поетично-художня реалізація цієї сюжетної схеми, як правило, здійснюється за допомогою символу «шляху». «Шлях героя, — відзначав Я. М. Пропп стосовно фольклорно-міфопоетичних текстів, — становить немовби вісь розповіді. Це найдавніша форма композиції»¹¹. У розглядуваному нами випадку «шлях» героя — це похід. Ігор розпочинає його в дуже несприятливий у сакральному розумінні час, незважаючи на знамення — затемнення Сонця. Плин часу в міфологічному світогляді завжди ціннісно орієнтований: є час говорити і час діяти. У «Слові» все свідчить про те, що Ігор «сплутав» часи і рушив у похід «на ніч двільчась», тобто у сакральну ніч. Тут починає діяти механізм семантики негативного плану: під час походу зростає напруженість, породжена передчуттям загрози, темрява густішає і немовби кристалізується («Длго ночь мръкнет. Заря свѣтъ запала, мгъла поля покрыла». — С. 198). Після поразки війська та полону Ігоря, тобто після кульмінації, час починає «працювати» на перспективу «спасіння», надто після «плачу Ярославни» (семантична кульмінація). І коли Ігор успішно здійснює план втечі, «сонце свѣтитъ на небесъ — Игорьъ князь въ Рускои земли» (с. 212), «соловии веселыми пѣсньми свѣтъ повѣдают» (с. 210). Отже, час мовби розпадається на дві половини з різним ціннісним забарвленням.

Ігор рушає в похід всупереч несприятливим передріканням, не зважаючи на пересторогу («жалость ему знамение заступи». — С. 196). Він виявляє цим особисту мужність, яка, однак, знецінюється в іншому контексті. Для автора не так важливо уславити особисту хоробрість князя, як показати, що ця хоробрість має значення тільки тоді, коли вона доречна. Ігор та його дружина — розумні, досвідчені воїни. Але, крім цього типу досвідчого знання, є ще й знання вищого рангу — мудрість, якою наділено в «Слові» лише князя Святослава. Самому Ігореві вона деякою мірою дається тільки після поразки та перебування в «ночі» (цей мотив лише намічено в епізоді діалогу Ігоря з рікою Дінцем: тут маємо модель міркувань скоріше рефлексивних, ніж нормативних чи емоційних за своїм характером, властивих князеві на початку пісні).

Мудрість — у тому, щоб проникати у приховане під поверхнею речей тло, яке можна осягнути лише через розуміння знаків, що потребують правильного розшифрування і належної дії. На рівні мудрості людина немовби стає всемогутньою, а її свідомість організується фактором того ж порядку, що й весь Космос. Ця єдність людини з Космо-

¹⁰ Див.: Ломидзе Т. А. Общая теория функциональных отношений личности и некоторые особенности художественного творчества // Бессознательное. — Тбилиси, 1978. — Т. 2. — С. 507.

¹¹ Пропп Я. М. Фольклор и действительность. — М., 1976. — С. 91.

сом — невідмінна умова комунікації з «потойбічним світом», потойбічним з погляду якраз того світу сутностей, що його мудра людина може розкрити. Але Ігор немовби руйнує можливість такого спілкування, хоробро нехтуючи пересторогою. Тим самим космічні життєві сили, що виявляються через природні зв'язки, через людську поведінку та мислення, так би мовити, відцурались його, віддаючи на поталу силам хаосу та дисгармонії («Уже бо бѣды его.пасеть птиць по дубию, вльци грозу въсрожать по яругамъ». — С. 198).

«Спасіння» ж героя пов'язане з віднайденням нової єдності з силами порядку та життя: тоді сама природа починає допомагати князеві у втечі з полону. Д. С. Лихачов інтерпретує похід Ігоря, його поразку, полон та спасіння як своєрідний «катарсис», вживаючи термін античної поезиї. «Катарсис» у «Слові» — це очищення через прозріння й усвідомлення коренів того, що сталося¹². В античному мистецтві, як відомо, часто подибується мотив зради щастя, долі, що вершиться зовнішніми щодо людини могутніми силами, а не внутрішнім рухом подій історичного світу¹³. В епоху середньовіччя доля — етична необхідність, яка поширюється на весь комплекс відношень людини з природою¹⁴. Уявлення про людську особистість, яка персонально відповідає за свою долю і вільно вибирає шлях до спасіння або загибелі, вважає А. Я. Гуревич, складається зовсім не з переходом до Ренесансу. Воно невід'ємно властиве й середньовіччю¹⁵. Ігор — людина середньовіччя, і він вільно обирає свою долю, але його доля пов'язана з буттям Космосу і залежить від співвідношення сил «світла» і «темряви» в конкретній ситуації.

«Спасіння» Ігоря Д. С. Лихачов слушно пов'язує із зверненням Ярославни до Природи, тобто до космічних сил¹⁶. Це, як уже зазначалося, справді кульмінаційний з семантичної точки зору момент пісні. Він має таке значення тому, що сама Ярославна — жінка Ігоря — зберігає єдність з Космосом, тобто має змогу звертатись безпосередньо до фундаментальних життєвих сил буття. Саме цей факт у сюжетно-композиційному аспекті виявляється найбільш значущим як для врятування Ігоря, так і для його «спасіння» з міфопоетичного погляду. Втеча, сприятливий збіг обставин, допомога Овлура та ін. — все це, так би мовити, технічні деталі, бо поштовх цим подіям вже задано зверненням Ярославни до космічних стихій — повітряної («О, вѣтре, вѣтрило!» — С. 208), водної («О Днепре Словутицю!» — С. 208), вогняної («Свѣтлое тресвѣтлое солънце!» — С. 210). Стихія землі — уособлення метафорично осмисленої Руської землі, до якої повертається Ігор, а також рідна земля, з якою семантично пов'язаний образ Ярославни.

Спосіб мислення, репрезентований у «Слові», може бути схарактеризований як міфопоетичне осмислення реальних подій. Це — «стиль монументального історизму», якому властивий «панорамний зір», уявлення про людину як про мікркосмос, зв'язаний з вічним і неминущим змістом Космосу великого¹⁷. Людина та її світ органічно введені в організацію Космосу як цілого, і тому характер людських вчинків підвладний долі або тим механізмам, що керують нею, тобто роблять можливим такий збіг обставин, коли перемагають або сили «смерті», «погибелі», або сили «спасіння». Приклад, коли гору беруть «сили смерті» — загибель князя Ростислава у водах Стугни, альтернатива долі Ігоря, врятованого втручанням життєвих стихій, викликаний Ярославною. Комунікація з цими стихіями та силами долі — це також своєрідний діалог. З одного боку, звертання Ярославни виглядає як молитва-закликання,

¹² Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени.— С. 204.

¹³ Ауэрбах Э. Мимезис.— М., 1976.— С. 49.

¹⁴ Гуревич А. Я. Указ. соч.— С. 238—239.

¹⁵ Там же.— С. 165.

¹⁶ Лихачев Д. С. Указ. соч.— С. 208—209.

¹⁷ Там же.— С. 40—41.

поетично сумірна ритмам буття, вічній боротьбі сил «життя» і «смерті». З другого боку, «відповідь» на пісню Ярославни — збіг обставин, завдяки яким князь Ігор повертається з полону, тобто з ситуації умовної смерті. Відповідь у межах описаної в «Слові» магічної практики взагалі надходить не у вигляді повідомлення чи слова, а у вигляді знака, знамення або відповідного перебігу реальних подій.

Похід, плач Ярославни та повернення Ігоря — основні елементи сюжетної схеми «Слова», що демонструють довершений характер семантики пісні: невдалий похід та полон приводять до «магічного звертання» Ярославни, а це і собі спричинює повернення Ігоря. Комунікація замикається на рівні реальних подій, і тому самі події та їх міфопоетичне осмислення автором зв'язуються в єдиний семантичний вузол. На відміну від цього тема звертання до князів з позиції мудрого правителя лишається, як зазначалось, «відкритою», а її мотиви розгортаються вже в плані історичного мислення тієї доби. Це дає дещо інший масштаб організації висловлювань — поетико-історичний. Звертання Ярослава не дістає «відповіді» в межах тексту пісні навіть на рівні подій: повернення Ігоря жодною мірою не пов'язане з цим типом звертання. Інакше це був би епос, викладений в героїко-історичному дусі. Цілком припустимо, що «відповідь» винесена за межі «Слова» — в історичну перспективу, де авторові здавалось можливим об'єднання військових і політичних сил Русі.

Отже, можна вважати, що семантична організація «Слова» мотивована світоглядом автора, тією системою комунікативних відношень, які становлять істотну складову його світосприйняття. Ця система реалізується в чотирьох типах словесно-жанрових єдностей, кожна з яких має смислове навантаження, виконує свою сюжетно-композиційну функцію в організації семантичної цілісності пісні. Поетичне мислення автора багато в чому підпорядковане реліктам міфопоетичної свідомості, надто з боку форми, художньої мови та побудови сюжету. За своїм змістом «Слово» маніфестує бачення історичної реальності людиною світської культури з широким горизонтом осмислення сущого та належного в межах можливостей своєї епохи. Складаючись з чотирьох типів звертань, комунікативна структура «Слова» окреслює і систему авторських намірів. Водночас жодне з цих звертань не має зворотного зв'язку в тому ж плані, в якому його було зроблено (у словесно-семантичній площині). Співець поступово переводить оповідь з однієї площини на іншу, немовби ототожнюючи свою позицію з комунікативною позицією суб'єкта кожної моделі висловлювань: він виступає оповідачем, учасником походу, мудрим правителем, уособлюючи, врешті-решт, також позицію «плачу» і молитви. Зворотна «відповідь» надходить лише в останньому випадку у вигляді сподіваних подій. Це й дозволяє авторові закінчити твір загальним словослів'ям на адресу князів і дружини, за якими стоїть земля Руська.

* * *

В «Слове о полку Ігореве» могут быть зафиксированы основные схемы коммуникативных отношений, которые представляют собой определенную модель коммуникаций, организующих сознание человека средневековой эпохи. Это отношения: 1) «автор — слушатель» (словесно-семантический регистр поэтических высказываний, связанный с жанром славословия); 2) система событийной коммуникативной семантики, связанная с противопоставлением «русские — половцы», в рамках которой организуется повествование о событиях, летописное слово; 3) система «мудрый правитель — князь Русской земли» (слово-призыв), характеризующая уровень исторического и политического мышления автора; 4) плач Ярославны — обращение к космическим стихиям как реликт мифопоэтического сознания и «магического» действия. Последний тип коммуникации и задает тот семантический «стержень», который является главным условием художественной и поэтической цельности песни. Изучение коммуникативных отноше-

ний, в центрі котрих знаходиться авторське свідчення, дозволяє глибше проникнути в систему духовно-практичного відношення людини до світу в епоху давньоруського середньовіччя.

НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ

Ф. Й. ЛУЦЬКА, В. К. МАЗМАНЬЯНЦ

БІБЛІОТЕКА С. ЯВОРСЬКОГО У КНИЖКОВИХ ФОНДАХ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Стефан Яворський був видатним представником вітчизняної духовної культури — філософом, поетом, оратором, теологом, професором Києво-Могилянської академії, протектором Московської слов'яно-греко-латинської академії. Його діяльність лишила помітний історичний слід у багатьох галузях культурного життя українського і російського народів XVII — початку XVIII ст.

Народився Яворський 1658 року в містечку Явір на Галичині (нині — Львівська область), його дитячі роки минули у селі Красилівка поблизу Ніжина (нині — Чернігівська область). Прослухавши курс наук у Києво-Могилянській академії, він, за порадою свого покровителя Варлаама Ясинського — майбутнього митрополита Київського, виїздить до Польщі для продовження освіти.

Після повернення до Києва в 1690 році Яворський — професор Києво-Могилянської академії. Тут він протягом восьми років викладав поезику, риторику, філософію, богослов'я.

У 1700 р. під час перебування в Москві у справах Київської митрополії Яворський так вразив Петра I своїм витонченим красномовством, що відразу ж був посвячений у сан митрополита Рязанського та Муромського. Після смерті патріарха Адріана він з волі Петра I став доглядачем патріаршого престолу, а пізніше — головою Синоду й протектором Московської слов'яно-греко-латинської академії. Адміністративна діяльність, до якої Яворський не мав потягу, гнітила його. За своєю натурою він був скоріше кабінетним ученим, книжником, поетом.

Стефан Яворський мав багату як на ті часи бібліотеку, яку він почав збирати ще в юнацькі роки, в період навчання у Києві, а потім у Польщі. Про це свідчать написи на деяких книжках, де зафіксовано дати й місця їх придбання. Крім того, за свідченням єзуїта Франциска Еміліана, в січні 1702 року Яворському пощастило придбати бібліотеку ректора Московської слов'яно-греко-латинської академії Палладія Роговського, вивезену з Рима. Вона налічувала близько 500 книжок і рукописів¹.

Бібліотека Яворського у першій чверті XVIII ст. була шостою за величиною (після зібрань Голіцина, Петра I, Брюса та ін.²) серед приватних бібліотек Росії. Згідно з каталогами, опублікованими С. І. Масловим, вона налічувала 609 книжок і рукописів³. Бібліотека ця переїздила разом із своїм власником із Києва до Москви, з Москви до Петербурга, а звідти — знову до Москви. Книжки, за свідченням Яворського, були його гордістю, втіхою, розрадою у скорботах і найціннішим скарбом «паче тисящ золота и сребра дражайшее».

¹ Маслов С. И. Библиотека Стефана Яворского.— Киев, 1914.— С. 23.

² Луппов С. П. Книга в России в первой четверти XVIII века.— Л., 1973.— С. 249—252.

³ Маслов С. И. Цит. кн.— С. 26.

Тяжко захворівши у 1721 році і відчуваючи наближення смерті, Яворський склав офіційний «Тестамент», у якому заповів свою бібліотеку заснованому ним у Ніжині монастирю, що дістав назву Богородичин Назарет. Цей монастир Яворський мріяв перетворити на вчений колегіум на зразок Києво-Могилянської академії. У своєму «Тестаменті» він дає докладні вказівки щодо зберігання книжок і користування ними. Завершуються ці вказівки страшною погрозою тим, хто наміриться нечесно присвоїти якусь із них: «Аще бы кто дерзнул от сих книг какую-либудь (Sic!) себе присвоити, или даровати кому, или продати, или тайно восхитити, или инѣм некѣм образомъ и случаемъ отъ того монастыря Нежинского удалить и отчуждити, на такомъ да будетъ клятва святыхъ седми вселенськихъ соборовъ и от моего смиренія неблагословеніе и да будетъ проклятъ, анафема!»:

Однак ніжинська монастирська братія не виправдала сподівань Яворського: гроші, які він переказав монастирю разом із книгами (як скаржився пізніше Яворський), вони швидко розтриняли «на свои избытки, помпы, пировання, вина венгерскія и волоскія, цуги, шари, кареты и прочая». Що ж до бібліотеки, то вона мало цікавила монахів, і протягом майже десяти років (з 1722 до 1732) книги лежали там мертвим вантажем.

Там часом у Харкові 1726 року при Покровському монастирі було відкрито Слов'яно-греко-латинську школу, згодом перейменовану в колегіум. Засновник її — вихованець Києво-Могилянської академії Епіфаній Тихорський, який був перед тим архимандритом ніжинського Богородичинного Назарета, — безперечно, знав, що Яворський заповів цьому монастирю свою бібліотеку, яка не мала там належного використання. Мабуть, саме він і подав ідею про передання цієї бібліотеки у щойно засновану Харківську школу. Досифей Богданович-Любимський — наступник Епіфанія Тихорського — взявся за цю справу більш енергійно і порушив клопотання про передання книг у Харків.

10 вересня 1731 р., завдяки активній підтримці Феодана Прокоповича, імператриця Анна Йоаннівна підписала указ, згідно з яким бібліотека Яворського приєднувалася до книжкових фондів Харківської школи. 15 вересня 1731 р. Прокопович ознайомив з цим указом Синод, який 29 вересня 1731 р. видав розпорядження негайно перевезти книжки Яворського до Харкова.

Кожна книжка з бібліотеки Яворського на внутрішньому боці обкладинки або на звороті титульного аркуша має латинський напис: «Згідно з указом Августійшої імператриці Російської Анни після кончини блаженної пам'яті Стефана Яворського, митрополита Рязанського і Муромського, клопотаннями світлішого архимандрита Білгородського і Обоянського Досифея цю книгу передано бібліотеці Харківського колегіуму. Року 1732». Однак, мабуть, не всі книжки Стефана Яворського дійшли до Харківського колегіуму. За одними відомостями туди прибуло 327 книжок, за іншими — 273⁴.

Після того, як 1805 року у Харкові було засновано університет, який став центром науки, освіти й культури на всій Лівобережній Україні, колегіум втратив своє колишнє значення і перетворився на звичайну духовну семінарію. Після Жовтневої революції вона припинила своє існування.

Ще коли книги Яворського були у Харківській духовній семінарії, їх вивчення займався С. І. Маслов, який видав уже згадуване нами дослідження «Библиотека Стефана Яворского», побудоване на матеріалах доповідей, читаних ним в «Історичному товаристві Нестора-літописця». Однак у своїй праці Маслов наводить старі каталоги, які стосуються ще початку XVIII ст. і тому, зрозуміло, не відповідають сучасним

⁴ Там же. — С. 63. — Прим. 1.

науковим вимогам: в них часто не вказуються автор, точна назва книги, її вихідні дані.

Після Маслова історією бібліотеки Яворського довго ніхто не займався, доля її вважалась невідомою. Вчені-книгознавці припускалися навіть думки, що вона безслідно зникла. У дослідженні І. Я. Каганова, присвяченому бібліотеці Харківського колегіуму та українській книзі XVI—XVII ст., про бібліотеку Яворського нічого не сказано.

Згодом у журналі «Радянське літературознавство» (1957, № 1) з'явилася стаття академіка АН УРСР О. І. Білецького, де він, зокрема, нагадав українським філологам і книгознавцям про необхідність зведення в єдиний фонд і наукового описання того, що збереглося від славнозвісної бібліотеки Яворського.

Довідавшись з названої статті про те, що ця бібліотека перебуває десь у Харкові, одна з авторок цього повідомлення — В. К. Мазманьянц, тоді вчений секретар ЦНБ Харківського університету — одразу ж узялась за перегляд книжок, що свого часу надійшли до університетської бібліотеки з духовної семінарії. Пошуки увінчалися успіхом. У фонді стародруків ЦНБ ХДУ було виявлено 245 книжок з бібліотеки Яворського. Майже на кожній з них є цитований вище напис про передання її до Харківського колегіуму згідно з указом імператриці Анни. У поодиноких випадках цього напису немає, однак стоїть власноручний підпис Яворського. Що ж стосується рукописів, які належали Яворському, то їх, на жаль, у бібліотеці ХДУ відшукати не вдалося.

Довгий час лишалося невідомим, як саме, ким і коли книжки Яворського були передані Харківському університетові. Відповідь на ці питання нещодавно дав Є. Кончин, якому пошастило відшукати в Центральному державному архіві РРФСР звіт про діяльність Музейного відділу Наркомосу республіки з 15 червня по 1 липня 1919 р. У звіті йдеться про те, що емісари Музейного відділу Мамуровський і Арсенєв у важкі для нашої країни часи були відряджені до Харкова для врятування культурних цінностей. Саме вони й знайшли в семінарії книжки з бібліотеки Яворського і передали їх до університету⁵.

Ці книжки тепер зібрано воедино, виділено в окремий фонд. Розпочалося їх детальне вивчення, в якому беруть участь і автори даного повідомлення. Найближчим часом сподіваємось завершити наукове описання знайденої бібліотеки, що, можливо, послужить своєрідним додатком до повного зібрання філософських творів Яворського, яке нині готується до друку.

Протягом останніх років у Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка виявлено ще 50 книг із зібрання Яворського. Серед них більшість становлять книжки, написані польською і старослов'янською мовами, латиномовних майже немає. Тут вони теж виділені в окремий фонд, здійснено їх технічну обробку, упорядковано картотеку. Описання цих книжок внесено в перспективний план роботи відділу рідкісної книги і стародруків зазначеної бібліотеки. Керує цією роботою завідувач відділом І. Я. Лосієвський.

Що ж стосується університетської бібліотеки, то там переважна більшість книжок (понад 70 відсотків) — латиномовні (з них п'ять греко-латинських і одна вірмено-латинська).

Загалом же бібліотека Яворського колись налічувала 73 відсотки книг, написаних латинською мовою, 12 відсотків — польською й 15 відсотків — старослов'янською. Значну частину їх було видано в XVI—XVII ст. у Німеччині, Польщі, Франції, Англії, Італії, Голландії, Бельгії, Швейцарії, Чехії. Серед книжок, видрукованих старослов'янською мовою — твори Симеона Полоцького, Дмитра Ростовського, Лазаря Барановича, Інокентія Гізеля, Феофана Прокоповича та ін.

⁵ Кончин .Е. Тайник в подземелье // Сов. культура.— 1985.— 12 марта.

За галузями знання — це книжки Святого письма, твори «отців церкви» (Августина, Тертуліана, Йоанна Златоуста, Григорія Богослова та ін.), богослов'я моральне й полемічне, проповідницька література, де представлені переважно польські автори. Чимало книжок з історії (церковної і громадянської), філософії, логіки (зокрема «Метафізика» Арістотеля; Курс загальної філософії, читаний в Оломоуцькому університеті, видання 1622 року; Курс загальної філософії Лонгіна; твір Дюгена Лаертського «Про життя і звичаї філософів» 1556 р. видання та ін.), з природознавства, географії, медицини. Є також література з педагогіки (Ян Амос Коменський, книжка *Paedagogus christianus*) і численні трактати та практичні посібники з ораторського мистецтва.

Художня література світського характеру репрезентована здебільшого античними авторами, серед яких — Гомер, Езоп, Есхіл, Софокл, Евріпід, Цицерон, Лівій, Сенека, Плутарх, Клавдіан. Сюди слід приєднати й численні збірки сентенцій, байок, анекдотів (поміж них славнозвісна збірка Еразма Роттердамського *Aprophthegmata*). Філологічні науки представлені словником Калепіна — видатного лексикографа епохи Відродження, укладача одинадцятимовного словника, рукописним латино-польсько-грецьким словником Г. Кнапського (який, на жаль, не зберігся) і «Лексиконом трязычным» Федора Полікарпова, де автор висловлює подяку Яворському за поради й підтримку в упорядкуванні та виданні словника.

На сторінках книжок фонду Яворського є багато написів, нотаток, позначок — як на полях (так звані маргіналії), так і під текстом. Ці написи містять різні уточнення, пояснення, роздуми над прочитаним, критичні зауваження. У декількох книжках знайдено аркуші паперу з рукописними текстами, у тім числі й віршованими. З нотаток і позначок, зроблених рукою Яворського, видно, що він цікавився історією слов'ян, походженням ересей, медициною, релігійною поезією, ораторським мистецтвом. Трапляються і написи й позначки, зроблені в різні часи різними особами, адже книжки побували в руках багатьох поколінь читачів.

Зібрана література давала Яворському матеріал для власних творів. Так, на основі богословських трактатів Бекана і Белларміна побудовано його твір «Камінь віри». У проповідях Яворського часто подібаються цитати з книжок, що входили до складу його бібліотеки.

Вивчення цієї бібліотеки допоможе нам краще зрозуміти деякі особливості світогляду її власника, його інтереси, нахили, уподобання, а також встановити, які джерела він використав у своїй літературній, філософській і проповідницькій діяльності. Крім того, це — додаткове джерело відомостей про те, з якими країнами тогочасна Росія підтримувала наукові та культурні зв'язки.

Яворський, даруючи свою бібліотеку Ніжинському монастирю, на початку укладеного ним каталогу вмістив власноручно написану елегію, яку назвав «Слізне з книгами прощання». Елегія ця, написана прекрасними латинськими віршами, була, за словами П. Н. Беркова, першим бібліографічним твором у Росії. Текст її наводився у багатьох тогочасних поетиках як зразок елегійного жанру. Її неодноразово перекладали (і не тільки російською, а навіть і старогрецькою мовою). 1928 року Миколою Зеровим було здійснено український переклад цієї елегії, яка починається такими словами:

В путь вирушайте, книжки, що часто гортав я і пеотив,
В путь, мое сяйво, ідіть! Втіхо її окрасо моя!
Іншим, щасливішим душам поживою будьте однині,
інші блаженні серця нектаром вашим поїть!

Побажання Яворського здійснилося. Книжки з його бібліотеки стали в пригоді багатьом видатним людям: Григорію Сковороді, який був викладачем Харківського колегіуму, Миколі Гнедичу, що навчався там

в юнацькі роки, професорам Харківського університету О. О. Потебні, М. Ф. Сумцову, О. І. Білецькому та ін. І нині вони служать новим поколінням учених, студентів, усім, хто цікавиться історією культури, філософії, літератури.

* * *

Библиотека Стефана Яворского — выдающегося философа, писателя, оратора, поэта, теолога конца XVII — начала XVIII вв. — в свое время занимала шестое место по количеству книг среди частных собраний России. Завещанная Нежинскому монастырю, она впоследствии была передана Харьковскому коллежнику. Дальнейшая судьба библиотеки Яворского оставалась неизвестной. Специалисты-киневеды считали, что она бесследно исчезла.

Ныне в Центральной научной библиотеке Харьковского госуниверситета найдено 245 книг из собрания Яворского, еще 50 обнаружено в Харьковской государственной научной библиотеке им. В. Г. Короленко. Книги выделены в отдельный фонд, составлена картотека, осуществляется их изучение. Завершающееся ныне описание библиотеки послужит дополнением к собранию философских сочинений Яворского.

Изучение найденной библиотеки поможет лучше понять некоторые особенности мировоззрения Яворского, его интересы, склонности, увлечения и установить, какие источники он использовал в своей философской, литературной и просветительской деятельности.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

(Закінчення. Початок — на стор. 65).

Ряд доповідей (В. М. Нелепа, В. С. Савчука, С. Г. Стеценка) було присвячено критичному аналізу буржуазних підходів до розв'язання глобальних проблем: проектів «нового міжнародного порядку»; спроб розв'язання енергетично-сировинної, демографічної і продовольчої проблем; концепцій, що висувають неприйнятні пропозиції щодо відмови національних держав від суверенітету на їх природних ресурси і щодо переходу до так званого «функціонального суверенітету»; доктрин, які покладають надію на реакційні проекти геополітики, програми створення «всесвітнього уряду», здатного, нібито, впоратися з проблемами взаємовідносин двох світів — «багатой Півночі» і «бідного Півдня»; теорій «революції світової солідарності», прихильники яких виступають з вимогою всебічного контролю з боку розвинутих капіталістичних країн над країнами, що розвиваються, та інших техніко-кратичних утопій.

Великий інтерес викликала доповідь, зроблена на завершенні семінару «Збереження миру як найважливіша глобальна

проблема сучасності» (А. М. Вербіло), в якій на основі лєнінського вчення про війну і мир було піддано критиці концепції буржуазних футурологів і політологів про «вживання» в ядрну добу, «обмежену ядрну війну», «філософію залякування» і показано шляхи відвернення світової термоядерної війни, збереження і зміцнення миру.

Завершилась конференція роботою Круглого столу на тему «НТР і ідеологічна боротьба», де було продовжено дискусії з основних глобальних проблем сучасності і розглянуто практичні питання вдосконалення ідеологічної роботи у сферах науково-теоретичної, пропагандистської та агітаційно-масової діяльності.

Конференція ухвалила рішення спрямувати роботу дослідницьких колективів економістів, філософів, соціологів і психологів у рамках методологічних семінарів на висвітлення актуальної науково-практичної проблеми сучасності «Активізація людського фактора і піднесення ефективності суспільного виробництва».

В. Х. АРУТЮНОВ, М. М. МОСУНОВ

Д. Г. ВИДРІН

СПОЖИВАЦЬКА СУТНІСТЬ БУРЖУАЗНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ ЩАСТЯ

У чому щастя людини? Правильна постановка і наукове розв'язання цього питання потребують розкриття механізму зв'язку людини і суспільства, в якому вона живе, виявлення умов осмисленості і гармонійності її життєдіяльності, істинності і соціальної значущості ідеалів, до яких людина прагне. Таке розуміння даного питання якнайпереконливіше обґрунтували основоположники марксизму-ленінізму. Вони піддали рішучій і всебічній критиці індивідуалістичні уявлення про щастя, довели, що тільки свідоме служіння суспільному прогресові, революційній боротьбі за перебудову суспільства, за краще майбутнє всього людства наповнює життя людини високим смыслом і дає їй глибоке задоволення, без якого немислиме відчуття щастя. Цей підхід дстав свій дальший розвиток у теоретичній і практичній діяльності КПРС і її програмних документах¹, у спеціальних розробках радянських суспільствознавців і зарубіжних філософів-марксистів.

Зовсім інші погляди на щастя, на способи його досягнення особою обстоюються буржуазними теоретиками. Гадаємо, проаналізувати деякі найхарактерніші їхні твердження, особливо в рамках соціологічного підходу до вивчення умов досягнення щастя людиною, цікаво й актуально. Саме соціологічні концепції щастя, його основ та «інгредієнтів» нині помітно тіснять у буржуазній теорії традиційні, суто етичні розробки. Тепер ці концепції роблять певний вплив навіть на соціальну й економічну політику ряду урядів розвинутих капіталістичних держав, на вироблення ними внутрішньополітичних курсів і програм.

Ведучи річ про зростаючу увагу представників буржуазної соціальної філософії і соціології до проблеми щастя, потрібно одразу ж відзначити, що їхній інтерес до неї має чітко виражений класовий характер. Буржуазні теоретики аналізують названу проблему з метою одержання нових рецептів маніпулювання особою, її буржуазно-індивідуалістичного виховання, поповнення арсеналу засобів апологетики своєї системи, способу життя, основою якого є соціальна нерівність і несправедливість.

Розглядаючи буржуазні соціологічні концепції щастя, важливо не випускати з уваги те, що вони мають свою, причому вельми тривалу, передісторію. До 70-х років ХХ ст. сам термін «щастя» в буржуазній спеціальній літературі вживався аж ніяк не рідше, ніж сьогодні. Однак зміст цього поняття лишався нерозкритим, внаслідок чого воно, як правило, ототожнювалось з іншими, близькими до нього за смыслом поняттями. Наприклад, часто-густо воно розглядалось як «ненауковий еквівалент» (данина «цікавості», «публіцистичності», «політичній грі») такого «солідного», «надійно заземленого» і «поважаного» в буржуазній політекономії поняття, як «добробут». При цьому саме поняття добробуту, зазнавши з низки причин класового та ідеологічного гатунку значного вихолощення, трактувалось у душі вульгарного економізму. Так, наприклад, у буржуазних соціальних

¹ Див.: Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС ХХVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 103—112.

теоріях 30—60-х років поняття «добробут» по суті цілком зводилось до певного вельми куцого переліку благ, до того ж — лише матеріальних. Характерною ілюстрацією таких поглядів є думка, котра побутувала в середовищі американських соціологів і навіть увійшла під їхнім впливом до внутрішньополітичної програми президента Гувера: достатньо поставити автомобіль у кожне американське подвір'я і кинути курча в каструлю кожної сім'ї, щоб досягти загального добробуту і — автоматично — повного щастя всіх членів суспільства². Один з adeptів цього підходу, американський соціолог А. Херон, писав у середині 50-х років про те, що марксистський лозунг «Від кожного за здібностями, кожному за потребами» не було здійснено жодною соціально-економічною системою... Але наша система в Америці ... виробила товарів і послуг більше, ніж будь-який народ у світі»³. З цього твердження він робив висновок, що, оскільки рівень добробуту в Сполучених Штатах «найвищий в світі» вони, нібито, в своєму соціально-економічному розвитку стоять ближче за інші країни до здійснення «комуністичного ідеалу щасливого суспільства».

Ці погляди активно пропагували і автори концепції «держави загального добробуту» Л. Келсо, М. Адлер, Е. Хансен. Вони писали, що добробут широких народних мас у Сполучених Штатах піднісся «на небачену раніше висоту»⁴, що «високий рівень життя для всіх сімей став об'єктивною реальністю»⁵, і тому Америка перетворюється на «країну загального щастя».

Дана концепція будувалась на припущенні, що збільшення суми товарів і кількості послуг у суспільстві в сукупності із зростаючими можливостями їх споживання широкими масами обов'язково має привести до «зростання щастя» всіх і кожного. Буржуазні філософи і соціологи по суті розглядали щастя як евфемізм, яким «цивілізована людина» позначає задоволеність своїх елементарних матеріальних потреб. Однак дальший хід суспільного розвитку показав, що проблема щастя розв'язується зовсім не так просто.

Уже на середину 70-х років економічні і соціальні суперечності і хронічні хвороби капіталістичної системи остаточно зруйнували наївну віру в можливість досягнення хоч би скромного рівня задоволеності навіть матеріальних потреб для всіх членів суспільства. Про це промовляють й останні офіційні дані, які свідчать про те, що в найрозвинутішій країні капіталістичного світу — США — 24 млн. чол. живуть нижче межі бідності і позбавлені можливості задовольняти елементарні матеріальні нужди. Але в даному разі нас цікавить інше. Численні конкретно-соціологічні дослідження, проведені в розвинутих капіталістичних країнах у 60—70-х роках, показали, що збільшення товарної маси і зростання купівельної спроможності не привели до посилення навіть суб'єктивного відчуття комфорту в широких верств суспільства і вже тим паче не зробили їх справді щасливішими. У праці американського соціолога Т. Щитовського «Безрадісна економіка», котра стала широко відомою, наводяться дані, які свідчать про те, що зростання матеріальної забезпеченості американців аж ніяк не супроводиться зростанням їхнього щастя. Від 1946 до 1965 року реальний дохід на душу населення збільшився у понад півтора раза. За цей же час число американців, котрі назвали себе «дуже щасливими», зменшилось з 39 до 30%, а кількість тих, хто залічує себе до «нешасних», зросла з 9 до 17%⁶. Інші буржуазні соціологи також відзнача-

² Campbell A., Converse D. E., Rodgers W. The quality of american life.— New York, 1976.— P. 38.

³ Heron A. R. No sale, no job.— New York, 1954.— P. 3.

⁴ Hansen A. H. The american economy.— New York, 1957.— P. 8.

⁵ Adler M. J., Kelso L. O. The capitalist manifesto.— New York, 1958.— P. 87.

⁶ Scitovsky T. The joyless economy an inquiry into satisfaction and consumer dissatisfaction.— New York, 1978.— P. 140.

ють наявність вельми неістотної кореляції між рівнем об'єктивного добробуту і суб'єктивним відчуттям щастя у громадян різних країн. У Швеції такий коефіцієнт кореляції дорівнює 0,12; Данії — 0,13; Фінляндії — 0,12; у Норвегії — 0,17⁷. У Сполучених Штатах одні дослідники⁸ називають цифру 0,18, інші⁹ — 0,19.

Саме існування такої, за словами буржуазних теоретиків, «воронки задоволеності», широку частину якої становить зростаюча маса товарів і послуг, а вузьку — вельми незначна кількість людей, котрі відчують себе щасливими, породило посиленій інтерес з боку буржуазних філософів і соціологів до проблеми щастя і різні спроби її розв'язання. У середовищі буржуазних суспільствознавців виникло і дiстало велике поширення припущення про те, що коли щастя практично не залежить від матеріального добробуту, то можна знайти деякий нематеріальний ключовий фактор «ощасливлення» людей, тобто фактор, котрий не залежить від розвитку суспільних продуктивних сил і від революційних соціальних перетворень, які відкривають простір для цього розвитку.

Нині в буржуазному суспільствознавстві сформувався спектр дослідницьких стратегій, спрямованих на розкриття «таємниці щастя». Одна з них дуже нагадує кібернетичний метод «проб і помилок», коли на певний об'єкт з невідомими сутнісними характеристиками — «чорний ящик» — роблять вплив у різні способи і фіксують зумовлені цим реакції об'єкта. Відповідно до цієї методи її прибічники навіть не прагнуть дослідити глибинні механізми формування, виховання щасливої людини, те, в якій спосіб умови соціального середовища взаємодіють з інтелектуальним і емоційним потенціалом особи. Головне, на їхню думку, «виявити», що потрібно «подавати на вхід» особи, розглядуваної як деякий «чорний ящик», щоб «на виході» дістати її цілковите задоволення навколишнім світом і собою, папівними суспільно-економічними відносинами.

Сьогодні більшість буржуазних філософів і соціологів, котрі займаються даною проблемою, вважають, що щастя — це продукт впливу на особу не «рівнем життя», як гадали їхні попередники, а «якістю життя», яка немовби є справжнім еквівалентом щастя.

Саме введення поняття «якість життя» для характеристики щастя, замість популярного раніше «рівня життя», має, на думку буржуазних теоретиків, підкреслювати спрямованість досліджень не тільки на матеріальні, а й на соціальні, духовні потреби широких народних мас. Як твердив В. Брандт, підсумовуючи результати досліджень своїх радників з даної проблеми, «якість життя — це щось більше, ніж життєвий рівень»¹⁰. Щоб продемонструвати це «щось більше», у понятті «якість життя» звичайно фіксують часовий діапазон задоволення потреб і усвідомлений характер останнього. Визначаючи дане поняття, американські соціологи А. Мічел, Т. Логозетті, Р. Кантор відзначають: «Під якістю життя розуміємо загальне усвідомлене задоволення потреб людини протягом якогось періоду часу»¹¹.

Усвідомлюючи, очевидно, нечіткість, розпливчастість і невизначеність поняття «якість життя», буржуазні автори намагаються компенсувати ці вади введенням у його зміст деякої особливої домінанти, котра робить якість життя субстанціальною основою щастя. Д. Белл, приміром, спеціально акцентує на тому, що загальна задоволеність людини життям є функцією не лише кількості матеріальних

⁷ Allardt A. On the relationship between objective and subjective predicaments.— Helsinki, 1977.— P. 6.

⁸ Campbell A., Convers D. E., Rodgerse W. Op. cit.— P. 236.

⁹ Frank M. Developing measures of perceived life quality.— New York, 1974.— P. 10.

¹⁰ Brandt W. Über den Tag hinaus.— Hamburg, 1974.— S. 393.

¹¹ Michel A., Logozetti T. J., Kantor R. E. An approach to measuring the quality — QOL-ERA.— New York, 1978.— P. 11.

і навіть духовних благ, але, головним чином, такого фактора, як дозвілля, котре, на його думку, відіграє особливу роль у відтворенні якості життя і, отже, щастя. У своїй книжці «Настання пост-індустріального суспільства», яка набула популярності на Заході, він сформулював положення про те, що споживання товарів і послуг потребує певної кількості вільного часу і, отже, для збільшення задоволеності мас, їхнього щастя зростання об'єктивного добробуту треба поєднувати із зростанням дозвілля¹².

Подібну «методичку» пошуку «ключового фактора», додання якого до показників матеріального добробуту немовбито дозволяє дістати абсолютний критерій якості життя (і, відповідно, щастя), застосовував і колишній президент «Римського клубу» Ауреліо Печчеї. Відзначаючи, що нині матеріальний достаток, «котрий перевищує певні межі, вже не вважають безперечним синонімом щастя, основною передумовою миру і порядку, альфою й омегою всього»¹³, він пропонував зробити упор на задоволення культурних потреб людей. «Найважливіші потреби, бажання і прагнення, пов'язані з соціальною і духовною природою людської істоти,— писав він,— розглядаються так, як коли б вони належали до неголовної, другорядної сфери буття»¹⁴. Тому, на його думку, для досягнення справжнього щастя людей потрібно не так задовольняти «вульгарні матеріальні потреби» членів суспільства, як забезпечувати їм доступ до гуманістичних, культурних цінностей¹⁵.

Можна навести приклади, коли «щастєутворюючими» факторами якості життя буржуазні теоретики проголошували релігію, секс, спілкування або їх конгломерат. Причому, вдаючись до пошуку якихось вищих, ключових показників якості суспільного життя, ці теоретики, порівняно зі своїми попередниками 50-х років, котрі припускались часто-густо вульгарного економізму, хибують на іншу крайність — всіляко принижують значення показників матеріального рівня життя. Дедалі менша увага приділяється об'єктивним критеріям якості життя — економічному розвитку суспільства, характеру і рівню розвитку його продуктивних сил. Деякі з буржуазних авторів, наприклад, вважають, що далі зростання «об'єктивного добробуту навіть шкідливе, оскільки дедалі більша і більша кількість порушень у стані здоров'я, що відбуваються в наші дні, є наслідком зростання споживання»¹⁶. На цій підставі висловлюється утопічна пропозиція припинити «в ім'я справжнього щастя людей» розвиток продуктивних сил, «заморозити» виробництво більшості видів матеріальних благ. «Додержуючи раціонального стилю життя,— пише Гелбрейт,— люди могли б помірно працювати, займатися розмовами і розмірковуваннями. Вони почнуть малювати, писати, займатися любов'ю в слухний і розважливий спосіб. Жодні з перелічених занять не потребують економічного зростання»¹⁷.

Немає потреби докладно спинятися на перелічені і виявленні відмінностей усіх «факторів щастя», декларованих буржуазними суспільствознавцями. Показовим є інше. По-перше, те, що в буржуазних концепціях щастя ці фактори фетишизуються. По-друге, і це найголов-

¹² Див.: Bell D. The coming of post-industrial society.— London, 1974.— P. 474.

¹³ Печчеї А. Человеческие качества.— М., 1980.— С. 132.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.— С. 49.

¹⁶ Гелбрейт Д. Новые экономические теории.— М., 1977.— С. 17. Варто відзначити, що Гелбрейт, так само як і інші буржуазні автори, робить акцент на розгляді «якості життя» і, відповідно, «об'єктивному добробуту» лише в розвинутих капіталістичних країнах. Але навіть і в цьому разі уявлення про «надмірне» матеріальне споживання народу явно перебільшене. За останніми даними Бюро перепису праці, 24,5 млн. американців, тобто одна дев'ята частина населення США, живе нижче «межі бідності», не маючи можливості задовольняти найелементарніші матеріальні потреби.

¹⁷ Там же.— С. 18.

ніше, всі вони спрямовані, як показує аналіз буржуазних доктрин, на задоволення суто споживацьких¹⁸, а не творчих потреб людей, що дістало відображення у даній їм назві — «сатисфайери» (satisfyers, тобто «задовільники»):

Акцентуючи увагу на останній обставині, треба особливо відзначити класову природу буржуазної парадигми щастя. Відповідаючи Гелбрейту, який твердить, що більшість його колег чесні перед наукою і сумлінно служать істині, можна навести слова В. І. Леніна: «Це не особистий обман, не «шахрайство» (висловлюючись грубо), це облудна ідея, яка впливає з економічного становища класу»¹⁹.

Саме через соціально-економічне становище того класу, який вони репрезентують, буржуазні філософи і соціологи в своїх пошуках детермінант щастя не можуть вийти з кола уявлень, обмеженого приватною власністю. Ідучи, по суті, слідом за буржуазною буденною свідомістю, вони мають за головну ознаку щастя масштабність споживання. Характеризуючи споживацьку природу такого розуміння, К. Маркс зазначає: «Приватна власність зробила нас такими дурними й однобічними, що який-небудь предмет є *нашим* лише тоді, коли ми ним володіємо, тобто коли він існує для нас як капітал або коли ми ним безпосередньо володіємо, їмо його, п'ємо, носимо на своєму тілі, живемо в ньому і т. д., — одним словом, коли ми його *споживаємо*...

Тому на місце *всіх* фізичних і духовних почуттів стало просте відчуження *всіх* цих почуттів — почуття *володіння*»²⁰.

Буржуазні автори — і прихильники доктрини «держави загально-го добробуту», і теоретики «якості життя» — центральним моментом у змісті щастя вважають *акт володіння*. Різниця тут лише в тому, що адепти першої доктрини пов'язують щастя з володінням матеріальними благами, а прибічники другої роблять акцент на «пост-матеріальних» благах, залічуючи до останніх по-волюнтаристському вибрані (що кому з буржуазних теоретиків більше до смаку) духовні цінності, які становлять, за їхніми твердженнями, той ідеал, котрий у чуттєво-емоційній формі заявляє про себе у вигляді стану щастя.

Шукаючи розгадку «таємниці щастя» в даному напрямі, буржуазні суспільствознавці приходять до парадоксальної ситуації. Їхні рецепти «як бути щасливим», по суті, вказують найкоротший шлях до нещасної свідомості. Адже цей буржуазно-індивідуалістичний шлях веде не до задоволеності особи, а до гранично гіпертрофованого розвитку таких її якостей, як егоїзм і заздрість.

Одна з кардинальних помилок сучасних буржуазних теоретиків, які досліджують проблему щастя, полягає в тому, що вони постулюють факт наявності у людини біологічно запрограмованих, *стабільних* матеріальних, соціальних і духовних потреб. Додержуючись традиції, започаткованої американськими філософами Дж. Дьюї та К. Льюїсом, у своїх пошуках факторів щастя вони виходять із припущення про наявність у людей однакових, «трансцендентних» потреб, котрі мають у принципі *однакову* абсолютну межу насичення, досягнення якої, мовляв, і сприймається як відчуття щастя. У реальності ж потреби, їх структура і розміри, як свідчить науковий аналіз, здійснений філософами-марксистами, мають суспільний характер і є відносними, а не одвіку даними. Суспільний, а тому відносний стосовно конкретної особи характер потреб К. Маркс ілюстрував таким простим, але надзвичайно переконливим прикладом: «Хоч би який малий був який-небудь будинок, але, поки сусідні будинки так само малі, він задо-

¹⁸ Термін «споживацькі потреби», що його активно використовує в своїх працях Є. Г. Куделін, а також інші радянські дослідники, незважаючи на зовнішню тавтологічність, має методологічне значення для виявлення природи різних типів потреб.

¹⁹ Ленін В. І. Про конститутційні ілюзії // Повне зібр. творів. — Т. 34. — С. 39.

²⁰ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 42. — С. 111.

вольняє всі суспільні вимоги, які ставляться до житла. Але якщо поряд з маленьким будиночком виростає палац, то будиночок зменшується до розмірів убогої хатини. Тепер малі розміри будиночка свідчать про те, що його власник зовсім невимогливий або може ставити тільки дуже скромні вимоги; і хоч би як збільшувались розміри будиночка з прогресом цивілізації, але якщо сусідній палац збільшується в однаковій або ще в більшій мірі, мешканець порівняно маленького будиночка почуватиме себе все більш неспокійним, все більш невдоволеним, все більш приниженим...»²¹.

За капіталізму суб'єктивна вдовolenість, відчуття стану щастя визначається не досягненням якогось ілюзорного, мовбито однакового для всіх рівня задоволення «ключових», ідентичних для всіх («трансцендентних») потреб, а насамперед порівнянням власного суспільного становища з чужим. Тут значна частина населення оцінює щастя навіть не з того, *скільки* матеріальними і духовними благами вона володіє, а з того, *на скільки* у неї цих благ більше або менше, ніж в інших. І якщо абсолютне піднесення рівня матеріального добробуту тут мало впливає на ступінь задоволеності індивідів, про що (за всієї їх приблизності) свідчать виявлені кореляційні зв'язки, то його відносне піднесення робить на задоволеність вирішальний вплив. Наприклад, Т. Щитовський наводить цікаві дані, які дозволяють зробити висновок про те, що лише відносне порівняно з іншими членами суспільства підвищення рівня індивідуального доходу американців приводить до піднесення їхньої задоволеності («суб'єктивної якості життя») ²².

Сучасні буржуазні суспільствознавці, полемізуючи з представниками марксистсько-ленінської науки, які пов'язують поняття щастя насамперед із задоволенням і розвитком творчих потреб, з евристичними характеристиками трудової діяльності, всіляко фальсифікують цей єдино науковий підхід. Практично всі буржуазні теоретики, котрі аналізують значущість «суб'єктивної якості трудового життя» (тобто задоволеності працею) з погляду досягнення щастя, заздалегідь занижують значення цього вирішального фактора. Визнаючи, що фактор задоволеності працею якоюсь мірою впливає на ступінь відчуваного людьми щастя, вони водночас надають йому другорядне місце. Американські соціологи А. Кемпбелл, Д. Е. Конверс, В. Л. Роджерс ставлять задоволеність трудящих працею (за ступенем її значущості для щастя) лише на шосте місце, виносячи на передні позиції ряд інших моментів, пов'язаних з володінням певними матеріальними цінностями. Таку саму точку зору обстоюють їхні колеги Е. Сішер, Л. Колберг та ін. Є також буржуазні філософи і соціологи, наприклад Е. Уїльямс, К. Л. Купер ²³, які вважають, що ставлення до праці взагалі не має стійких кореляційних зв'язків із відчуттям стану щастя в працівників.

Тим самим підводяться «теоретичні підстави» під висновок про те, що коли існуючі й очікувані техніко-організаційні зміни капіталістичної праці не спричинять зростання задоволеності життям у трудящих, то вони можуть бути узгоджені між собою і з капіталістичною системою за рахунок інших, істотніших, мовляв, для щастя особи сфер, ніж саме суспільне виробництво.

Концептуальною базою таких поглядів виступають новітні спроби буржуазних філософів і соціологів створити «класифікацію», «ієрархічну систему», «структурну таблицю», «дерево потреб», які б деталізували весь спектр змістових характеристик поняття «щастя». Не маючи змоги докладно спинитися на критичному аналізі цих схем, розроблених, зокрема, такими впливовими нині буржуазними соціоло-

²¹ Маркс К. Наймана праця і капітал // Там же.— Т. 6.— С. 430.

²² Scitovsky T. Op. cit.— P. 86.

²³ White collar and professional stress / Ed. by C. L. Cooper.— Chichester, 1980.— P. 267.

гами, як Г. Босл, Е. Аллард, І. Джеретт, Дж. Галтунг та ін., зауважимо все ж, що дані схеми будуються відповідно до метафізичного принципу формального членування досліджуваного об'єкта, без виявлення його внутрішніх діалектичних зв'язків. Згідно з такою логікою дослідження потреби механічно перелічуються і виділяються лише по тих об'єктах, на досягнення яких вони спрямовані. При цьому всіляко підкреслюється «незалежність» потреб одна від одної. Потреба в праці у цих класифікаціях трактується як «рядова» серед інших, розуміється як незалежна від них і не підпорядкована їх впливу. Відповідно і задоволеність працею, якщо виходити з такої методи, не повинна робити істотного впливу на щастя загалом.

На противагу цій методиці, строго наукова, марксистсько-ленінська методологія аналізу структури потреб акцентує увагу саме на їх органічному діалектичному взаємозв'язку, взаємопереході, єдності. Цей момент особливо вирізняв К. Маркс, наголошуючи, що потреби внутрішньо «зв'язані між собою в одну природну систему»²⁴. Тому, відзначали К. Маркс і Ф. Енгельс, «безглуздо припускати, ...що можна задовольнити одну яку-небудь пристрасть, відірвану від усіх інших»²⁵. Система потреб — це, всупереч твердженням буржуазних авторів, не їх механічна сума, де кожна з них можна розглядати ізольовано від інших, а «ансамбль» потреб. У цьому ансамблі є своє зв'язкове, детермінуюче начало, котре надає формаційної, класової забарвленості навіть елементарним needs людини і характерові їх задоволення. Таким началом є ставлення до праці.

Становлення потреби в праці та її повноцінне задоволення «увінчує» систему потреб, пов'язуючи їх в єдине ціле. А це — одна з головних передумов формування оптимістичної, щасливої особи. І навпаки — негативне ставлення до праці, невдоволеність нею призводять до дисгармонії в усій системі потреб особи, до її деградації, робить руйнівний вплив на задоволеність у всіх інших сферах життєдіяльності, на задоволеність життям взагалі. У капіталістичному суспільстві потреба в праці, через яку життя людини наповнюється високим громадським смислом, не може бути розвинута і задоволена в масовому масштабі. Пануюча тут приватна власність на засоби виробництва неминує породжує поділ і антагонізм розумової і фізичної, управлінської і виконавської праці. Капіталізм доводить до апогею всі негативні наслідки як соціального, так і технологічного поділу праці. Причому, як свідчать численні конкретно-соціологічні дослідження, у розвинутих капіталістичних країнах цей процес дедалі більше охоплює сферу не тільки матеріального, але й духовного виробництва²⁶.

Розчленування і, отже, збіднення змісту та дегуманізацію трудової діяльності, елімінацію з неї саме тих творчих елементів, котрі несуть людині радість і щастя, можна назвати стратегією розвитку капіталістичного способу виробництва. Це розчленування дає змогу капіталістові, зокрема, диктувати свої умови. Адже робітникам за такого варварського поділу праці важче дати нове спрямування своїй праці, ніж капіталістові — своєму капіталу. Як відзначав К. Маркс, «сама здатність капіталіста давати своєму капіталові інше спрямування або позбавляє шматка хліба робітника, обмеженого рамками певної галузі праці, або змушує його підкоритися всім вимогам цього капіталіста»²⁷.

Працівники капіталістичного виробництва, які терплять від кон'юнктурних коливань міжнародного імперіалістичного ринку, соціально закріплені за рутинною, відчуженою діяльністю, не мають можливостей для цілеспрямованого розвитку творчих потреб. Те саме

²⁴ Маркс К. Капітал. Т. 1 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 23. — С. 341.

²⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Там же. — Т. 3. — С. 240.

²⁶ Див.: Kirch B., Lengerman J. An empirical test of R. B.'s ideas on alienation in work. — Sociology and social research. — Los-Angeles, 1972. — Vol. 52. — P. 61.

²⁷ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. — С. 46.

стосується і повноцінного розвитку здатностей до споживання матеріальних і духовних благ вищого порядку. Саме тому зростання матеріального і духовного виробництва в капіталістичному суспільстві не означає повноцінного задоволення ні матеріальних, ні культурних потреб усіх його членів. Соціальний поділ праці, її дегуманізація, неоднакові місця, що їх посідають представники різних класів у суспільному виробництві,— все це призводить до того, що для більшості трудящих ці блага не слугують розвиткові їхніх творчих, духовних і фізичних сил, формуванню їх як щасливих особистостей.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що проблема щастя не може бути розв'язана на практиці в умовах антагоністичного суспільно-економічного ладу. Справжнє щастя людини можливе там, де, як наголосив М. С. Горбачов, «вперше в історії людина праці стала господарем країни, творцем своєї долі. Гарантоване право на працю та її винагороду, турбота суспільства про людину від її народження до глибокої старості, широкий доступ до духовної культури, повага до гідності і прав особи, неухильне розширення участі трудящих в управлінні — все це неминущі цінності, невід'ємні риси соціалістичного способу життя»²⁸. Розвиток цих неминущих цінностей, цих обов'язкових передумов духовно багатой, творчої, щасливої людини є стратегією поступального руху нашого суспільства. І тому теорія марксизму-ленінізму, яка є науковою основою розвитку соціалістичного суспільства, виступає водночас як єдино правильне, практично підтвержене вчення про щастя людини, про закони і шляхи його досягнення.

* * *

Проблеме щастя, пошуку его основ и «ингредиентов» в буржуазной социологии сегодня отводится особое место. Буржуазные теоретики связывают с решением этой проблемы получение новых рецептов манипулирования личностью, ее буржуазно-индивидуалистического воспитания, пополнения арсенала способов апологетики своей системы. Доминирующим направлением их поисков ныне выступают попытки интерпретировать счастье как продукт воздействия на личность «качества жизни»; последнее же трактуется крайне утилитарно, потребительски. Центральным моментом «качества жизни» и, соответственно, счастья человека объявляется акт владения, потребления тех или иных материальных и духовных объектов. Тем самым предлагается ложный, иллюзорный путь достижения счастья.

²⁸ Горбачов М. С. Про скликання чергового XXVII з'їзду КПРС і завдання, зв'язані з його підготовкою та проведенням. Доп. на Пленумі ЦК КПРС 23 квіт. 1985 р.— К., 1985.— С. 7.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ У 1986 РОЦІ ТАКУ КНИГУ:

СОВРЕМЕННЫЙ АНТИКОММУНИЗМ: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ КОНЦЕПЦИИ (КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ). / А. Т. ГОРДИЕНКО, В. А. КУРГАНСКИЙ, Н. П. ПОЛИЩУК и др. — 18 л. — 3 р.

У монографії розкривається теоретична неспроможність буржуазних концепцій суспільного розвитку (зокрема культури, національних відносин), з яких в наш час точиться запекла боротьба між соціалістичною і буржуазною ідеологіями. Особлива увага приділяється викриттю різних варіантів «псевдомарксизму», в яких робиться спроба спотворити теоретичну спадщину К. Маркса і Ф. Енгельса, виправити її так, щоб вона укладалася в рамки буржуазного світогляду.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів, ідеологічного апарату.

Є. К. БИСТРИЦЬКИЙ, С. О. КОШАРНИЙ

ПРОБЛЕМИ ГЕРМЕНЕВТИКИ В СВІТЛІ ФІЛОСОФІЇ МАРКСИЗМУ

Проблемні переорієнтації і внутрішні перебудови сучасної буржуазної філософії, якщо розглядати їх під кутом зору концептуальної еволюції її провідних течій протягом останніх десятиліть, значною мірою зумовлені переміщенням герменевтики в центр методологічних, гносеологічних і онтологічних розробок західних дослідників. Пов'язані з цим зміни у філософських умоностях гуманітарної інтелігенції — порівняно нова тенденція в духовному житті капіталістичних країн. Тому й сучасна герменевтична філософія, яка в найбільш рафінованому вигляді репрезентує цю тенденцію і в своїх програмних заявах претендує на роль неklasичної «метафізики», що систематизує і в теоретичних формах виражає ідеали буржуазного світогляду, безперечно, заслуговує на поглиблений критичний аналіз з боку філософів-марксистів.

Незважаючи на те, що з моменту появи в нашій літературі перших публікацій, присвячених критичному аналізу сучасної філософської герменевтики, минуло порівняно небагато часу, сьогодні вже є підстави говорити про певні якісні підсумки цієї роботи, а також про її дальші перспективи. До такого висновку підводять монографія А. А. Михайлова*. У ній обгрунтовується погляд на сучасну герменевтику як на продукт історичної еволюції філософії життя, феноменології й екзистенціалізму, а також як на результат розвитку методології гуманітарно-наукового пізнання, з якими новітні герменевтичні теорії пов'язані в ідейне ціле (у тім числі й відношеннями критичного характеру). Якщо ж узяти до ува-

ги ще й методологічний вплив герменевтики на буржуазні концепції історії і філософії науки, на різні сторони духовного життя капіталістичних країн 60—80-х років, зокрема появу сучасних форм теологічної герменевтики, «розуміючої соціології», герменевтичних концепцій виховання і навчання, спроби герменевтичної «методологізації» психоаналізу, проникнення герменевтики в мистецтвознавство, естетичні і етичні вчення та ін., стає зрозуміло, що з герменевтикою нині пов'язаний досить широкий комплекс орієнтирів буржуазного світогляду.

Праця А. А. Михайлова, узагальнюючи результати досліджень інших авторів, містить досить ґрунтовний огляд основних германомовних учень в рамках герменевтичного способу філософствування. Автор робить спробу виявити за їх історичним і концептуальним розмаїттям деяку загальну ідейно-теоретичну платформу «герменевтичного повороту» сучасної буржуазної філософської свідомості. Водночас, розглядаючи процес становлення герменевтики як певного типу філософії і даючи відповіді на деякі молододосліджені питання, названа монографія, як це нерідко буває, ставить чимало інших, чим спонукає до нових роздумів. Інколи на такі роздуми наводять і сам характер цих відповідей, і спосіб авторського розгляду проблем, до осмислення яких звертається філософська герменевтика. Тому праця А. А. Михайлова — перше в радянській літературі спеціальне дослідження, здійснене з метою окреслити, історично простежити, критично проаналізувати і систематично осмислити з позицій марксизму основні проблеми сучасної філософської герменевтики — заслуговує на детальний і поглиблений розгляд.

* Михайлов А. А. Современная философская герменевтика: Крит. анализ. — Минск, 1984. — 191 с.

Серед дослідників зазначеної теми вже висловлювалася слушна думка, що походження філософської герменевтики може бути належним чином розкриті лише в контексті тієї полеміки, яку буржуазна філософія нинішнього століття веде проти класичного раціоналізму й традиційного стилю філософського мислення. Цієї думки дотримується й А. А. Михайлов, відзначаючи у вступі до своєї праці, що без аналізу радикальності критичного відношення сучасної герменевтики до попередніх форм ідеалізму неможливо ні пояснити її нинішню популярність на Заході, ні визначити соціально-політичні функції її як специфічного типу філософствування, котрий реалізує потреби буржуазної культури в рефлексії над граничними основами свого розвитку в умовах загострення кризи капіталістичного суспільства.

Розкриваючи сутність і характер цієї критики, А. А. Михайлов стоїть своє тверде переконання, що переосмислення герменевтикою класичного стилю філософського мислення спрямоване насамперед на принцип трансценденталізму в новоєвропейській філософії. Причому, як неодноразово підкреслює автор, — саме на кантівське, а не на якесь інше, формулювання даного принципу і на вироблені в його руслі уявлення про суть і призначення філософії як теорії наукового (природничо-наукового) знання, а також на подолання тих утруднень, з якими зіткнувся Кант мірою реалізації своїх задумів.

Йдеться насамперед про те, що у Канта вище основоположення теоретичного синтезу знання — трансцендентальна єдність самосвідомості, супроводжуючи у формі уявлення «я мислю» будь-який когнітивний процес і будучи неодмінною передумовою об'єктивності наукового пізнання, в результатах останнього все ж не об'єктивується, предметно не виражається ні в емпіричному, ні в теоретичному змісті науки. Парадокс, отже, полягає в тому, що первинна єдність апперцепції, актуально реалізуючись через різноманітні типи категоріальних зв'язків

свідомості як суб'єктивна здатність людини до наукового пізнання і як форма об'єктивації його результатів, сама постійно лишається немовби «в тіні», не стає і, як вважав Кант, в принципі не може стати предметом об'єктивного дослідження, бо всякий процес такого дослідження вже передбачає її як свою найголовнішу передумову. В цьому, одному з найвразливіших місць своєї філософської системи, відзначає А. А. Михайлов, Кант стикається з такими труднощами, які він не здатний подолати. Досліджуючи умови можливості наукового пізнання, тобто намагаючись підвести надійний філософський фундамент під сучасне йому природознавство, Кант, зокрема, не зміг застосувати трансцендентальний спосіб аргументації до своєї власної філософії — ну хоч би показати, як можливе те знання, яке наявне в трьох його «критиках». Питання про конкретно-історичну зумовленість і соціально-культурний зміст розроблених Кантом критико-рефлексивних процедур обґрунтування знання так і лишилось відкритим у межах його філософії.

Саме у зв'язку з виявленням культурно-історичної природи трансцендентального суб'єкта, усвідомленням духовно-практичного змісту передпосилок пізнавальної діяльності в процесі дальшого розвитку кантівських ідей у класичному німецькому ідеалізмі, тобто по суті в контексті критичного переосмислення і подолання суперечностей кантівської філософії, А. А. Михайлов і намагається простежити наступне формування проблемного поля герменевтики в буржуазній філософії XIX—XX ст. Так, теза Шлейермахера, згідно з якою об'єктом трансцендентальної критики має бути не світ науки, а людське життя в усіх його виявах, стала, підкреслює автор, найбільш плідною для дальшого розвитку філософської герменевтики. Оскільки трансцендентальна філософія, за Шлейермахером, не може бути відокремлена від історії і конкретного людського досвіду в усьому їх актуальному обсязі (як це було, скажімо, у Канта чи Фіхте), вона повинна вбирати в себе розуміння різноманітних систем

культури — мистецтва, релігії, моралі, політики та ін. Тим самим, відзначається в монографії, завдяки Шлейєрмахеру утверджується думка, що виділена Кантом трансцендентальна свідомість є історичним за своєю природою і формами існування утворенням, осмислення структури якого потребує герменевтичного підходу.

Ми так детально спинились на розкритті А. А. Михайловим «кантивських мотивів» у походженні філософської герменевтики тому, що розгляда формування її проблематики й мислительних установок як метаморфоз принципу трансценденталізму під впливом наповнення його все новим і новим предметним змістом — основна ідея, яка вперше в нашій літературі послідовно проводиться автором протягом усього дослідження, організує його композицію, систематично розгортається на матеріалі історико-філософського процесу, зумовлює головні сюжетні лінії критичного аналізу герменевтичного способу філософського мислення. Більше того, сучасна філософська герменевтика визначається автором як новітня тенденція в розвитку традиції саме трансцендентального аналізу знання. В окресленій постановці питання про концептуальний родовід сучасної герменевтичної філософії — основне достойство праці А. А. Михайлова. Однак викликає заперечення те, що автор по суті ставить знак рівняння між ідеєю трансценденталізму як такого і *гносеологічною* формою її реалізації в історико-філософському процесі. Таке отожднення у цілому ряді випадків породжує істотні непорозуміння, оскільки стосовно сучасної герменевтики звичні схеми гносеологічного аналізу нерідко просто не «спрацьовують» або ж потребують істотних доповнень.

На внутрішню суперечливість і явну недостатність критичних оцінок герменевтики в рамках пізнавального відношення до світу і в термінах гносеології вказує вже тої (неодноразово підкреслюваний, до речі, й самим автором) факт, що в своїх свідомих намірах представники герменевтичної філософії прагнуть показати принципову обмеженість наукового знання і навіть вза-

галі зруйнувати той ідеал філософствування, який склався в класичному раціоналізмі з його орієнтацією (в кінцевому підсумку) на математичне експериментальне природознавство. Як підкреслює Гадамер у своєму есе «Універсальність герменевтичної проблеми» (1966 р.), сучасна наука «стоїть і падає» разом з постулатом безпередосилковості, якій є наріжним каменем класичного трансценденталізму. Саме внаслідок цього ідея трансценденталізму переосмислюється сучасною філософською герменевтикою не, так би мовити, «зліва», а «справа», тобто береться не як принцип теоретико-пізнавального дослідження наукового знання в традиційному (у тім числі й кантивському) смислі слова, а як принцип критики, основне призначення якої — руйнування науки в ім'я якихось більш «предковічних», «гуманних», «аутентичних» способів людського світовідношення. Не випадково центральною категорією герменевтики виступає не «знання», а «розуміння». Останнє з самого початку пов'язується з духовним опануванням тих пластів культурно-історичного світу, тих рівнів організації людського досвіду, які не охоплювались в моделі знання, розроблюваній класичною філософією. Категорія «розуміння» виступає в герменевтиці в кінцевому підсумку як межа, що відокремлює раціонально упорядковане знання, «світ науки», від життєвого світу людини, який не піддається загальному нормуванню й остаточної раціоналізації. Альтернатива «знання — розуміння» розглядається тут як показник несумісності науки і гуманітарної культури, природного й історичного загалом. Це, в свою чергу, означає, що за всіма процедурами герменевтичної критики класичної гносеології в тих або інших формах проступають прагнення філософів-герменевтів побудувати певну некласичну *онтологію* світу, виявити не «вічний» смисл природного («чистого») буття, а смисл буття людського як буття історичного, темпорально мінливого, ситуативно-фактичного.

Уся складність проблем, що постали у зв'язку з прагненнями побудувати таку онтологію, може бу-

ти простежена на прикладі спроб представників герменевтики, починаючи вже від Шлейєрмахера, вказати не просто на «логічне апіорі» в дусі Канта, а насамперед об'єднати трансценденталізм з принципом історизму в пізнанні. Інакше кажучи, спроб пояснити, як можливе певне «історичне апіорі», яке неможливо навіть уявити в термінах філософії Канта. Якщо розшифрувати прихований за формулою «історичне апіорі» зміст, то впливає простий факт наявності в людській життєдіяльності таких пластів буття, які, змінюючись у часі протягом усєї людської історії, хоча й становлять для людей певні «природні», самоочевидні смислові характеристики навколишнього світу і власного буття, однак самі не стають об'єктом пізнання і рефлексивних актів свідомості. Йдеться, отже, зовсім не про якийсь історичний аналог «логічному апіорі» Канта, яке організує пізнавальні акти, а про своєрідне «апіорічне трансцендентальне буття», котре не стає фактом наукового знання, лишається «невловимим» для спрямованих на нього актів усвідомлення й критично-рефлексивної діяльності і водночас реалізується в свідомому людському житті як спосіб його організації, завдяки якому навколишній світ виступає для людини особливую, розумно впорядкованою культурно-історичною реальністю, яка є *людським* світом.

Таке онтологічне переосмислення класичного принципу буржуазного історизму передбачало різке *розмежування* з трансценденталізмом Канта. Причому саме ці «позитивні» аспекти концептуальної еволюції герменевтики до іншого, порівняно з класичним, розуміння історизму дались сучасній буржуазній філософії ціною набагато більших зусиль, ніж, скажімо, критика абстрактної загальності просвітницького розуму або негативна оцінка науки в системі європейської культури. Ось чому ми не можемо погодитись з А. А. Михайловим в його занадто прямолінійних оцінках у термінах кантівського трансценденталізму і апіоризму практично всіх розглянутих ним представників філософської герменевтики, переду-

сім Хайдеггера і Гадамера (с. 113, 131).

Вівітній онтологічний поворот «філософії рефлексії» — однієї з головних ідейно-теоретичних передпосилок сучасної герменевтики — розпочався не раніше, ніж в межах феноменології, коли Гуссерль висунув лозунг боротьби спочатку проти декартівського (і не тільки декартівського) психологізму, а потім і проти кантівського «*naïveté*» (наївності, безпосередності) в розумінні трансцендентального Я, «чистого» суб'єкта теоретичної самосвідомості. Гуссерль, як відомо, називав своє трансцендентально-феноменологічне науковчення «неокартезіанством», характеризуючи його в концептуально-методологічному плані як «радикально-безпередпосилкову» філософію, чие основне призначення — зробити трансцендентального суб'єкта «темою» систематичного філософського дослідження, тобто реалізувати ідею, сама можливість теоретичного розгортання якої в позитивному змісті філософського знання категорично заперечувалася Кантом. Однак «радикалізувавши» мислительні установки класичного раціоналізму, засновник феноменології виявляє в самому фундаменті, здавалось би, непорушних первісних «самоочевидностей» трансцендентальної рефлексії такі структурні утворення й смислові нашарування (пов'язані здебільшого з внутрішньо-темпоральною організацією свідомості, з наявністю в її феноменах імпліцитних культурно-історичних горизонтів, анонімних предметних смислів і т. ін.), походження і природу яких у принципі не спроможна висвітлити традиційна, у тім числі й кантівська, теорія пізнання. Феноменологічна критика кантівського апіоризму — і це детально досліджено у вітчизняній філософській літературі — обертається висновками, котрі (незалежно від намірів самого Гуссерля і навіть всупереч їм) мають вже *не гносеологічний, а онтологічний* характер. Причому ця «імпліцитна» онтологія свідомості, на яку постійно напштовхувався засновник феноменології, істотно відрізнялась від розроблюваного ним самим вчення про буття з його поділом на «формальну», різ-

номанітні «регіональні» («матеріальні») і «універсально-конкретну» онтології. Тим самим трансцендентальний ідеалізм Гуссерля не тільки втілює у собі в рафінованому вигляді більшість фундаментальних типологічних ознак класичного стилю філософського мислення, а й окреслює — здебільшого в *негативних формах* — загальний напрям його переродження в герменевтичний тип філософських концепцій.

Ми сказали «в негативних формах», щоб підкреслити, що навіть між феноменологічним трансценденталізмом і сучасною філософською герменевтикою немає прямої, безпосередньої й неперервної спадкоємності того гатунку, як колись в класичному німецькому ідеалізмі, коли, наприклад, Фіхте розвивав Канта, Шеллінг — Фіхте і т. д., не зачіпаючи самих основ кантівського філософського мислення. Відношення між феноменологією Гуссерля і сучасною філософською герменевтикою є не так відношення *спадкоємності*, як відношення *розриву*, спроба *переосмислення* самих основ класичних гносеологічних канонів філософського мислення. Ця переорієнтація сучасного буржуазного філософського мислення з феноменології наукового пізнання на культурно-історичну онтологію людського існування — один з найменш висвітлених марксистською літературою моментів в історико-філософському процесі ХХ ст.

Розкриттю герменевтичної метаморфози трансцендентального ідеалізму Гуссерля присвячений спеціальний розділ монографії, який — за його словесним навантаженням — належить розглядати як центральний в історико-філософській частині авторського дослідження. На нашу думку, тут А. А. Михайлов робить свій найвагоміший внесок у марксистське критичне осмислення ідейно-теоретичних витоків сучасної герменевтичної філософії. Загальне спрямування і проблематику переходу від феноменологічної до герменевтичної концепції філософії він спробував розкрити, виходячи з того, що феноменологічний трансценденталізм вплинув на становлення сучасної герменевтики в двох напрямках, які відпові-

дають двом етапам розвитку Гуссерлем програми феноменологічного руху (с. 58). З одного боку, цей вплив, вважає автор, простежується по лінії теорії інтенціональності свідомості, як вона розвивалась Гуссерлем від «Логічних досліджень» (1900—1901 pp.) до «Картезіанських роздумів» (1931 р.), а потім була переосмислена Хайдеггером. Останній піддав сумніву саму можливість теоретико-пізнавальної інтерпретації інтенціонального відношення, проголосивши, що його предковічний зміст — бути онтологічною характеристикою людського існування, а не категорією гносеології. З другого боку, в монографії проводиться думка, що філософська герменевтика зазнала впливу проблематики пізньої феноменології, в рамках якої Гуссерль звернувся до аналізу «життєвого світу» як граничної основи й смислового горизонту пізнавального відношення суб'єктивності, розгорнув критику об'єктивізму, природничонаукового ідеалу раціональності знання, тобто по суті зробив крок до критичного переосмислення ідей ранньої феноменології.

Загалом прагнення А. А. Михайлова висвітлити проблемну ситуацію, в контексті якої відбувається герменевтичне переродження трансцендентального ідеалізму Гуссерля, цілком схвальне і не викликає принципових заперечень — читач знайде тут цінний з історико-філософського погляду матеріал. У ряді моментів він уперше в нашій літературі став предметом систематичного діалектико-матеріалістичного осмислення. Однак деякі деталі втілення цього задуму потребують, на нашу думку, істотних уточнень, оскільки породжують чимало питань, які в обраній автором площині аналізу здебільшого лишаються відкритими. Сказане стосується як внутрішнього взаємозв'язку виділених у монографії проблемних ліній впливу феноменології на сучасну філософську герменевтику, так і самого характеру спадкоємності класичної і герменевтичної феноменології.

Розгляд переходу від феноменологічної до герменевтичної концепції філософії здійснюється автором головним чином на прикладі порів-

няльного аналізу вчень Канта, Гуссерля і Хайдеггера. Стосовно доцільності звернення до Канта як предтечі сучасної філософської герменевтики ми вже висловили свою думку. Що ж стосується Гуссерля, то перше з питань, котре постає під час ознайомлення з відповідними розділами книги, полягає в тому, якою мірою проблематика «життєвого світу» стала фактором ідейної спадкоємності феноменології і фундаментальної онтології Хайдеггера. Якщо на концепціях Гадамера, Рікєра та інших філософів-герменевтів 60—80-х років, безперечно, позначилися ідеї пізньої феноменології, то стосовно фундаментальної онтології Хайдеггера аналогічне твердження автора (с. 84), як, до речі, і наявна в книзі констатація, нібито для пізнього Гуссерля «всяке питання про буття є питанням про розуміння буття» (там же), виглядають у кращому разі вельми проблематичними.

Для того щоб уникнути недостатньо обґрунтованих констатацій, авторові, гадаємо, варто було б дещо змістовніше і предметніше розкрити ті внутрішні імпульси і проблемні мотиви в мисленні Гуссерля, які стали факторами його переходу від ідей ранньої до ідей пізньої феноменології. Інакше кажучи, якщо вважати, що теорія інтенціональності була, так би мовити, «альфою», а концепція «життєвого світу» — «омегою» феноменології, то це потрібно підкріпити аналізом закономірностей переростання першої в другу і показати глибокий внутрішній взаємозв'язок між ними, розкрити взаємозалежність, узгодженість і скоординованість цих ліній впливу трансцендентального ідеалізму Гуссерля на сучасну філософську герменевтику. На жаль, із змісту монографії годі збагнути, в чому ж полягав характер тих утруднень, з якими зіткнувся Гуссерль у розробленні феноменології і які, за твердженням автора (с. 109), Хайдеггер намагався подолати в своїй герменевтиці шляхом онтологічного переосмислення самої ідеї інтенціональності.

Згадані утруднення стали б зрозумілі для читача, якби в монографії було приділено належну увагу

критичному розглядові самого характеру трансцендентально-феноменологічного аналізу. За Гуссерлем, він становить розкриття інтенціональних імплікацій свідомості — висвітлення наявних у ній прихованих, нетематичних інтенціональностей і фонових споглядань, котрі завжди супроводять акти рефлексивного конституювання суб'єктом тематичних об'єктів пізнання як анонімні смислові горизонти. Ці горизонти немовби визначають наперед зміст і спрямування пізнавальних актів, функціонуючи як невідконтрольні для об'єктивуючої рефлексії предметні смисли пізаногого, насамперед як його «смислоконституція» у формі «предмета». Саме внаслідок неможливості встановити генетичні джерела імпліцитно-інтенціональних зв'язків свідомості, завдяки наявності яких людина навіть раніше невідоме їй сприймає і осмислює в звичних формах «предмета», «фізичної речі», «об'єкта культури» та ін., Гуссерль стикається і з таємничістю природи пасивного синтезу (пасивного генезису), і з феноменом невідомого, і з проблемою нездійсненності принципу «самоочевидності» як остаточного критерію «наукової строгості» трансцендентально-феноменологічного дослідження. Розгляд феноменології в окресленій площині сприяв би з'ясуванню того, звідки в принципово антиісторичній на початку свого розвитку концепції Гуссерля з'явилося в період пізньої феноменології уявлення про «історичне апіорі» (трансцендентальну історичність свідомості), яке згодом стає однією з ключових категорій філософської герменевтики. Висвітлення витоків перелічених утруднень і проблем класичної феноменології дало б змогу А. А. Михайлову показати, на якому конкретно етапі її ідейної еволюції, внаслідок яких мотивів і принципів міркувань Хайдеггер пориває з Гуссерлем, проголосивши, що феноменологія можлива тільки як онтологія.

Збагнувши ту «метафізичну» (гносеологічну) межу, за яку не здатні ступити ні історичне науковчення Дільтея, ні феноменологічна теорія свідомості, Хайдеггер поглиблює і в певному розумінні довер-

шує розпочату Гуссерлем (переважно у формі негативного досвіду, пов'язаного з недосяжністю шуканої «чистоти» актів теоретико-пізнавального аналізу феноменології) лінію на розмежування з класичним філософським гносеологізмом, намагаючись подолати і навіть взагалі дискредитувати його вже з яскраво виражених онтологічних позицій. У зв'язку з цим герменевтика «ego sum» Хайдеггера таврує всю західноєвропейську філософську традицію як «прихований суб'єктивізм», її прихильники звинувачуються в орієнтації на ідеали і норми наукового пізнання, у фетишизації принципів науково-теоретичної організації філософської свідомості. «Свідомо» — значить «поверхово», «позірно», на рівні видимості, вторить Хайдеггеру його учень і спадкоємець Гадамер, намагаючись розкрити недостатність для здійснення філософського аналізу тільки гносеологічно орієнтованих критико-рефлексивних актів у межах теоретичного відношення суб'єктивності до світу.

Усім сказаним ми хотіли б підкреслити, що питання про походження і концептуальний смисл сучасної філософської герменевтики є питанням не тільки про трансформативні принципи трансценденталізму в ході еволюції буржуазної філософії, чи про надання йому раніше невідомого культурно-історичного значення. Тільки-но постає потреба в більш детальних предметних характеристиках онтологічного вчення герменевтики, виникає й настійна необхідність віднайдення того реального змісту, який служить «матеріалом» для такого онтологічного повороту. Адже буття — і природне, і суспільне — в усьому своєму предметному й історичному розмаїтті, як відомо, неможливо вивести з актів мислення. Це — давня, встановлена Кантом істина («буття не може бути предикатом судження»). Саме її в новій феноменологічній оболонці підчесло гуссерліанство обтягому ідеалізмом сучасному буржуазному філософському мисленню. Ось чому найважливішим чинником становлення філософської герменевтики і формування її проблематики стало звернення її прибічників до осмис-

лення не вивідних з критики наукового пізнання світоглядних (онтологічних) утворень, які не охоплюються ні кантівською, ні взагалі будь-якою гносеологічно орієнтованою філософією. Результати цього звернення в цілому рідкі моменти взагалі виводять сучасну герменевтику за межі рефлексивної традиції в новоевропейській філософії і, отже, роблять її «несприйнятливою» до сучасної гносеологічної критики.

Ця лінія герменевтики на розрив з класичним філософським гносеологізмом починає утверджуватись відтоді, коли в творчості Дільтея під впливом гуссерліанської феноменології «Логічних досліджень» герменевтичні принципи універсалізуються до рівня постулатів теоретико-пізнавальної рефлексії історичної свідомості, стають методологічними основоположеннями гуманітарних наук, культурно-історичних досліджень загалом. З цього часу проблематика герменевтики починає робити дедалі помітніший вплив на концептуальні характеристики власне філософії.

Однією з безперечних заслуг книги А. А. Михайлова якраз і є прагнення розкрити обставини виникнення впливу герменевтики на філософію, аналіз закономірностей проникнення категорій і методів гуманітарного розуміння в буржуазне філософське мислення (с. 27—58). Ми, зокрема, цілком поділяємо слушну думку автора, що філософію Дільтея не можна однозначно трактувати як сучасну ірраціоналістичну. Вже одна та обставина, що дільтеївське історичне науковчення було спрямоване на розробку спеціальної методології гуманітарних наук, дає підстави для його кваліфікації — принаймні, в гносеологічній його частині — як раціоналістичної філософії з вагомими елементами просвітницького підходу до аналізу знання. І все ж саме звернення до герменевтики Шлейєрмахера і Дільтея як до спроб виробити розуміючі методи історико-філологічних дисциплін, які були б альтернативні методам природознавства, актуалізує, на нашу думку, оцінку цього повороту буржуазної філософії до гуманітарної культури в ширшій історичній перспек-

тиві, ретроспективі й загальному контексті тодішнього духовного життя.

З багатьох складових названого повороту автор тільки називає теологічно забарвлений романтизм як світглядний горизонт історичних поглядів Шлейєрмахера, фрагментарно згадує про сприйняття герменевтикою Дільтея феноменологічної теорії значення і коротко констатує еволюцію дільтейського мислення до гегелівського поняття «об'єктивного духу», під яким розуміються культурно-історичні реалії людського світу — форми суспільної свідомості, соціальні інститути і системи духовної культури. Ґрунтовніше висвітлення «механізмів» і самого факту такої переорієнтації буржуазної філософії на гуманітарну культуру, як, до речі, й конкретних обставин, а також наслідків першої історичної «зустрічі» герменевтики й феноменології в історичному науковченні Дільтея, є дуже важливим, якщо взяти до уваги хоча б те місце, яке поняття «дух» посідає в творчості пізнього Хайдеггера, а романтично забарвлене поняття мови як духовної субстанції історії — «діяльно-історичної свідомості» (*Wirkungsgeschichtliches Bewußtsein*) — в герменевтичній онтології Гадамера. Важливим таке висвітлення уявляється й з погляду того, що новітні герменевтичні вчення оформлюються і розвиваються насамперед як «феноменологічна герменевтика» («герменевтична феноменологія»), у тому числі і як «прищеплення» герменевтичної проблеми до феноменологічного методу на трьох «стратегічних рівнях» — семантики мови, теорії рефлексії і поняття людського існування (Рікер). З цього погляду сучасна герменевтика в своїй позитивній частині не ближча до Канта, ніж до Гегеля чи Шлейєрмахера. Гадамер, наприклад, прямо говорить про те, що на місце фундаментального уявлення класичної філософії про «мислення, що мислить самого себе», герменевтика ставить поняття мови.

Усе це дає нам підстави для висновку, що за посиленням інтересом герменевтики до гуманітарної культури і методів історико-філологічно-

го пізнання приховується більш фундаментальний вимір герменевтичної філософії, ніж просто спроба її прибічників осмислити культурно-історичну передпосилковість або соціальну детермінацію пізнання, до чого, в кінцевому підсумку, схиляється А. А. Михайлов (с. 8, 169). У зв'язку з цим і визначення філософської герменевтики як сучасної буржуазної версії «ідеалістичного гносеологізму» (с. 161), яке дає автор, також є, на нашу думку, недостатнім.

Сучасну герменевтику, якщо розглядати її з точки зору *основного й визначального* в здійсненому нею *повороті* філософського мислення, потрібно, на нашу думку, кваліфікувати як *новітню трансцендентально-онтологічну версію буржуазного історизму, «метафізику» ідеалістичного розуміння історії*. Вона є продовженням ідеалістичної традиції буржуазної філософії в умовах, коли соціально-історична ситуація змушує філософів звертатись до осмислення шляхів і можливостей практичних змін людського життя, самого способу суспільного буття людства. Однак якраз це і не входить в «особисті плани» жодного буржуазного теоретика. Саме в даному пункті, де стикаються історична необхідність революційного перетворення буржуазного суспільства й академічна боязнь реально «практикувати» свої теоретичні переконання, проступає нездоланна суперечливість герменевтичної рефлексії. З одного боку, схоплюючи реальні проблеми часу, герменевтична філософія визнає важливість дослідження умов і можливостей реалізації практичної діяльності в сучасному світі. З другого — заперечує доцільність реальної зміни людиною її життєвого світу, зміни, яка неодмінно ґрунтується на розумі, свідомості, науковому знанні і світогляді. Про це переколиво свідчить вже хоча б різке протиставлення сучасною філософською герменевтикою істини і методу як непримиренних протилежностей, заперечення нею наукового методу як «королівського шляху» до істини. До всіх філософів герменевтичної орієнтації якоюсь мірою застосовний вислів Р. Арона про Дільтея:

вони намагаються знайти відповідь на питання, що робити в ситуації, коли людина є академічним професором філософії і водночас не вірить більше в можливості філософії. Звідси — неприхований скепсис філософів-герменевтів щодо перспектив наукового пізнання культурно-історичного світу, нездоланий суб'єктивізм герменевтичного розуміння історичної реальності, тобто, по суті, відмова від наукового пізнання об'єктивних закономірностей соціально-історичного процесу під лозунгом звеличення категорії розуміння.

Такий загальний висновок дозволяє, як ми гадаємо, зробити деякі прогнози щодо перспектив герменевтичного руху на Заході, а також відзначити можливі напрями марксистських критичних досліджень сучасної герменевтичної філософії.

Видається закономірним, що еволюція сучасної філософської герменевтики відбуватиметься в напрямі дедалі більшого онтологічного самозаглиблення концепцій, що входять до її складу. На цю думку наводять не тільки апеляції таких відомих представників герменевтики, як Гадамер і Рікер, до фундаментальної онтології Хайдеггера і не тільки їхні спроби побудувати власні, більш методологізовані й раціоналізовані, варіанти подібних культурно-історичних онтологій символізму й мови. Справа тут насамперед у тім, що вся глибина трансценденталізму фактично вичерпується критикою наукового пізнання, а за межами пізнавального відношення герменевтична філософія може апелювати тільки до практичних або ж до духовно-практичних способів досягнення людського буття, до його історичності й темпоральності. Але буржуазна філософія за самою своєю класовою суттю не може прийняти практику як вихідну точку відліку для філософського мислення — ні як критерій його предметної істинності, ні як реальну онтологічну основу людської культури й історії. Зробити це — означало б вийти за межі герменевтичного розуміння й тлумачення світу, перейти в царину його дійсної практичної зміни і, отже, полишити вузькі рамки буржу-

азного історизму. Тому застається єдиний вихід — «втеча в культуру», «заглиблення в історичну реальність» шляхом досягнення продуктів духовно-практичного освоєння світу, інтерпретації смислового багатства, нагромадженого світовою культурою. Однак, як покаже досвід історії, всяка спроба культивувати культуру заради культури, як і мистецтво заради мистецтва і т. ін., неодмінно обертається соціальною пасивністю, суспільною самоізоляцією особи, апологією елітарності культури і рано чи пізно вироджується в езотеричну містику.

А. А. Михайлов досить вдало демонструє цей принциповий недолік сучасної герменевтики на прикладі полеміки між Гадамером і представником франкфуртського «неомарксизму» Хабермасом (с. 141—155), яка мала на Заході широкий резонанс. Використовуючи принципи герменевтичної рефлексії для побудови псевдомарксистської «критичної» теорії суспільства, Хабермас обстоює погляд на герменевтичне розуміння як на процедуру деякого «критичного з'ясування» дійсних соціально-світоглядних передпоширок певної інтерпретації суспільного життя з метою його «революційної» зміни, а не просто як на акт прилучення інтелектуала до певної культурної традиції (Гадамер). Тому Хабермас і наполягає на тім, що розуміння має бути методологічно визначеним і виступати як науково-критичне, активне відношення людини до суспільного життя, як відношення, що взагалі виводить індивіда за рамки всякого санкціонованого традицією буття. Але обмеженість критики Хабермасом академічної філософської герменевтики виявляється вже в тому, що він вимагає не перетворення способу організації людського буття і суспільної практики, а зміни лише відносин спілкування — міжлюдської комунікації. Саме тут чітко проступають принципові межі критичних можливостей герменевтики: заперечуючи фундаментальну значущість практичного відношення, діяльнісного перетворення людиною природи і, як наслідок, цінність наукового опанування людиною світу, будь-яка, навіть

«найрадикальніше критична» версія герменевтичної філософії не спроможна подолати порочне коло — розуміння заради самого розуміння.

Розглянутий приклад, на наш погляд, дозволяє дати і загальну оцінку взаємовідношення сучасної герменевтики і класичної ідеалістичної філософії. Якщо враховувати, що сучасна герменевтична філософія, незалежно від суб'єктивних намірів її представників, усе ж об'єктивно не доходить адекватного розуміння суспільної практики як матеріально-предметного перетворення людиною світу, то можна зробити висновок про непереборний гносеологізм герменевтики. Апеляції її прибічників до історико-філологічного знання і гуманітарної культури — на противагу об'єктивуючому природничо-науковому пізнанню, яке «уречевлює» інтимні глибини людського буття, — часто-густо не досягають мети. Гуманітарний сцієнтизм аж ніяк не кращий за сцієнтизм природничонауковий. І в тому і в тому разі йдеться про заміщення реального процесу життя поняттями, символами, мовними значеннями, методами та ін., тобто одного розуміння мислення — іншим. Ось чому відношення між сучасною герменевтикою і класичним ідеалізмом слід охарактеризувати, використовуючи вислів М. К. Мамардашвілі, як відношення непереборної залежності.

Але цей же приклад і цей же висновок дають підстави констатувати й інший факт, принципово важливий для марксистської оцінки сучасної буржуазної філософії. Критично осмислювати герменевтику тільки з гносеологічних позицій — як ідеалістично обмежене, однобічне і т. ін. розуміння пізнавального відношення — теж явно недостатньо. Безперечно, прихований гносеологізм філософської герменевтики передбачає і її комплексну критичну оцінку з погляду діалектико-матеріалістичного розуміння пізнання. Саме у виявленні і критичному аналізі основних *гносеологічних* хиб філософської герменевтики — *основне значення* здійсненої А. А. Михайловим роботи, результати якої, безперечно, якоюсь мірою будуть враховуватись у всіх наступних дослідженнях у даній галузі. Разом з тим,

з огляду на *онтологічну спрямованість* сучасної герменевтики, потрібно, здійснюючи її марксистську критику з точки зору діалектико-матеріалістичного розуміння суспільної практики як критерію істинності знання, постійно *доповнювати і розвивати* цю критику і з позицій *виявлення онтологічного змісту категорії практики як реальної основи розвитку культури і предметно-діяльницького способу здійснення людського знання в світі*. Інакше кажучи — в контексті *матеріалістичного розуміння історії*.

Саме тут і проступають питання, які виходять за межі власне критичного аналізу герменевтики, виводячи її марксистське осмислення в царину позитивних філософських проблем. Здійснене А. А. Михайловим дослідження дає, на нашу думку, необхідний матеріал для *постановки* таких проблем. Воно, по-перше, підводить до питання про особливості сучасного суспільного життя, з якими пов'язана актуалізація проблеми розуміння загалом і герменевтичний поворот буржуазної філософії зокрема. По-друге, воно порушує і питання про те, в яких поняттях і категоріях марксистської філософії виражаються ті реалії, котрі здобувають своє обертене відображення в онтологічних абстракціях герменевтики. Нарешті, не менш істотною для марксистської критики новітніх форм ідеалізму є й проблема наявності (і пошуку) в матеріалістичній діалектиці власних позитивних відповідей на ті дійсні питання, які в кризовій формі заперечення класичної філософської спадщини ставить і намагається розв'язати сучасна герменевтика.

Для марксисту принципивим є положення про те, що вирішальні причини ідейних трансформацій суспільної свідомості потрібно, кінець кінцем, шукати у змінах практичного відношення людини до світу. Виділення опозиції «знання — розуміння» дає можливість конкретизувати цей загальний методологічний принцип. Йдеться про розуміння як позицію, в певному смислі «протилежаю» пізнавальній діяльності. Якщо довести до логічного завершення категоріальне протиставлення розуміння науковому опануванню

світу у формі знання, протиставлення, яке рефреном проходить через усі без винятку герменевтичні концепції, то звідси з необхідністю випливає висновок, що розуміння є своєрідним духовним відображенням практичного відношення — практичною свідомістю, на відміну від свідомості теоретичної. Але в такому разі причини актуалізації герменевтичного способу мислення і проблеми розуміння слід шукати на шляху руху знання від науки до життя — у тих сферах суспільної діяльності, де йдеться про практичне застосування нагромадженого людством наукового знання для опанування соціально-історичної і природної дійсності.

Однак між всезагальністю знання і його конкретним практичним застосуванням немає безпосереднього зв'язку. Теоретичне знання, як і будь-яке універсальне предметне значення, не містить у собі експліцитної схеми свого можливого практичного змісту у вигляді алгоритмів власної культурно-історичної реалізації. У фізико-математичне формулювання, наприклад, закономірностей процесу поділу ядер урану в явному вигляді не входить уявлення ні про ті цілі, ні про ті соціально-практичні умови, задля яких і в яких дане знання може бути реально використане. І все ж зв'язок теорії і практики, науки і життя — безперечний факт самого нашого життя, який, отже, передбачає вміння осмислено зіставляти людську життєдіяльність в усьому її конкретному розмаїтті з різними видами знання, здатність поєднувати світ науки і життєвий світ. Усе це, в свою чергу, означає, що будь-яка людська самореалізація в світі передбачає як свою необхідну умову не тільки теоретичну, а й практичну свідомість, або, інакше кажучи, практичне розуміння завжди особливої, ситуативної, мінливої дійсності дії, поведінки, вчинку. Герменевтична проблема розуміння в своїх *реальних витоках* є проблемою практичної, а отже, і духовно-практичної свідомості.

Всі відзначені характеристики розуміння — його фактичність предметно-смыслова багатозначність (інтерпретативність), наявність у виг-

ляді умови (передрозуміння) свідомого буття в світі тощо, в оберненому вигляді виражаються сучасною герменевтикою в її поняттях, категоріях, принципах. Саме по лінії істотних відмінностей наукового знання з його загальністю, об'єктивністю, незалежністю від безпосередніх переживань людиною світу і власної суб'єктивності, з одного боку, і вищенаведеними типологічними рисами розуміння — з другого, пролягає герменевтична опозиція класичній філософії. Однак цілком відмовитись від категорій і мислительної культури класичного раціоналізму — означає втратити саму можливість виражати свої міркування в достатньо чіткій, інтерсуб'єктивно доступній філософській формі. Привид нерозуміння й езотеричності постійно бентежить представників герменевтичної традиції, починаючи від Шлейєрмахера і кінчаючи пізнім Хайдеггером.

Філософія марксизму дає принципові відповіді на питання про співвідношення знання і розуміння відносно до культурної історії людства. Матеріалістичне розуміння історії ґрунтується на положенні про те, що культурно-історична реальність складається як результат свідомої доцільної діяльності людей, але незалежно від свідомості кожного з них організується в суспільні (передусім — матеріальні) відносини. Те, що марксизм відкрив і проголосив в середині XIX ст., починаючи з рубежа XIX—XX ст. і в наступні часи «перевідкривала» в ідеалістично обернених формах сучасна буржуазна філософія в термінах «передпосилковості», нерелексивного «передрозуміння», «життєвого світу», «пасивного генезису», «діяльно-історичної свідомості», «апріорі комунікації» «несвідомого» і в ряді інших понять, кожне з яких якоюсь мірою відображає фундаментальний факт первинності суспільного буття щодо суспільної свідомості, щодо самосвідомості окремого людського індивіда й особистісного саморозуміння.

Принципи матеріалістичного розуміння історії — не просто синонім наукового знання історії, а й найадекватніше матеріалістичне вираження специфіки людського розу-

міння (і взаєморозуміння людей), яке складається на рівні матеріальних суспільних відносин як природно-історичний процес, незалежний від актів самосвідомості і рефлексії індивідів. І та обставина, що розуміння явищ у процесі пізнання завжди виступає як певне «передрозуміння», як передхоплюючий смисловий контекст, «до досвіду» властивий пізнавальному відношенню суб'єктивності до предметів (а то й взагалі функціонує як предковічно-натуральна характеристика речей в людському світі), є лише наслідком природно-історичного характеру формування процесів розуміння і суб'єктивних здатностей до нього в суспільному житті. Проте це зовсім не означає незмінності способів наявного світорозуміння — так само, як і принципової невідконтрольності для свідомості процесів розуміння, як це намагається довести сучасна герменевтика.

Діалектика теорії і практики, науки і життя, знання і розуміння полягає в тому, що розуміння завжди

виникає в результаті людської діяльності. А остання неможлива без наявності певного рівня знання, об'єктивного відображення світу в свідомості людей. Саме соціально-практичні межі, які людське життя покладає знанню, нагромадженню в історії культури, дозволяє людині оцінити особливості й горизонти свого найближчого буття і, отже, зробити «самоочевидності» світорозуміння предметом можливих змін.

Методологія діалектичного й історичного матеріалізму дозволяє адекватно поставити й розв'язати проблеми, в яких безнадійно заплуталась сучасна буржуазна філософська думка. Перспективи позитивного дослідження проблеми розуміння з необхідністю пов'язані з поглибленням і дальшою конкретизацією матеріалістичного розуміння історії, культурних реальностей і людського буття у світі. До такого висновку підводить сама логіка тих проблем, які розв'язуються і порушуються в монографії А. А. Михайлова.

* * *

В розмышленнях о книге А. А. Михайлова «Современная философская герменевтика» содержится комплексный (проблемный и методологический) анализ названной работы, рассматривается вклад ее автора в марксистскую критику новейших течений буржуазной философии, ведется полемика с ним по поводу правомерности оценок герменевтической философии в терминах гносеологизма вообще и кантовского трансцендентализма в частности, выясняются направления дальнейшего совершенствования и углубления марксистской критики герменевтики.

За повышенным интересом современной герменевтики к гуманитарной культуре и методам историко-филологического исследования кроется более фундаментальное измерение герменевтической философии, чем просто попытка ее сторонников осмыслить культурно-историческую предпосылочность или социальную детерминацию познания, к чему, в конечном счете, склоняется А. А. Михайлов в своей книге. Современную герменевтику, если рассматривать ее с точки зрения основного и определяющего в осуществленном ею повороте философского мышления «к бытию», следует квалифицировать не как современную версию «идеалистического гносеологизма», а как новейшую трансцендентально-онтологическую разновидность буржуазного историзма, «метафизику» идеалистического понимания истории. Именно поэтому, осуществляя марксистскую критику современной герменевтики с точки зрения диалектико-материалистического понимания общественной практики как критерия истинности познания, необходимо постоянно дополнять и совершенствовать эту критику и с позиций выявления онтологического содержания категории практики как реального основания культуры и предметно-деятельностного способа реализации человеческого знания в мире. Иначе говоря — с позиций позитивного исследования проблемы понимания в русле дальнейшего углубления и конкретизации принципов материалистического понимания истории, культурных реальностей и человеческого бытия в современном мире.

ОС. Б. КРИМСЬКИЙ

МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПРАЦІ ІВ АНТРОПОГЕНЕЗІ

Важливою особливістю сучасного наукового пізнання є дальше посилення взаємодії філософії діалектичного матеріалізму з конкретніо-науковими дослідженнями в сфері суспільних, природничих і технічних дисциплін. Як би не називали цю взаємодію — «діалектизацією», «теоретизацією» науки чи «інтеграцією» знання — суть тут полягає в тому, що нині вже, мабуть, недостатньо уявляти союз філософії та природознавства як певне налагодження зв'язків між різними рівнями узагальнення наукового пізнання. В сучасних умовах на перший план наукового прогресу висуваються такі комплекси дослідження, у яких методологічні ідеї безпосередньо входять до систем наукового пошуку, формують його, а розв'язання нових конкретно-наукових питань потребує врахування їх філософських компонентів. Такий міждисциплінарний, філософсько-природничий статус мають, наприклад, проблеми космології, екології, створення «штучного інтелекту», ергономіки та ін. До них належать і загальні питання антропогенезу.

Наука, що вивчає процес переходу від закономірностей природного світу до світу людини, посідає проміжне місце між природничими та соціальними дисциплінами. Адже для того щоб досліджувати антропогенез, треба виділяти абстрактні, всезагальні характеристики людини, які відрізняють її суспільне буття від суто біологічної життєдіяльності. А це потребує насамперед соціологічної інтерпретації та оцінки археологічного і антропологічного матеріалу. Проте часто фахівці в галузі археології палеоліту обмежуються лише класифікаційно-описовим підходом до артефактів, питаннями технології їх виготовлення, завданнями стратифікації, хронометрії тощо, залишаючи без належної уваги аналіз функцій культурних пам'яток соціальної діяльності, яку вони репрезентують. В цьому книжка* С. В. Смирнова вигідно виділяється на фоні існуючої спеціальної літератури з питань антропогенезу чіткою постановкою міждисциплінарних проблем генезису праці, формулюванням і розв'язанням завдань синтезу наук, що вивчають антропогенез, на шляхах реалізації евристичних можливостей принципу історизму.

Важомість монографії полягає в тому, що вона відкриває певні можливості створення цільної теорії антропогенезу (яка повинна синтезувати через філософське знання еволюційно-біологічний та соціально-трудовий підхід), вирізняє основні принципи такої синтетичної теорії (принцип провідної ролі матеріального виробництва, принцип історизму, виділення перехідних фаз становлення людської життєдіяльності

та знярядь праці, принцип цілісності та ін., її методологічні засоби, категорії і поняття), характерне шляхи поєднання антропологічного, археологічного та філософського знання. Ця теорія, підкреслює С. В. Смирнов, має втілювати певний рівень абстракції, до якого треба піднятися під час аналізу емпіричних даних, щоб не втратити з поля зору «людську всезагальність» в її конкретних виявах.

Автор приділяє значну увагу концептуально-методологічному ладу синтетичної теорії антропогенезу, її категоріям. Щодо цього монографія дає одну зі спроб систематичного аналізу базисних понять згаданої синтетичної теорії: «праця», «засоби праці», «заяряддя виробництва», «первісна людина», «люди, що формуються», «гомініди», «перехідний стан», «палеоліт» та ін. Такий аналіз приводить, зокрема, автора до висновку, що поняття «палеоліт» не має єдиного змісту, бо охоплює дві історичні епохи, які принципово відрізняються одна від одної: епоху маволоудей (ранній палеоліт) та епоху *Homo sapiens* (пізній палеоліт). Слідом за Г. Чайлдом автор вважає можливим визначити ранній палеоліт терміном «археоліт». Останній і є епохою формування людини, тоді як пізній палеоліт є початком первісно-родового суспільства і первісної людини.

Важливе місце у книзі С. В. Смирнова посідає експлікація поняття «гомініди», яке викликає жваву дискусію, оскільки деякі антропологи підводять під нього навіть австралопітеків. У монографії обґрунтовується думка, що до гомінід належать тільки ті істоти, життєдіяльність яких пов'язана з працею.

С. В. Смирнов піддає критиці спроби замінити цей критерій так званою гомінідною тріадою: 1) прямоходіння; 2) розвинена кисть, що пристосована до тонких маніпуляцій; 3) великий мозок. Це лише біологічні аспекти антропогенезу, вважає автор, деякі з яких (наприклад, прямоходіння) виникають на догомінідній фазі еволюції. Заперечення цього призводить до поширення версії, згідно з якою антропогенез зводиться до морфогенезу, а праця в людській формі передувє початку формування людини. Критика методологічної обмеженості такого погляду є суттєвим творчим результатом згадуваної праці.

С. В. Смирнов вказує на парадоксальність припущення про первинність праці в антропогенезі, бо вона передбачає свідомість, мову, колективність, тобто ті соціальні якості, які мають ще виникнути в процесі сапієнтації. Ідея первинності праці в антропогенезі приводить до того, що «людський спосіб життєдіяльності виник до появи людини, тобто людська сутність виникла до неї самої» (с. 65). В результаті, морфогенез і соціогенез розриваються, розглядаються як самостійні процеси, що відбуваються в різний час.

* Смирнов С. В. Становлення основ обшественного производства. Материально-технический аспект проблемы. — Киев, Наук. думка, 1983. — 260 с.

Насправді ж, як підкреслює С. В. Смирнов, матеріальним субстратом предметної структури людської праці виступає як морфоструктура людини, так і структура штучних виробничих органів. Тому формування тіла та праці людини нерозривні в часі. А це означає, що треба припускати перехідні форми не тільки еволюції людини, а і її праці. Концепція перехідних форм праці та виділення епохи формування її знарядь і характеризує основні творчі позиції монографії.

Праця, з погляду автора, у власному розумінні цієї категорії характеризується не тільки виготовленням знарядь праці, а й використанням штучних засобів вироблення цих знарядь, тобто виробництвом засобів праці. Звичайно, таке виробництво не могло виникнути на початку антропогенезу. Тому появі праці передують тривалі перехідні періоди розвитку засобів виготовлення знарядь праці і, відповідно, самих цих знарядь. Поява ж одних штучних знарядь праці — це лише «прапраця», праця, що формується.

Через введення вказаної перехідної форми діяльності архантропів і палеантропів — «прапраці» — і розв'язується парадокс виникнення на базі трудової активності людської життєдіяльності — праці і її атрибутів: свідомості, колективності й мови. Проте це не означає, підкреслює С. В. Смирнов, що перехідному періоду відповідають якісь перехідні, «біосоціальні» закони. Таких законів не існує, є тільки перехідна фаза втілення закономірностей біологічного пристосування до середовища соціальними закономірностями перетворення цього середовища.

Цінність розглянутої концепції перехідних форм праці полягає не тільки в тому, що вона дозволяє правильно розв'язати деякі суперечності в археології палеоліту. Ця концепція продуктивна і з методологічного боку, бо конкретизує та експлікує важливі поняття теорії антропогенезу.

Автор вказує, що у формулі «праця створила людину» є деяке афористичне навантаження. Не випадково Ф. Енгельс підкреслює, що так стверджувати можна лише «в певному смислі», тобто застерігає проти догматизації даної тези. Адже генезис людини, праці, соціальності, свідомості — це один нероздільний процес. Інша річ — що було провідним, стимулюючим началом цього процесу? За такої постановки питання стає зрозумілим, що становлення людини — це насамперед розвиток людської праці, усієї системи засобів трудової діяльності, виробництва. В такому значенні праця справді створює людину, бо всесвітня історія починається з виробництва. Але те, що є провідною силою, не обов'язково є первинним з погляду хронології.

Тут, як нам здається, доречна аналогія з Марксовим розумінням ролі вартості товару як вихідної клітинки аналізу економічного розвитку капіталістичного виробництва. К. Маркс підкреслює, що вартість є первинною не в хронологічному плані (бо її появі передують наявність людського суспільства, території, економіки та ін.), а в тому смислі, що вона була умовою розвитку і економіки, і певних форм суспільства.

Аналогічно треба розуміти і роль праці в становленні людини. Праця не передують розвитку людини, бо становить сутність її життєдіяльності, виступає чинником ускладнення системи соціальності. Проте сама праця (виробництво) як така є фокусом цієї соціальності, детермінантою її розвитку.

Позитивною рисою монографії є послідовне проведення принципу соціальності як людського способу буття. Спираючись на цей марксистсько-ленінський принцип, автор ставить питання про статус знарядь праці. У розв'язанні цього питання, пише він, «повинна бути врахована не тільки технологічна, а й соціально-створююча функція людської трудової діяльності» (с. 29). А ця соціально-створююча функція закріплена в двочленній структурі системи засобів праці: підсистемі знарядь для виготовлення інших знарядь (виробництва засобів виробництва) і підсистемі знарядь для виробництва предметів споживання. Саме в першій підсистемі і здійснюється самовідтворення виробничого процесу, нагромадження суспільно-трудового досвіду, закріплюється соціально-створююча функція знарядь праці. Тому наявність цієї підсистеми є ознакою функціонування людської праці як такої.

З цього, як показується в праці, випливає, що для встановлення належності того чи іншого предмета до знарядь праці мало аналізу його технологічних властивостей, фіксації штучного походження його форми та пристосованості її до виконання певної діяльності. Конче потрібне ще розкриття зв'язків цього технологічного засобу з іншими засобами праці, виявлення його місця в системі відношень знарядь першої та другої підсистеми. Поза аналізом такої двочленної структури засобів праці неможливо ставити питання про статус знарядь виробництва.

Навіть найдосконаліший за формою та технологічною доцільністю предмет, наголошує С. В. Смирнов, не є знаряддям людської праці, якщо він не виготовлений спеціальними інструментами. Інакше кажучи, «сутність знарядь є сукупність усіх функціональних відношень в системі засобів праці» (с. 34).

За всієї звичайності такого припущення, в методологічному плані воно відрізняється від позиції тих авторів, для яких метою дослідження є власне речова структура артефактів і їх технологічні властивості. Ось чому результати дослідження становлення системи знарядь праці в монографії (зокрема, висновок про те, що чопер в контексті олдовайської культури ще не є знаряддям людської праці, а лише засобом «прапраці», знаряддям діяльності перехідного типу), можуть для деяких емпіриків мати екстравагантний вигляд. Але істина тут, безумовно, на боці С. В. Смирнова, який вказує на соціальну інтерпретацію емпіричного матеріалу, на велике наукове значення його культурно-функціонального аналізу. Доки поряд з технологічним аналізом не будуть використовуватися засоби соціальної інтерпретації археологічного матеріалу, доти не можна, на нашу думку, говорити про ефективне використання в тео-

рії антропогенезу діалектико-матеріалістичної методології. В розкритті цієї обставини — важлива творча заслуга С. В. Смирнова.

Сказане, проте, не означає, що автор недооцінює технологічний бік аналізу становлення праці. Він лише вказує на необхідність комплексного аналізу кожного артефакту, що пов'язаний з розвитком виробництва, витлумаченням його у всій системі відповідної культури, тобто в системі праці, соціальності, виробничого досвіду та становлення свідомості.

У монографії вимальовується загалом змістовна картина становлення знарядь праці. Автор показує, що використання австралопітеком природних предметів як знарядь обов'язково приводило до їх пошкодження. У деяких випадках таке пошкодження могло стати невідомою підправкою знаряддя, яка підносила його ефективність. Від такої випадкової обробки залишався вже один крок до надбіологічної, соціальної діяльності.

Першим етапом названої діяльності була олдовайська культура та частина ашельської епохи, тобто період культури архантропа. В цей час система праці включала вже: а) спеціальну оброблені знаряддя (біфаси та уніфаси) і б) природні предмети, які використовуються для виготовлення цих знарядь (накувальники і відбіювачі). Це була перехідна фаза становлення праці. Адже ранньопалеолітичні інструменти вже не природні, бо виготовлені штучно, але при цьому вони одержані не за допомогою інших, спеціальних інструментів, а через використання природних об'єктів. Тому в архантропа можна констатувати тільки перехідні знаряддя, лише становлення праці.

На другому етапі, що є типовим для мустьєрської епохи, культури палеоантропа, система праці включає: а) штучні знаряддя; б) предмети для виготовлення знарядь, але вже не природного походження, а такі, які були випадково одержані в процесі праці — мустьєрські ретушери та м'які відбіювачі. Це була остаточна ланка розв'язування основної суперечності перехідної епохи — суперечності між дією біологічного відбору та прогресуючою еволюцією системи посередників у взаємодії гомініда з природою.

На третьому етапі цієї еволюції технологічної системи діяльності, тобто в епоху пізнього палеоліту, виникає вже виробництво засобів виробництва, а водночас з ним людська праця як така. При цьому, як слушно зазначає С. В. Смирнов, технологічна та соціальна система праці формується разом з морфоструктурою людського тіла, з розвитком суспільних зв'язків (колективності), виробничого досвіду, форм

людської свідомості, розвитком штучного середовища буття.

Так, згідно з принципом цілісності окреслюється в монографії послідовна концепція становлення праці в контексті розвитку соціальності як всеохоплюючого способу історичного буття людини.

Разом з тим книжка С. В. Смирнова, яка дає підстави для плідних роздумів щодо проблем, які в ній аналізуються, не позбавлена і певних хиб. Автор, наприклад, солідаризується з радянським філософом М. Б. Туровським, який вважає, що в антропогенезі «морфологічна мінливість почала втрачати біологічний характер пристосування до середовища і стала спрямовуватись предметно-мінливою діяльністю» (с. 228). Але як предметно-мінлива діяльність могла впливати на зміну морфологічної структури тіла людини поза дією біологічних механізмів? Адже набуті в процесі праці нові ознаки могли успадковуватись наступними поколіннями тільки через генетичний апарат гомінід. Проте таке наслідкування передбачало мутагенез, в процесі якого предметно-мінлива діяльність, дійсно, відбирала найпристосованіші до генезису соціальності морфологічні елементи.

Не враховуються в монографії під час аналізу соціогенезу дані нової галузі науки — соціальної біології, тобто дисципліни, яка вивчає еволюційну роль фактору колективності в пристосуванні тварин до середовища. Не зовсім вдалі терміни обираються іноді автором для формулювання певних методологічних проблем антропогенезу. Так, в монографії іноді вживається для позначення процесу заміни біологічного пристосування до середовища соціальною діяльністю термін «трансформація» (с. 35, 191 та ін.). Але поява соціальної діяльності не є трансформацією, тобто зміною форм; це — розвиток, в ході якого виникає як результат «ще новий елемент — суспільство» (Ф. Енгельс), тобто з'являється (а не трансформується) принципово нове явище. Невдалим є вислів про те, що «людська праця — соціоприродний процес» (с. 227). Адже автор сам підкреслює, що праця — це виключно соціальне явище.

Загалом же монографія С. В. Смирнова «Становлення основ суспільного виробництва. Матеріально-технічний аспект проблеми» є прикладом вдалого поєднання конкретно-наукових та методологічних розробок міждисциплінарних проблем антропогенезу, завдяки якому автору вдалося по-новому сформулювати деякі важливі питання генезису праці, суспільного виробництва. Монографія становить науковий інтерес, що виходить за межі археології палеоліту, і торкається принципових методологічних проблем марксистсько-ленінського розуміння розвитку суспільства.

* * *

В статтю раскрываются возможности создания целостной теории антропогенеза, которая должна синтезировать посредством философовского знания эволюционно-биологический и социально-трудовой подходы, а также выделить основные принципы такой синтетической теории — ведущей роли материального производства, принципы историзма, целостности и т. п.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ: ОБГОВОРЕННЯ СУЧАСНОГО СТАНУ І ПЕРСПЕКТИВ РОЗВИТКУ

На сучасному етапі розвитку радянського суспільства зростають вимоги щодо наукового рівня досліджень соціальних процесів, активнішого розроблення усієї низки проблем суспільного розвитку. «Багатогранні завдання прискорення, його взаємопов'язані аспекти — політичні, економічні, науково-технічні, соціальні, культурно-духовні та психологічні — потребують дальшого глибокого і всеосяжного аналізу. Ми відчуваємо настійну потребу в серйозних філософських узагальненнях, обґрунтованих економічних і соціальних прогнозах, глибоких історичних дослідженнях»¹, — підкреслено у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії.

Радянські філософи — спеціалісти в галузі історичного матеріалізму — останніми роками певною мірою актуалізували свої розробки, посилили наукову обґрунтованість соціальних рекомендацій. Проте на сьогодні рівень досліджень з погляду якості і наближення до запитів суспільної практики ще ніяк не задовільний. Тому так важливо регулярно організовувати представницькі зустрічі вчених, на яких давалася б оцінка зробленому і намічались перспективи розвитку досліджень, а також здійснювалася координація зусиль представників різних наукових центрів у розробці актуальних і найменш вивчених соціальних проблем.

Цій меті підпорядковано роботу Всесоюзних координаційних нарад з актуальних питань історичного

матеріалізму, які щорічно проводить Інститут філософії АН СРСР. Уже відбулося дев'ять таких зустрічей. У них, як звичайно, беруть участь провідні фахівці з тих проблем, які у кожному конкретному випадку виносяться на розгляд.

Докладний аналіз матеріалів нарад має великий смисл: адже завдяки їх представницькому характерові є можливість оперативної і достатньо повно ознайомити читача із сучасним станом розробки тієї чи тієї групи актуальних проблем історичного матеріалізму. У журналі «Філософська думка» (1984, № 3) опубліковано звіт про роботу VII Всесоюзної координаційної наради (1983 р.), присвяченої методологічним питанням соціального пізнання. В цьому звіті подається огляд роботи VIII і IX нарад.

VIII Всесоюзна координаційна нарада, організована відділами актуальних проблем історичного матеріалізму і філософських питань суспільної свідомості Інституту філософії АН СРСР (Москва, грудень 1984 р.), була присвячена темі «Проблема людини в історичному матеріалізмі». В її роботі взяли участь понад 200 філософів з провідних наукових центрів країни.

Коло основних проблем, поставлених на обговорення, окреслила в доповіді на пленарному засіданні Л. П. Буєва (Москва). Вона спинилася насамперед на проблемі цілісності людини та цілісності її пізнання. Нині, зазначалось у доповіді, в нашій філософській літературі реально існує дві відносно самостійні концепції людини: у межах діалектичного матеріалізму

¹ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 103—104.

і історичного матеріалізму. У галузі діалектичного матеріалізму розглядаються питання, які стосуються природи людини, її місця у Всесвіті. Соціальною ж проблематикою, як виходить, покликаний займатися передусім історичний матеріалізм. Проте, на думку Л. П. Буевої, розвиток науки і соціальної практики ламає такий поділ: зв'язок людини з космосом на сьогодні перетворився у певне суспільне відношення, а сучасна науково-технічна революція взагалі по-новому ставить проблему природи людини. До того ж, як вважає автор доповіді, діалектико-матеріалістична концепція людини, як не дивно, не дає відповідей на власне діалектичні питання: які суперечності є рушіями розвитку людини і як діє закон переходу кількісних змін у якісні, що означає категорія міри стосовно людини? Поки що в діалектичному матеріалізмі діалектичні категорії розглядаються окремо від людини.

Далі в доповіді було виділено дві групи проблем, що стосуються пізнання людської цілісності: по-перше, співвідношення філософського і конкретно-наукових підходів; по-друге, співвідношення наукового і мистецького пізнання в осягненні індивідуальності. Поки що, як не дивно, більшою ефективністю відзначається мистецьке освоєння цієї проблеми. Чим це пояснюється? Недостатньою розвинутістю наукових методів або принциповою особливістю мистецтва як незамінного способу пізнання індивідуальності? Відповіді на це питання філософська методологія поки що не дає. В усякому разі, підкреслила Л. П. Буєва, не можна категорично відкидати пізнавальні методи мистецтва, в тому числі й описові, як це подекуди робиться.

Нарешті, однією з вузлових проблем, на розв'язання яких має бути врешті-решт націлена вся методологія, є дослідження реального буття людини. Філософія часто-густо розглядає його в найзагальнішому плані, недостатньо конкретно. Досить слабкий і зв'язок її з практикою виховання.

Аналіз реальних суспільних відносин, сукупність яких, як відомо, її становить сутність людини, здебільшого підмінюється надто загальними абстракціями. Майже немає праць, де аналізувалося б місце людини соціалістичного суспільства в системі економічних відносин. Зокрема, для того, щоб дослідити закономірності формування у людини потреби в збереженні суспільної власності, потрібно вивчити систему об'єктивних зв'язків, які сприяють формуванню цієї якості. Почуття хазяїна країни виробляється насамперед у системі об'єктивних зв'язків, а виховання доповнює цей процес. Майже не зачеплений нашою суспільною наукою й комплекс питань про життєвий шлях особи, її самореалізацію, пошуки свого місця у житті, смислу життя та ін.

Не випадково, що саме навколо цих проблем в основному її розгорнулася дискусія.

Наявність двох різнорівневих концепцій людини — у межах діалектичного матеріалізму й історичного матеріалізму — деякі дослідники, наприклад В. В. Орлов (Перм), оцінюють позитивно. Вони вважають, що треба лише «відбудувати» концепцію людини із загальної концепції матерії, де вона імпліцитно вже наявна, і в такий спосіб буде досягнуто загальнофілософського цілісного дослідження людини. Серед тих науковців, які так чи так висловилися за правомірність існування «діаматівської» та «істматівської» концепції людини, були Р. С. Каган і ська (Москва) — на її погляд, потрібно виходити з тих наукових реалій, що вже склалися, і ставити питання про «поєднання реально поділеного»; А. В. Разін (Москва), а також Л. В. Ніколаєва (Москва), Н. Б. Оконська (Сімферополь) та ін.

Проте в цієї точки зору є її рішучі опоненти. Так, М. С. Каган (Ленінград) вважає, що поділ концепції людини на «діаматівську» і «істматівську» давно застарів і тільки заважає цілісному дослідженню цієї проблеми. Про недоцільність такого відокремлен-

ня і розмежування згаданих аспектів як загального і особливого висловилися також І. А. Гобозов (Москва) та А. Г. Молчанова (Петрозаводськ). Н. С. Злобін (Москва) обстоював думку, що немає і не може бути такого «діагнотівського» вчення про людину, яке водночас не було б історико-матеріалістичним (якщо воно, звичайно, претендує на те, щоб бути марксистським).

Найдокладніше аргументував цю точку зору В. М. Межуєв (Москва). Він підкреслив, що відтворити цілісність людини здатний тільки історичний матеріалізм, який є не лише цілісною теорією людини, а передусім — теорією цілісної людини. Історичний матеріалізм з'ясовує соціальні умови, за яких можлива цілісна людина, а також історичний процес її становлення. В історичному матеріалізмі немає жодної категорії, яка б не характеризувала якусь сторону існування людини в історії, суспільстві. Наприклад, продуктивні сили і виробничі відносини — це ж сили і відносини самої людини як діяльно-практичної істоти. Суспільне буття і суспільна свідомість — це теж не самостійні, натуральні сутності, а сторони реального буття людини. Суспільна історія є, зрештою, історією розвитку людини, і завдання історичного матеріалізму — з'ясувати особливості цього процесу.

Тему специфіки марксистського соціально-філософського людинознавства продовжила О. Н. Крутова (Москва). Єдність марксистської філософії щодо проблеми людини, зазначила вона, зовсім не означає, що історичний матеріалізм не має свого, особливого, соціально-філософського її бачення. Не можна вважати випадковим, що автори, які наполягають на єдиному філософському трактуванні людини, в своїх дослідженнях обмежуються найабстрактнішими філософськими питаннями: діалектики соціального і біологічного в людині, сутності її існування особи, її свободи та ін. — не сягаючи проблем, скажімо, впливу на особу діалектики продуктивних сил і виробни-

чих відносин, соціальної структури. Ці автори проголошують людину суб'єктом соціального прогресу, але розв'язують питання лише в найзагальнішій формі, не аналізуючи логіки та закономірностей процесу суспільного виробництва.

Фактичне ототожнення соціально-філософського рівня проблеми з загальнофілософським, як підкреслено в доповіді, призводить до того, що вся проблематика взаємодії людини з соціальною системою полишається на долю соціології. Проте соціально-філософський і соціологічний підхід не ідентичні. В соціологічному ракурсі людина розглядається у відношенні до соціальної системи — передусім як об'єкт впливу та засіб її функціонування. Соціологічний аналіз абстрагується від людської діяльності в її значенні як джерела соціальної дійсності. Діяльність людини виступає лише в ролі засобу для забезпечення існування даної соціальної системи. Історичний матеріалізм співвідносить людину з історичним процесом як цілим, з поступальним розвитком суспільства. Проблема людини в історичному матеріалізмі, твердила О. Н. Крутова, — це проблема відношення людини як суб'єкта суспільного процесу до самого цього процесу, його об'єктивних основ, соціальних форм, закономірностей.

Отже, в процесі обговорення чітко визначилися дві спроби «вписати» проблему людини в нинішню структуру марксистсько-ленінської філософії. Одні (В. В. Орлов та його прихильники) вбачають місце цієї проблематики серед системи категорій діалектичного матеріалізму, інші (В. М. Межуєв, О. Н. Крутова та ін.) переконані, що проблема людини розкривається насамперед через систему понять історичного матеріалізму.

Проте є серйозні причини ставити питання і так, як його поставив Б. Т. Григор'ян (Москва). До останнього часу, зазначив він, дослідження в галузі історичного матеріалізму концентрувалися переважно на проблемах вивчення суспільства й історії. Людина роз-

гляддалася насамперед як носій суспільних відносин, вираження об'єктивно-закономірного руху історії. Поза увагою лишалася людина як активно-творчий фактор суспільного життя, суб'єкт історичної та культурної творчості, умова і мета суспільного розвитку, нарешті, як цілісна соціально-біологічна істота. Між тим фундаментальні дослідження в цій галузі сприяли б глибшому поясненню і самих об'єктивних процесів соціально-історичного розвитку. Потрібно, наголосив Б. Т. Григор'ян, спеціальна концепція людини в руслі марксистської філософії, яка вивчала б людину саме як активно-творчий фактор суспільного життя.

Отже, перед нами спроба по-новому поставити питання про доцільність створення своєї марксистської антропології. Постановка цього питання на сучасному етапі має свою специфіку порівняно з тим, як воно ставилося 10—15 років тому. Тоді воно розв'язувалося в основному в контексті критики буржуазних філософів і ревізіоністів, які твердили, нібито марксизм не причетний до проблеми людини, пропонували «доповнити» його, «антропологізувати» та «гуманізувати». Звісно, реакція на подібні намагання могла бути тільки негативною. Нині ж у дискусії про філософську антропологію йдеться про місце проблематики людини в структурі марксистсько-ленінської філософії, про виділення філософсько-антропологічної проблематики у відносно самостійну філософську дисципліну.

Значена ідея має своїх активних прихильників і не менш активних опонентів. Так, В. М. Межуєв, Н. С. Злобін, Ю. К. Плетніков (Москва) заперечують потребу в особливій філософській антропології на тій підставі, що марксистсько-ленінська філософія в усіх своїх структурних підрозділах є філософією людини, а людинознавча проблематика проймає всю систему марксистського філософського вчення. І. А. Гобозов провів аналогію між синтетичною філософською ан-

тропологією і середньовічними міркуваннями «про душу». М. Я. Ковальзон (Москва) зауважив, що сутнісною характеристикою людини є культура, отже, історичний матеріалізм як наука про соціокультурну реальність і є вченням про людину. А. Г. Молчанова взагалі вважає, що цілісною наукою про людину покликана стати не антропологія, а своєрідна культурологія.

Прихильники філософської антропології, насамперед Б. Т. Григор'ян, вважають, що в наявних розробках з історичного матеріалізму людина часто-густо виступає лише проекцією об'єктивних, загальних законів суспільного розвитку, а її особистісний аспект зникає. Отже, на його погляд, людина як універсальна істота повинна стати об'єктом спеціального філософського дослідження, аби уникнути небезпеки фетишистського тлумачення загальних законів. Філософська антропологія, зауважив М. С. Каган, нічим не гірша від філософської гносеології чи онтології. В. М. Сагаатовський (Сімферополь) виділив три іпостасі людини: як біологічного індивіда, соціально-рольової особи, психологічно-екзистенціальної реальності. Філософська антропологія призначена, на його думку, об'єднати ці три іпостасі, які вивчаються різними науками, здійснити їх «поліваріантний синтез».

Маємо сказати, що хоч не всі учасники наради були прихильниками створення філософської антропології як інституціонально окремої філософської дисципліни, більшість дійшла згоди на тому, що проблема людини нині перетворилася на відносно самостійний напрям дослідження в руслі марксистсько-ленінської філософії.

Значна увага була приділена проблемі методологічного обґрунтування єдиної, цілісної теорії людини. Це становило основну тему доповіді О. Г. Мисливченка (Москва), який на основі аналізу «людинознавчої» літератури 70—80-х рр. дійшов висновку, що профілюючою ідеєю в ній виступає проблема побудови цілісної кон-

цепції людини. Поділяючи думку про плідність комплексного підходу в дослідженні людини, він, проте, піддав сумніву перспективність ідеї створення особливої науки, яка б синтезувала дані багатьох наук про людину. Треба тверезо оцінити можливості комплексного підходу, який справді забезпечує різнобічність дослідження, але не його цілісність. Ідею створення єдиної науки про людину, на думку О. Г. Мисливченка, потрібно розглядати як певну регулятивну мету, що спрямовує дослідження, однак актуально не буде досягнута. Цілісну концепцію людини формує філософія, спираючись на висновки суспільних і природничих наук і узагальнюючи соціальну практику.

І. Е. Бекешкіна (Київ) відзначила багатоаспектність та багаторівневість аналізованої проблематики. Об'єднання знань про людину, зазначила вона, має відбуватися відповідно до об'єктивної структурної організації людини, ґрунтуватися на такому «наскрізному», загальному інтегральному принципі, який виражав би її сутність. Сутність людини становить, як відомо, ансамбль усіх суспільних відносин, в яких здійснюються відповідні види діяльності. Узагальнена структурна модель людини, побудована на рівні її сутності, являтиме собою синтез історично вироблених способів, форм діяльнісного освоєння світу суспільною людиною. Інтегруюча роль історичного матеріалізму за такої постановки питання полягатиме в тому, що він як теорія про діяльнісний спосіб буття людини задає певну систему рівнів та видів діяльності, а також визначає функціональне призначення різних форм людської активності в забезпеченні життєдіяльності суспільства і особи.

В. Ф. Шеліке (Фрунзе) вважає, що комплексна теорія людини має вводити в методологічний інструментарій, крім діяльнісного підходу, дослідження матеріальних умов життя індивідів і самих індивідів у практичному процесі їхнього розвитку.

На думку М. В. Клягіна та І. Б. Рябушкіної (Москва), немає кончої потреби керуватися в розгляді такого багатогранного та багатоаспектного явища, як людина, якимсь одним методологічним підходом чи принципом. Системний підхід у дослідженні людини непродуктивний — такого погляду додержується А. Г. Хачатрян (Єреван). Цілісність людини — духовна, вона в принципі може бути і однобічною. Духовна цілісність людини полягає в її світогляді, який утворюється з розвитком суспільних відносин — у самій життєдіяльності людини, а не через засвоєння даних різних наук. Проблематику духовного виробництва людини висвітлили також О. О. Захаров (Мінськ) та В. О. Рябенко (Київ).

Підсумовуючи результати розгляду комплексної теорії людини, зазначимо, що якогось загальноприйнятого методологічного фундаменту для її побудови так і не було знайдено. Це — складне завдання, адже такий принцип має задовольняти досить суворим вимогам: бути достатньо поліфонічним і водночас не припускати різних тлумачень, пронизувати різні рівні та сторони наукового дослідження і водночас мати власну змістову визначеність. Отже, *науковий пошук у цьому напрямі триває.*

Внесок історичного матеріалізму в проблематику людинознавства не вичерпується лише методологічними функціями. Розробка концепції людини неможлива поза змістовим дослідженням таких основоположних проблем, як сутність і природа людини, специфіка людського способу буття в світі, співвідношення соціального і біологічного та ін. Ці традиційні філософські питання вже неодноразово дискутувались, проте вони знов і знов постають під час будь-якого обговорення проблем людини.

Так, В. В. Орлов вважає недостатнім визначення сутності людини через сукупність суспільних відносин. На його думку, К. Маркс сформулював цю тезу в полеміці з Л. Фейербахом, проте ніколи не

казав, що цього достатньо. (Подібні думки на нараді висловили також В. М. Сагатовський та В. К. Пухліков (Москва). Людина, відзначив В. В. Орлов, це її особлива матеріальна істота, вищий рівень розвитку матерії, вона вступає в суспільні відносини, які їй є продуктом діяльності людини як матеріальної істоти. Тому головне полягає, за твердженням В. В. Орлова, в пізнанні людини як матеріальної істоти соціального рівня організації.

Н. С. Злобін головну специфіку людини вбачає в її суб'єктності. На вивченні останньої і потрібно фокусувати увагу, розв'язуючи проблему людини, — така суть його позиції. Якою мірою сукупність суспільних відносин забезпечує умови для реалізації родової сутності людини — ось у чому полягає особливість гуманістичного погляду історичного матеріалізму на вивчення людини. Тому не може бути ніякої цілісної діалектико-матеріалістичної концепції людини, яка не була б водночас історико-матеріалістичною. Філософія і є тією галуззю знання, яка вивчає людину як суб'єкта світу, в якому вона живе. Подібну позицію обстоювали також С. З. Захаров (Свердловськ), О. Н. Рождественська (Москва), О. С. Волгін (Москва).

Не було обійдено увагою і питання про співвідношення соціального і біологічного. Щоправда, інтерес до нього порівняно, скажімо, з 70-ми роками, коли воно було в центрі дискусії, тепер дещо знизився. Однак це зовсім не означає, що дослідники дійшли якихось спільних теоретичних висновків щодо місця й ролі соціального і біологічного у життєдіяльності і розвитку людини. Розбіжність точок зору, аж до протиставлення їх, виявилась і на цій нараді.

Так, Н. С. Злобін висловив думку, що біологія взагалі не має стосунку до такої сутнісної характеристики людини, як суб'єктність. З ним не погодилася Р. С. Карпінська, яка вважає, що людина — біосоціальна істота, з «асиметрією»

в бік соціального. Людина — суб'єкт ще й тому, що проживає своє індивідуальне життя. Недостатня увага до багатьох сторін людської життєдіяльності, пов'язаних із буттям людини як біологічної, а не лише соціальної істоти, подекуди призводить до схематизму, уніфікації людської різноманітності, соціологічного суб'єктивізму в поглядах на людину. Згадану точку зору щодо біосоціальності людини розвинули М. І. Рубцов (Гомель) та І. А. Гобозов.

Ігнорування біологічного в людині, зауважив М. С. Каган, може спричинювати негативні наслідки в теорії виховання. Треба враховувати зумовленість якостей людини не тільки суспільними відносинами, а й біологічними її властивостями. На його думку, потрібно визнати наявність природжених матеріальних структур, враховувати їх у процесі соціалізації людини, становлення особистості. Проблеми статі, віку, смерті ще не посіли належного місця у наших філософських дослідженнях, а їх розгляд неможливий поза врахуванням біологічних закономірностей. Тоді буде можлива і справді філософська теорія виховання, яка нині зводиться до дидактики. А. В. Разін також додержується думки, що людина, як суперечлива цілісність соціального і природного, зберігає у своїй біографії риси, які можуть ускладнювати розвиток соціальності, але на відміну від М. С. Кагана він не вважає, що їх проста елімінація може забезпечити процес соціалізації.

«Крайню» опозицію щодо обстоювання біологічного посів В. А. Кутирев (Горький), за твердженням якого асиметричність соціального і біологічного в той чи той бік має ситуативний характер. Він висловився проти надмірної абсолютизації діяльносного та соціокультурного підходів до людини, вбачаючи в їх поширеності ще один вияв сучасних абіотичних тенденцій, коли сфера соціальної діяльності витісняє сферу біологічного життя. Уявлення про те, що людина — «чистий» продукт соціуму, логічно породжує радикаль-

ні висновки; або ніякої людської природи взагалі немає, або ж справа виховання полягає у тому, щоб «зняти», «демонтувати» цю природу як головну перешкоду в побудові суспільства на «розумних» засадах. На цьому шляху «легко» розв'язуються і екологічні проблеми: адже тоді можна не технічний прогрес ув'язувати з природою, а навпаки, максимально пристосовувати людину до штучного середовища. Але для того, щоб удосконалювати людину, зовсім не обов'язково заперечувати її природу. Як і у природі взагалі немає чогось корисного або шкідливого як такого, так і природу людини не можна вважати доброю або злою. Темпераментний, схильний до ризику індивід за одних соціальних умов може стати героєм, за інших — авантюристом або злочинцем. Питання про співвідношення соціального і біологічного може бути адекватно розв'язане лише на основі визнання їх діалектичної єдності, яка виражає єдність відносно сталого (ритми природи) та мінливого (зміна технологій).

Точку зору «рівноваги» соціального і біологічного піддав критиці В. М. Межуєв. Він нагадав відомі слова К. Маркса, поки що недостатньо, як на його погляд, осмислені у нашій філософській літературі: природа людини — суспільна. Тому природа, стаючи предметом вивчення, неявно стає й предметом суспільствознавства. Це стосується природи взагалі і природи людини зокрема. Можна фактично довести, що природа людини, не виключаючи її біології, детермінована соціально. Отже, монізм розгляду людини слід шукати не у витонченій дихотомії біологічного і соціального, а в з'ясуванні загальних принципів соціально-філософського вивчення людини як універсальної (в тому числі і біологічної) істоти. О. Н. Крутова також вважає, що проблема соціального і біологічного в її філософському аспекті має розглядатися на рівні людини як соціального суб'єкта історії.

А. В. Разін розглянув соціальне і біологічне як протилежності, які

взаємопроймаються і взаємозумовлюють одна одну. Треба з'ясувати, підкреслив він, межі дії природних детермінант в існуванні людини як соціальної і природної істоти. Такої ж думки і Л. П. Буєва. Вона зазначила, що досі в історичному матеріалізмі проблематика соціального і біологічного розглядається надто звужено — лише як процес перетворення природи у виробництво, а пряме завдання історико-матеріалістичного вивчення цих проблем — дослідження модифікації біологічних зв'язків людини в різних системах суспільних відносин.

Отже, філософи повинні активніше осмислювати і обговорювати з марксистсько-ленінських світоглядних позицій новітні здобутки біології. Це дозволить, по-перше, подолати властиві частині фахівців-біологів біологізаторське тлумачення їх, по-друге — дасть змогу самим філософам уникати схематизму. Наспів час для аналізу механізмів і міри взаємодії та взаємовпливу соціального і біологічного на різних рівнях організації людини і, відповідно, в межах наук, які репрезентують ці рівні — адже зазначене співвідношення буде явно неоднакове на рівні фізіології, психології, соціології.

За всієї важливості фундаментальних досліджень теоретичних і методологічних питань їх призначення — обслуговувати реальну соціальну практику. Ряд виступів на нараді і було присвячено практичним проблемам виховання і формування нової людини. Актуальність та злободенність цієї проблематики підкреслили М. С. Каган та В. М. Сагатєвський, які вважають, що цілісної філософської теорії виховання у нас ще немає.

А. Д. Суханов (Горький) убаचाє основне завдання дальшого розвитку теорії виховання в тому, щоб від загальних методологічних положень перейти до вивчення конкретних механізмів формування людини. М. Г. Казакіна (Ленінград) закликала філософів більше займатися тими проблемами, що їх висуває педагогічна практика. Скажімо, розробляючи проблеми

взаємозв'язку розвитку колективу і морального розвитку особи, педагогі зіткнулися з перозробленістю у філософії категорії колективної життєдіяльності. (Додамо від себе, що цей виступ знову-таки засвідчив слабкість міждисциплінарних зв'язків у нашій суспільствознавчій науці, адже наведена категорія плідно розроблена у соціальній психології представниками наукової школи А. В. Петровського).

В. М. Мазур (Київ) дещо поновому подала традиційну проблему потреб особи, розглянувши їх ієрархізацію щодо пріоритетних соціально-економічних та ідейно-політичних завдань суспільства.

Загалом же слід зазначити, що проблематика комуністичного виховання була представлена на нараді явно недостатньо. І це відображує реальну ситуацію в розробленні даного комплексу питань у галузі історичного матеріалізму. Висловлювалася навіть думка, що історичний матеріалізм покликаний вивчати теоретичні проблеми особи, а з'ясування шляхів її формування — це вже справа наукового комунізму і педагогіки. Звичайно, історичний матеріалізм не повинен підняти конкретну педагогічну теорію або комплексну теорію виховання, проте він, як основна філософська дисципліна, що досліджує взаємозв'язок особи і суспільства, аж ніяк не може стояти осторонь проблеми формування особи соціалістичного типу. Саме історичний матеріалізм ви-

вчає найзагальніші закони суспільного розвитку та їх реалізацію через діяльність людей, тому саме йому належить з'ясувати діалектику вдосконалення суспільних відносин і розвитку особистості, співвідношення об'єктивно-матеріальних і суб'єктивних, духовних чинників суспільного розвитку, співвідношення свідомих і стихійних впливів суспільства на особу.

Суспільна практика чекає від представників історичного матеріалізму істотної допомоги в обґрунтуванні надійних шляхів і засобів підвищення ефективності ідеологічної, політико-виховної роботи на сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства. Про це йшлося, зокрема, у виступі на нараді голови колгоспу П. Г. Годіна (Новопавловськ), який назвав реальні проблеми з життя сучасного колгоспного селянства, гідні уваги дослідників.

Підбиваючи підсумки наради, зазначимо, що вона мала діловий характер, була змістово насиченою. Разом з тим у виступах її учасників проблеми частіше ставились, аніж розв'язувались. Хоча координація дослідницької діяльності можлива і в такий спосіб, однак організаторам наради слід було, з нашого погляду, більше уваги приділяти розробці підсумкових методологічних рекомендацій.

*І. Е. БЕКЕШКІНА, М. В. КЛЯГІН,
І. Б. РЯБУШКІНА*

(Далі буде)

СПРАВА ВЕЛИКИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПРОСВІТНИКІВ

Імена двох видатних діячів стародавньої культури, творців слов'янської писемності Константина-Кирила Філософа і Мефодія посідають важливе місце в історії не лише слов'янських народів, а і європейської культури загалом. Роль їхньої творчості в історії слов'янської культури була предметом всебічного обговорення на міжнародній науковій конференції з приводу 1100-ліття з дня смерті Мефодія

(відбулась в столиці соціалістичної Болгарії — Софії з 21 по 25 травня 1985 року). Ця конференція — одна з важливих подій в системі заходів, що ними в різних країнах світу відзначалась річниця смерті Мефодія, діяльність якого, згідно з рішенням ЮНЕСКО, вшановується в культурному житті народів світу. В роботі конференції взяли участь учені понад 20 країн Європи, Азії, Америки; заслухано більше ніж 90

доповідей, з якими виступали лінгвісти, історики, археологи, літературознавці, історики філософії та ін. У невеликому огляді немає змоги охопити всі ті проблеми, які обговорювались на конференції. Ми спинимось лише на деяких, що, на нашу думку, безпосередньо стосуються до проблем осмислення філософсько-світоглядного значення традиції, започаткованої видатними слов'янськими просвітниками.

Про діяльність Кирила і Мефодія в історії філософської культури слов'янських народів говорилося у виступі на пленарному засіданні Президента Болгарської академії наук А. Балецького, у доповіді директора Кирило-Мефодіївського наукового центру БАН акад. П. Динєкова та інших доповідях на секціях. У цьому аспекті особлива увага приділялась плідній ініціативі солунських братів у справі вироблення філософської термінології, яка міцно увійшла до фонду слов'янських мов і функціонує донині. Важливе місце в історії філософської культури має визначення філософії, дане Константином-Кирилом Філософом, яке відтворюється в численних списках давньо-слов'янських текстів. У доповідях на конференції (П. Динєков, К. Куєв (НРБ), Д. Фрайданк (НДР) та ін.) у зв'язку з цим робився акцент на органічному зв'язку теоретичних міркувань з приводу філософських істин і втілення їх у життя. Філософія осмислюється як мудрість, яка передбачає не лише пізнання істини, а й «життя в істині». Саме з огляду на цей «діяльнісний» аспект, що так чітко простежується в історії слов'янської культури, розцінювалось учасниками конференції і значення внеску Мефодія в спільну справу, який він разом зі своїм братом віддав усе життя.

У літературі, присвяченій діяльності Кирила і Мефодія, від давнини склалася досить стійка традиція, згідно з якою Мефодію відводилась другорядна роль порівняно з його молодшим братом — геніальним творцем слов'янської азбуки. Проти такого погляду заперечував у своїй доповіді академік П. Динєков. Велич дня Кирила, підкреслював він, не применшує самостійного значення внеску в їх спільну справу, зробленого Мефодієм. Ідучи одним шляхом, кожен з братів відіграв свою історичну роль, виконав своє поклонання. Ця думка дістала підтримку в багатьох виступах на конференції. Розцінюючи місце й історичну роль Мефодія для культури слов'ян, врахуємо, що те чи інше визначне теоретичне досягнення стає реальним

фактом культури лише тоді, коли воно засвоюється в процесі свого функціонування в системі культури. Саме в забезпеченні умов для практичної реалізації ідеї створення слов'янської культури на рідній для цих народів писемній мові першорядна роль відводиться Мефодію. Це питання, зокрема, спеціально аналізувалося у доповіді науковця з Болгарії Й. Холевича «Справа Мефодія і перехід від усності до писемності в європейській культурі».

У ряді доповідей — В. Вавржинек (ЧССР), В. Горський (СРСР), Р. Ленчек (США) та ін. — висвітлювалося значення слова в системі цінностей, характерній для слов'янського середньовічного світогляду. Слово розглядалося як посередник у спілкуванні між людьми й між земним трансцендентним світом, як субстанціональний чинник, що визначає характерні риси того чи іншого народу. Не випадково в старослов'янських мовах слово «язык» вживається для означення народу. З огляду на це зрозуміло, чому боротьба за поширення слов'янської писемності, розпочата Кирилом і Мефодієм, набирала характеру боротьби за самостійне існування національних культур слов'янських народів, стала істотним моментом розвитку етнічної самосвідомості слов'ян.

Підкреслюючи загальнослов'янське значення діяльності Кирила і Мефодія, учасники конференції приділили велику увагу ролі справи, розпочатої солунськими братами, для поступу культури різних слов'янських народів.

У доповідях Г. Венедиктова (СРСР) П. Георгієва, О. Перличевої, Р. Павлової, К. Попконстантинова, Б. Райкова, І. Тодорова (НРБ) та ін. всебічно аналізувалась історична роль Кирила і Мефодія в розвитку культури Болгарії.

Проблемі зв'язків між культурами стародавньої Русі й Болгарії, значення діяльності Кирила і Мефодія у давньоруській культурі присвятили доповіді Є. Верещакін, В. Горський, Г. Літаврін (СРСР), Д. Кенанов (НРБ). У змістовній доповіді лауреата Міжнародної премії Кирила і Мефодія Г. Літаврїна конкретизовано уявлення про напрям, за яким розвивалися протягом X—XI ст. давньорусько-болгарські ідейні зв'язки. Доповідач наголосив на тому, що здебільшого ці зв'язки не обмежувались офіційними каналами, а здійснювались в процесі широких торговельних та інших контактів між представ-

никами різних верств братніх слов'янських народів.

Самостійною темою обговорення було питання про значення справи солунських братів у культурі західних слов'ян. Адже саме на землі Великої Моравії розпочали свою місію слов'янські просвітителі. В доповідях Й. Поулика, Ф. Хейла (ЧССР), І. Павлової (НРБ), Р. Цейтлін (СРСР) доведено, що, незважаючи на несприятливі умови, створені католицьким духівництвом, кирило-мефодіївська традиція міцно увійшла в історію культури народів Чехословаччини. Водночас фактичний матеріал, що наводиться, зокрема, в доповіді академіка Й. Поулика та ін., виявив безпідставність спроби І. Боба (США) локалізувати сферу діяльності Мефодія і його однодумців тільки межами південно-слов'янського регіону. Кирило, Мефодій та їхні учні чимало зробили і для розвитку угорської культури, про що йшлося в доповідях угорських дослідників А. Барто, П. Кіраї та А. Шош.

Справа цих визначних просвітителів належить усім слов'янським народам; вона стала могутнім стимулом для розвитку слов'янської культури, яка вже в духовному житті середньовічної Європи посідає гідне місце поряд з візантійською і римсько-католицькою культурами. Тому доповіді велику увагу приділили аналізу політичної і культурної ситуації, що склалася у Візантії та Римі в період діяльності Кирила і Мефодія. В контексті цих даних стає зрозумілою та важка боротьба, яку проводили Кирило і Мефодій за ствердження права слов'ян на самостійний, незалежний культурний розвиток. Різним аспектам цієї теми присвятили свої виступи Ф. Арадо (Іспанія), Е. Бакалова, К. Мечев, В. Типкова-Заїмова (НРБ), Т. Василевський (ПНР) Г.-Д. Дьокман (НДР).

Незважаючи на те, що ці два просвітителі були релігійними діячами, підкреслювали учасники конференції, створення слов'янської писемності й зусилля у справі поширення її були по суті актом загальнокультурного значення і не можуть ставитись в пряму залежність від християнської релігії. Адже діяльність солунських братів і їх наступників у Моравії, в Болгарії про-

ходила вже після введення християнства в цих країнах і безпосередньо не зумовлювалася актом прийняття християнського віровчення як офіційної, державної ідеології. Дещо відмінні стосовно цього склались умови на Русі, де офіційне введення християнства збігається в часі з зусиллями, які докладалися для поширення слов'янської писемності. Але, як було показано, зокрема, в доповіді Г. Літаврїна, писемність проникає на Русь раніше, ніж здійснився офіційний акт введення християнства. Ширення писемності на Русі зумовлювалось не тільки релігійними потребами, а насамперед активізацію громадського життя, необхідністю розвитку політичних, торговельних, правових, міжнародних відносин та ін.

Відображенням усвідомлення великого значення діяльності Кирила і Мефодія для слов'янських культур є той постійний інтерес, який виявляло протягом історії слов'янське мистецтво до зображення і художнього осмислення життєвого подвигу солунських братів. Про це розповіли А. Божкова, Д. Джонова (НРБ).

Справа, розпочата Кирилом і Мефодієм, дістає свій розвиток і продовження в розквіті культур слов'янських народів, який вони переживають сьогодні. А це уможовлює дедалі зростаючий інтерес в усьому світі до слов'янської культури, її історії. Про це говорили І. Тот (УНР), японські вчені Сато та Кімура, Р. Вечерка (ЧССР), Ж.-А. Бонамур (Франція), А. Маурія (Індія) та багато славистів з різних країн світу. Конференція продемонструвала також зростаючий потяг у представників різних галузей гуманітарного знання до глибоких філософсько-світоглядних узагальнень на основі осмислення того широкого фактичного матеріалу, який нині має славистична наука. Тому зусилля у справі активізації творчого співробітництва представників філософії та конкретних гуманітарних наук на ливі сучасної славистики як комплексної дисципліни видаються цілком своєчасними. Вони можуть збагатити наш уявлення про історію філософської думки як невід'ємної складової частини культур братніх слов'янських народів.

В. С. ГОРСЬКИЙ

ЗАСІДАННЯ НАУКОВОЇ РАДИ АН УРСР «ФІЛОСОФСЬКІ ТА СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НАУКИ І ТЕХНІКИ»

24 грудня 1985 року відбулося пленарне засідання Наукової ради АН УРСР «Філософські та соціальні проблеми науки і техніки». Зі звітом про роботу Ради у 1985 році виступив її голова, член-кореспондент АН СРСР, академік АН УРСР, директор Інституту філософії АН УРСР В. І. Шинкарук. Він охарактеризував основні напрями роботи і сплилися на найвагоміших результатах проведеної роботи.

В 1985 році, зазначив він, тривало створення Республіканської програми наукових досліджень з актуальних питань комуністичного виховання на XII п'ятирічці, розділу «Вплив НТП на формування нової людини» Комплексної програми НТП та його соціально-економічних наслідків на 1991—2010 рр. по УРСР та ін. Загалом Наукова рада координувала розробку 19 дослідницьких тем. Інститутами секції суспільних наук АН УРСР разом з науковими установами інших відомств республіки за ініціативою секції «Методологічні проблеми суспільних наук» Наукової ради видано збірник наукових праць з актуальних методологічних проблем суспільних наук, в якому взяли участь відомі вчені-суспільствознавці. Оpubліковано також збірник наукових розробок «Методологічні аспекти природничо-наукових досліджень», підготовлених за ініціативою секції «Філософські питання сучасного природознавства». До видавництва «Наукова думка» передані чергові збірники наукових праць: «Рациональність, міркування, комунікація» та «Методологічні проблеми соціального пізнання».

Наукова рада, зазначив В. І. Шинкарук, і надалі в центрі уваги ставитиме найперспективніші напрями розробки методологічних проблем суспільних наук, комплексних досліджень проблем людини та філософських питань природознавства.

Заступник голови Наукової ради доктор філософських наук В. П. Іванов розповів про основні показники координаційної роботи в XII п'ятирічці. Він акцентував увагу на найважливіших темах досліджень, зокрема розробці світоглядних і методологічних функцій марксистсько-ленінської філософії та їх ролі в розвитку сучасних суспільних, природничих і технічних наук, в практиці комуністичного виховання.

В обговоренні взяли участь члени-кореспонденти АН УРСР О. С. Оніщенко і

В. В. Цветков, доктори філософських наук Н. П. Депенчук, М. Г. Жулинський, Н. Т. Костюк, В. І. Онопrienko, М. В. Попович, Л. В. Сохань, кандидати філософських наук І. В. Бойченко, М. М. Кисельов, В. С. Крисаченко.

Наукова рада затвердила звіт про роботу в 1985 р., схвалила проект координаційного плану науково-дослідницьких робіт на 1986—1990 рр.

Наукова рада АН УРСР «Філософські та соціальні проблеми науки і техніки» створена 6 вересня 1983 р. (постанова Президії АН УРСР № 428) на базі Наукової ради «Філософські питання сучасного природознавства», що функціонувала при Президії АН УРСР. Подаємо її склад.

Склад Наукової ради АН УРСР «Філософські та соціальні проблеми науки і техніки»
Бюро ради

1. Шинкарук В. І.
академік АН УРСР (голова ради)
2. Депенчук Н. П.
д. філос. наук (заст. голови ради)
3. Іванов В. П.
д. філос. наук (заст. голови ради)
4. Куценко В. І.
академік АН УРСР (заст. голови ради)
5. Крисаченко В. С.
к. філос. наук (учений секретар ради)
6. Пономарьов О. П.
к. і. н. (учений секретар ради)
7. Валько І. В.
д. філос. наук
8. Гродзінський Д. М.
чл.-кор. АН УРСР
9. Жулинський М. Г.
д. ф. н.
10. Костюк Н. Т.
д. філос. наук
11. Михалевич В. С.
академік АН УРСР

1. Секція «ФІЛОСОФСЬКІ ПИТАННЯ
СУЧАСНОГО ПРИРОДОЗНАВСТВА»

1. Депенчук Н. П.
д. філос. наук (голова секції ради)
2. Мороз О. Я.
к. філос. наук (заст. голови секції ради)
3. Озадовська Л. В.
к. філос. наук (учений секретар секції ради)

4. Андріюк К. І.
чл.-кор. АН УРСР
5. Голубець М. А.
чл.-кор. АН УРСР
6. Гродзінський Д. М.
чл.-кор. АН УРСР
7. Гузь О. М.
академік АН УРСР
8. Давидов О. С.
академік АН УРСР
9. Дудка І. О.
д. б. н.
10. Королюк В. С.
академік АН УРСР
11. Кухар В. П.
чл.-кор. АН УРСР
12. Лук'янець В. С.
к. філос. наук
13. Мельников В. М.
к. філос. наук
14. Онопрієнко В. І.
д. філос. наук
15. Писаренко В. Г.
д. ф.-м.н.
16. Попович М. В.
д. філос. наук
17. Стасишин В. М.
к. філос. наук
18. Суд'їна О. Г.
д. б. н.
19. Холодова Ю. Д.
д. б. н.
20. Юценко К. Л.
чл.-кор. АН УРСР

II Секція «МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНИХ НАУК»

1. Куценко В. І.
академік АН УРСР (голова секції ради)
2. Валько І. В.
д. філос. наук (заст. голови секції ради)
3. Головаха І. П.
д. філос. наук (заст. голови секції ради)
4. Бойченко І. В.
к. філос. наук (ученний секретар секції ради)
5. Антоненко В. Г.
д. філос. наук
6. Проколієнко Л. М.
д. психол. наук
7. Гончаренко М. В.
чл.-кор. АН УРСР
8. Даниленко В. І.
к. філос. наук
9. Кізченко А. Ф.
д. і. н.
10. Лисенко О. О.
д. філос. наук

11. Мельничук О. С.
чл.-кор. АН СРСР
12. Пахомов Ю. М.
чл.-кор. АН УРСР
13. Санцевич О. В.
д. і. н.
14. Цветков В. В.
чл.-кор. АН УРСР
15. Чухно А. А.
чл.-кор. АН УРСР
16. Шпильова О. В.
д. ф. н.

III. Секція «КОМПЛЕКСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ФОРМУВАННЯ ЛЮДИНИ»

1. Іванов В. П.
д. філос. наук (голова секції ради)
2. Сохань Л. В.
д. філос. наук (заст. голови секції ради)
3. Жулинський М. Г.
д. ф. н. (заст. голови секції ради)
4. Суїменко Є. І.
к. філос. наук (ученний секретар секції ради)
5. Вовк Л. П.
к. пед. н.
6. Воронков Г. Л.
д. м. н.
7. Гордієнко А. Т.
д. філос. наук
8. Ермаченко М. Д.
академік АПН СРСР
9. Козюбра М. І.
д. ю. н.
10. Мазєпа В. І.
д. філос. наук
11. Марісова Л. І.
к. філос. наук
12. Надольний І. Ф.
д. філос. наук
13. Онищенко О. С.
чл.-кор. АН УРСР
14. Оссовський В. Л.
к. філос. наук
15. Павлов В. В.
д. т. н.
16. Попов М. В.
д. філос. наук
17. Савчук М. М.
д. м. н.
18. Смирнов С. В.
к. і. н.
19. Стешенко В. С.
к. е. н.
20. Шинкарук В. І.
академік АН УРСР

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СМISЛУ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ

Теоретичне розроблення проблеми всебічного розвитку особи має велике значення у розв'язанні практичних завдань, поставлених XXVII з'їздом КПРС. Значним кроком в її дослідженні є рецензована книга*.

У праці аналізуються об'єктивні й суб'єктивні фактори й передумови формування нової, комуністичної особи, розкривається роль соціалістичної культури як одного з найважливіших засобів її становлення. Автор проводить думку, що розвиток особи пов'язаний не тільки з об'єктивно-історичним процесом перетворення суспільних відносин, а й із перетворенням її сутнісних сил. У зв'язку з цим розкриваються і взаємозв'язок і взаємозумовленість соціалізації й індивідуалізації людини, які становлять собою єдність протилежностей, сутності і явища, змісту і форми.

Спрямованість особи, як відзначає дослідник, є результатом єдності соціалізації (залучення людини до цінностей суспільства) й індивідуалізації, яка репрезентує її сутнісні сили, здібності й задатки, розвиток її «Я».

Велика увага приділяється розкриттю ідеалу розвитку людини. Ідеал всебічно розвиненої особи може бути реалізований тільки за комунізму. Аналізуючи різні погляди на дану проблему, автор висловлює думку, що головною умовою всебічного розвитку особи є її участь в основних видах соціальної діяльності: матеріально-перетворюючій, суспільно-політичній, духовно-перетворюючій.

Чимале місце в книзі посідає висвітлення питання про роль самовиховання у становленні особи, у зв'язку з чим аналізуються фактори всебічного розвитку людини і розробляється малодосліджена проблема її самореалізації і самоутвердження. Самореалізація розглядається як свідомий, цілеспрямований процес виявлення і опредмечування сутнісних сил людини в її

багатоманітній соціальній діяльності (с. 147).

У праці показано роль колективу в самореалізації і самоутвердженні особи. Автор розкриває причини і дає глибоку критику споживацької психології окремих людей, речовізму та ін.

Великий інтерес становить розділ, в якому висвітлюється роль соціалістичної культури як важливого механізму розвитку й самореалізації особи, здійснення мети і смислу її життя. Розглядаючи людину як таку, що водночас є і суб'єктом і об'єктом культури, Л. Н. Коган аналізує співвідношення творчої діяльності особи й культури. При цьому він слушно критикує погляди тих учених, які визначають культуру через творчу діяльність. У монографії підкреслюється: незважаючи на те, що творча діяльність, культура і особа невіддільні одна від одної і не існують поза суспільними відносинами, все ж ототожнювати культуру і творчу діяльність методологічно неправильно. По-перше, відзначає автор, у цьому разі термін культура взагалі виявляється непотрібним; по-друге, недооцінюється генетичний зв'язок культури із суспільними відносинами; по-третє, в суспільстві існує не лише творча, а й репродуктивна діяльність (с. 173). Тому культура виступає насамперед сферою реалізації сутнісних сил людини, засобом саморозвитку і самореалізації особи.

Л. Н. Коган аналізує різні рівні культури, розкриває їх взаємозв'язок і взаємозумовленість. Особистісний рівень культури розглядається як вияв системи культури суспільства. Вплив культурних цінностей на розвиток людини, вважає автор, є глибоко індивідуальним процесом, в якому поєднуються свідоме і несвідоме, розум і почуття, необхідне і випадкове. З цього погляду культура виявляє свою справжність, коли входить у життя особи, втілюється в її соціальній діяльності і поведінці. За такого підходу стає зрозумілою і неправомірністю поділу культури на «об'єктивну» і «суб'єктивну».

* Коган Л. Н. Цель и смысл жизни человека.— М.: Мысль, 1984.—252 с.

Значне місце у праці приділяється дослідженню діалектики матеріальної і духовної культури соціалізму. Л. Н. Коган порушує питання про критерій культури особи. Таким критерієм, як він гадає, є реальний ступінь розкриття й реалізації сутнісних сил людини в її практичній діяльності (с. 191). Виходячи з цього, можна з матеріалістичних позицій виявити ступінь впливу суспільства на особу і вплив самої особи на вдосконалення і розвиток культури суспільства, класу. Природно, цей критерій потребує уточнення і дальшої поглибленої розробки.

Смисл життя людини розкривається в книзі через «протилежність» — смисл смерті. При цьому підкреслюється та важлива думка, що ступінь усвідомлення людьми смислу свого життя — показник ідейного і морального здоров'я суспільства, і навпаки — відсутність такого усвідомлення є вираженням кризи (с. 243).

Враховуючи різні підходи до вивчення даної проблеми, автор слушно зазначає, що смисл життя має за основу насамперед конкретні історичні умови, інтереси і потреби людей, загальні історичні завдання того чи того класу. Смисл життя характеризує, на думку Л. Н. Когана, людську діяльність передусім з боку її спрямованості, провідної тенденції.

Як визнає сам автор, деякі проблеми лише намічені ним і потребують дальшої поглибленої розробки, ряд питань висвітлено в порядку наукової дискусії.

Було б бажано, наприклад, щоб у книзі містився ґрунтовніший критичний аналіз релігійного трактування цілі й смислу життя. Це набуває особливої значущості в зв'язку з активізацією за рубежом клерикально-пропагандистських акцій навколо 1000-річчя введення християнства на Русі.

Недостатньо обґрунтованим, на наш погляд, є визначення автором сутнісних сил людини як «міри її соціальної активності» (с. 20), а соціальної активності — як «міри розвитку сутнісних сил соціального суб'єкта» (с. 27).

Потребує переконливішої аргументації і твердження про внутрішню потребу людини у самовихованні і самовдосконаленні. Інакше лишається незрозумілим, на підставі чого автор робить висновок, що «всесбічний розвиток виявляється реальним лише за наявності єдності і суб'єктивного фактора, і, насамперед, потреби особи в саморозвитку» (с. 125). Розробляючи цю проблему далі, варто було б показати, як смисл життя опосередковує індивідуальне уявлення про щастя.

Автор завершує аналіз проблем висновками і дає практичні рекомендації щодо комуністичного виховання трудящих, молоді. Книгу написано в гарній стилевій манері, чіткою мовою. Рецензована праця принесе користь науковцям, пропагандистам, студентам, усім тим, хто цікавиться проблемами мети й смислу життя.

Г. І. ЛОГІНОВА, Є. Ф. СЛАСТЕНКО

ІДЕОЛОГІЯ РАНЬОГО ПРОСВІТНИЦТВА У ВІТЧИЗНЯНОМУ ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ПРОЦЕСІ XVII—XVIII ст.

Помітним явищем у філософському житті нашої республіки стало видання монографії В. Д. Литвинова*, присвяченої дослідженню ідеології раннього Просвітництва у вітчизняній духовній культурі XVII—XVIII ст.

Теоретичний аналіз просвітницької ідеології автор органічно пов'язує з висвітленням соціально-економічних і політичних відносин, загального рівня розвитку духовного життя на Україні і в Росії XVII—

XVIII ст., а також з дослідженням досягнень філософії та науки Нового часу в Західній Європі.

У монографії відзначається, що зародження просвітницьких ідей на Україні є наслідком її соціально-економічного розвитку, який характеризувався зростанням і розквітом міст, ремесел, промислів, мануфактури, розширенням внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Центром науки, культури, філософії та освіти на Україні на той час стає Києво-Могилянська академія. Хоч філософські курси професорів академії не були цілком вільні від схоластики, проте

* Литвинов В. Д. Ідеї раннього Просвітництва у філософській думці України.— К.: Наук. думка, 1984.—150 с.

це вже була «друга схоластика», в надрах якої знаходимо навіть зародки сучасної математичної логіки (с. 22). Професори академії виявляли значний інтерес до новоевропейської філософії і науки. В курсах лекцій Ф. Прокоповича, Х. Чарнуцького, І. Левицького, А. Дубневича, П. Малиновського критично й творчо обміслювались вчення і системи Галілея, Коперника, Тихо Браге, Кеплера, Бойля, Декарта та ін. Важливу роль у розвитку культури на Україні відіграли в той період Чернігівська, Харківська, Переяславська та інші колегії.

Серед широкого спектру просвітницьких ідей В. Д. Литвинов виділяє насамперед проблему суспільного розвитку. Цілком в дусі просвітницької ідеології на Україні розвивалася ідея залежності суспільного устрою від поширення освіти. Особливо виразно ця ідея простежується в творчості Ф. Прокоповича, який виступав «не за аби-яку освіту, а за таку, що служить громадському поступові» (с. 32), підкреслював, що «суспільний прогрес невіддільний від освіти» (с. 34). Ідею про визначальну роль освіти, розуму, знання у суспільному житті поділяли й розвивали І. Гізель, Л. Барановський, В. Ясниський, П. Кроковський, Г. Кониський, М. Козачинський, Р. Заборовський та багато інших вітчизняних культурних діячів. Автор показує, що ідея зв'язку суспільного прогресу з поширенням освіти о тій порі набула значної популярності не тільки серед ранніх українських просвітників, а й серед широких мас.

У монографії розкривається суперечливість ідейних процесів у суспільно-політичному житті України і Росії XVII—XVIII ст.

Прогресивне угруповання вітчизняних мислителів виражало інтереси молодіої буржуазії (купців, мануфактурників, несфеодалізованої козацької старшини та ін.) і виступало за розвиток виробництва, науки й культури, за широку секуляризовану освіту, підпорядковану державі, а не церкві. Буржуазія як потребувала підтримки сильної світської влади. Такою владою, на думку цих діячів (найяскравішим представником їх виступав Ф. Прокопович), могла бути просвічена монархія. В. Д. Литвинов розкриває діяльність Прокоповича та його соратників у справі ідеологічного обґрунтування просвіченого абсолютизму, зміцнення державної влади як засобу реалізації прогресивних нововведень.

Проти цих поглядів виступало реакційне угруповання в особі консервативного духо-

венства, боярства та розкольників. Вони були ворогами освіти, боролися проти будь-яких нововведень у суспільному житті, проти підпорядкування церкви державі. Автор виділяє й помірковане угруповання, відзначаючи неправомірність ототожнення ідейної групи на чолі з С. Яворським з реакціонерами. У зв'язку з цим у монографії розкривається своєрідність соціально-політичної та ідейної позиції цього угруповання, що виражало інтереси української шляхти, консервативно настроєної козацької старшини, дворянства, посполитих, ремісників.

У цілому міркування В. Д. Литвинова про те, що не можна ототожнювати угруповання на чолі з С. Яворським з реакціонерами є слушним. Проте воно потребує більш ґрунтовного доведення. А цього, на жаль, немає. Натомість подибемо часом нечіткість, навіть суперечливість авторських тверджень.

Питання, пов'язані зі звільненням філософії й науки від теологічної опіки розглядаються В. Д. Литвиновим у другому розділі монографії. Як відомо, в західноєвропейській філософії цей процес розпочинається з XVI ст., причому вирішальним актом його стало відкриття Коперника. Як відзначається в книзі, серед українських вчених і церковних діячів розвиток аналогічної тенденції відбувається в своєрідних умовах боротьби проти католицизму та зростання симпатій до протестантського вівчення.

Значним кроком у звільненні філософії і науки від релігійного мракобісся стало проникнення раціоналізму в теологію. Ці віяння не обминули й українських мислителів, які завдяки введенню критеріїв розуму у сферу теології почали дедалі критичніше трактувати релігійні догмати. Вплив раціоналізму позначився також на критичному сприйнятті вітчизняними просвітниками таких елементів релігійного мракобісся, як забобони, невігластво, віра в чудеса, чернецтво, аскетизм. Критерії розумності скеровували їхню увагу на раціональне пояснення природних явищ. Ранні просвітники відкидали також релігійний фанатизм та обскурантизм, виступали проти переслідування вчених за їхні наукові погляди та переконання, що суперечать релігії, обстоювали релігійну толерантність.

Водночас В. Д. Литвинов висуває твердження, згідно з яким байдуже ставлення до релігії, що становило «крок уперед порівняно з толерантністю», було властиве й Просвітництву на Україні (с. 64). На наш

погляд, такий висновок потребує більш ґрунтовної аргументації. Справді, Ф. Прокопович, як і його одностумці, прагнули «поліпшити» віру на основі раціоналізму, узгодити її з досягненнями розуму, науки, знання. Хоча це й істотний крок вперед у запереченні релігійного фанатизму, обскурантизму, але ще не «релігійна бай-дужість».

Як показує В. Д. Литвинов, зближення філософії з природознавством було прогресивним явищем у розвитку філософської думки Росії та України. Звернення вітчизняних учених до дослідної науки, під впливом якого розпочато читання натурфілософії у Києво-Могилянській академії, актуалізувало проблему єдності матерії, породило потребу подолання натурфілософського дуалізму, що походив від учення Арістотеля про земну і небесну речовину. Ідея єдності матерії земних і небесних тіл, обстоювана вітчизняними вченими, суперечила вченню Арістотеля і середньовічному теологічному світогляді і мала виразну антисхоластичну спрямованість.

У монографії робиться цікава спроба простежити процес подолання схоластики в контексті розвитку концепцій деїзму і пантеїзму, які були досить поширені у вітчизняному філософському мисленні й відіграли прогресивну роль у розвитку науки й філософії. В. Д. Литвинов показує наявність елементів деїзму і пантеїзму у поглядах деяких українських учених кінця XVII — початку XVIII ст. Однак важко погодитись з думкою, що «ідеї пантеїзму і деїзму вітчизняних мислителів часом переплітаються» (с. 79). Питання деїзму й пантеїзму у поглядах раних просвітників України надзвичайно складне і не зводиться лише до твердження про їх «переплетеність».

У цьому контексті досліджене і питання про «створення богом» світу «з нічого».

Автор слушно розглядає його у зв'язку з викладанням у Києво-Могилянській академії фізики й математики, яким тут надавалось першорядне значення. Стосовно проблеми «створення богом світу» вітчизняні просвітники, за словами В. Д. Литвинова, виявляли непослідовність, твердаючи водночас і про створення матерії богом і про її непороджуваність (Й. Туробойський, М. Козачинський, А. Дубневич), про створення і нестворення матерії богом (Х. Чарнуцький, П. Малиновський, Ф. Прокопович). Гадаємо, що дослідникові варто було б ґрунтовніше проникнути в суть цього питання. Адже тут ідеться про «першу матерію», а отже, і про «другу матерію», яку мислителі розглядають у рамках фізики та метафізики. Враховуючи виділення «першої» й «другої» матерії, доцільно було б проаналізувати погляди професорів Києво-Могилянської академії на матерію у різних аспектах, зважити на різні сторони цієї проблеми у конкретних ситуаціях і заглибитись у саму суть трактування ними питання про створення і непороджуваність, часовість і вічність матерії.

Спираючись на досягнення науки Нового часу, професори Києво-Могилянської академії розглядали рух і матерію в єдності. І хоча переважна більшість їх не визнавала геліоцентричної системи, майже всі вони в своїх лекціях знайомили студентів із поглядами Коперника, Галілея, Тихо Браге. Лише Ф. Прокопович відкрито пропагував серед студентів вчення Коперника.

Литвинов розглянув широке коло цікавих, соціально-значущих проблем та ідей, які насичували філософську думку України кінця XVII — початку XVIII ст., підняв та дослідив новий фактичний матеріал. Рецензована монографія є вагомим внеском у осмислення ідейних здобутків минулих епох.

А. І. ПАШУК

ТВОРЧИЙ МЕТОД СОЦІАЛІСТИЧНОГО МИСТЕЦТВА

Втілення в життя реформи середньої школи передбачає, зокрема, всебічне піднесення художньої освіти та естетичного виховання учнів. Значною допомогою в розв'язанні цього питання може бути видання для підлітків цікавих, спеціально призначених для молоді книжок з естетики, в яких складні естетичні проблеми виклада-

лися б у доступній, популярній, але позбавленій спрощеності формі. Подібні видання сприятимуть духовному розвитку молоді, формуватимуть її естетичні і художні смаки, виховуватимуть стійкі інтереси до проблем мистецтва. Цим вимогам відповідає праця Л. Т. Левчук і Л. І. Литвинова — перша із серії книжок з естетики,

що видаються «Мистецтвом» спеціально для допитливих читачів — старшокласників*.

У рецензованій книзі докладно аналізується методологічне значення ідей марксизму-ленінізму для формування методу соціалістичного реалізму і розкриваються фундаментальні положення естетики, сформульовані в працях К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна.

Автори всебічно обґрунтовують положення про те, що поява соціалістичного реалізму як творчого методу на межі ХХ століття в Росії була історично закономірною.

В розділі «Шукання радянської естетичної думки» простежується процес розвитку методу соціалістичного реалізму в радянському мистецтві в 20—30-х роках. Авторні успішно справилися із нелегким завданням: складний теоретичний матеріал викладено цікаво, доступно, з врахуванням вікових особливостей читачів.

Позитивною стороною рецензованої книги є докладний аналіз основних рис і принципів методу соціалістичного реалізму, розкриття суті ленінського принципу партійності мистецтва, вимоги чіткості світоглядної позиції митця. Ленінське вчення про роль світогляду у творчості митця зумовило плідотворну практику партійного керівництва розвитком мистецтва, лежить в основі уважного, дбайливого виховання радянського митця (с. 29).

Широкий фактичний матеріал використовують автори, розкриваючи принцип народ-

ності соціалістичного мистецтва, взаємозв'язок національного та інтернаціонального в ньому.

Книга «Стверджуючи людину» цікава і корисна. І все ж, беручи до уваги її точну орієнтацію на старшокласників, слід було б більш докладно, глибше розкрити суть поняття «творчий метод», показати, що вся історія мистецтва — це значною мірою історія зміни одного творчого методу іншим. Бажано було б показати спадкоємний зв'язок соціалістичного реалізму з критичним реалізмом, яскравіше подати своєрідність методу соціалістичного реалізму порівняно з критичним реалізмом.

Важливим завданням видань для підлітків є викриття спроб «радянологів» перевернути сутність методу соціалістичного реалізму, звинуватити його в одноманітності, обмеженості художнього арсеналу. У зв'язку з цим у рецензованій праці варто було б ширше висвітлити стильове і жанрове багатство соціалістичного мистецтва.

На наш погляд, рецензована монографія недостатньо чітко вибудована композиційно, що викликає деяку фрагментарність сприйняття. Напевно, слід було б додати до неї певний бібліографічний матеріал. Йї не завадило б розділ: «Радимо прочитати». Та обставина, що книжка адресована старшокласникам, вимагає, щоб вона була гарно ілюстрована. Мабуть, це повинно враховувати видавництво «Мистецтво» при підготовці інших, таких потрібних для старшокласників, для учнів професійно-технічних училищ праць цієї серії.

М. Л. СТЕЦЕНКО

* Левчук Л. Т., Литвинова Л. И. Утверждаю человека.— Киев : Мистецтво, 1984.— 67 с.

A. F. OMELCHENKO. Personnel problem and methods for estimation of the worker's qualities

The program of acceleration of the scientific and technological progress in our country demands a new approach to the activity of the scientific and designing organizations and therefore to the level of decision of the staff problems. For the selection and placing of the personnel be correct the adequate estimation of the professional and business abilities is essential. The method of group (collective) estimation is widely used in this field of sociological research now. The effectiveness of this method consists in its ability to neutralize the premeditation and to compensate the negative moments of the individual perception of the labour activity by different experts.

V. I. TARASENKO. Drunkenness and alcoholism as an antipode of the socialist mode of life.

A year ago the CPSU Central Committee adopted the decree "About Measures for Overcoming Drunkenness and Alcoholism" which permits a struggle against drunkenness and alcoholism to be organized and developed anew. The struggle will to a great extent depend on the further development of research in the given problem, first of all by the methods and means of the social sciences, sociology in particular.

Analysis of the causal complex and social mechanisms for the appearance, reproduction and spreading of the alcohol abuse acquires in this case great importance.

V. S. KRISACHENKO. Ch. Darwin's creative method

Ch. Darwin's creative method which has played a key role in the appearance and confirmation of the evolution theory possessed many features of the dialectical method — combination of induction and deduction, analysis and synthesis, objectivity, historicism, etc. Reconstruction of the historical course of the Darwinism development, transformation of methodological principles in construction of the theory, analysis of the method for interpretation and proof of the theory applied in "Origin of Species" convincingly prove it.

I. S. NARSKY. Hegel and problems of research logics in the 20th century

Though Hegel did not consider logical gnosiological problems as such, however dialectic statement by him of problems concerning correlation of the absolute and relative truth, knowledge and misconception, theory and practice, "common sense" and "intellect", theoretical and empirical analysis and synthesis, induction and deduction, "Aufgeben" and "leap" in the development of knowledge, history and cognition gives abundant information on his views concerning problems similar to those which are set on the agenda by the development of modern logic and methodology of science. Here one finds a lot of Hegel's profound thoughts, structural approaches and fruitful surmises.

As it is interpreted by Hegel the logical study of science should provide a historical analysis of the very science development, due to which in its philosophy, through the principle of dialectic integrity of the logical and historical, the logic of science itself acquires its historical development.

P. S. PRIBUTKO, V. V. Bervi-Flerovsky about the war and peace and their role in the history of society.

The views of the well-known revolutionary populist Bervi-Flerovsky (1829-1918) on the war, peace and their role in the life of society had a progressive character for his time. While blaming the war as a "barbarian deed", Flerovsky fought for the legitimacy and necessity of the national-liberation wars and people's struggle for their social liberation. The wars for defence of the people's own territories against the aggressors he always considered to be legitimate. Carrying on the progressive traditions of the Russian revolutionary democrats of 40s-60s of the XIX century, Flerovsky propagated and advanced their ideas at the second half of the XIX century. He played a notable role in the social movements, in the activity of the illegal circles in Russia of 70s-80s, in defence of the labour people's interests. The ideas about the essence of war advanced by Flerovsky can be used today in struggle against the ideology of militarism and neocolonialism.

B. A. PARAKHONSKY. Philosophical and semantic peculiarities of communicative relations in "the Song of Igor's Campaign"

Basic schemes of communicative relations which are a certain model of communications organizing a consciousness of the middle-age man can be fixed in "The Song of Igor's Campaign". These relations are the following: 1) "the author—the listener" (a verbal-semantic register of poetic utterance associated with the genre of glorification); 2) a system of eventual communicative semantics associated with "Russian—Polovtsy" controposition in the frame of this semantics a narration about events (chronicle) is organized; 3) "wise ruler—princes of the Russian land" system (a word of call), characterizing a level of historical and political thinking of the author; 4) Yaroslavna's cry—an appeal to cosmic forces as a relic of myth-poetical consciousness and "magic" action. The latter type of communication sets that very semantic "essence" which is a main condition of the art and poetic integrity of the song. Study of communicative relations with the author's consciousness in their centre permits an ever deeper insight into the system of spiritual-practical relation of the man to the world in the epoch of the Ancient Russian Middle Ages.

F. I. LUTSKAYA, V. K. MAZMANIYATS. The Yavorsky library in the book stocks of the Kharkov university.

The library of Stefan Yavorsky, a prominent philosopher, writer, speaker, poet, theologian of the late seventeenth and early eighteenth centuries was sixth at that time among private libraries in Russia for its book's quantity. Having been bequeathed to the Nezhin Cloister, it was afterwards transferred into the possession of Kharkov's Board. Further destiny of the Yavorsky library remained unknown. Specialists in bibliography even considered it to be completely disappeared.

Now, 245 books from the Yavorsky collection were found in the Central Scientific Library of the Kharkov State University, 50 more books from the same collection were found in the V. G. Korolenko Kharkov State scientific library. The books are brought together into a separate collection with filling their card index and studying them. A description of the library being now completed will serve as a supplement to the collection of Yavorsky's philosophical works.

A study of the found library will help to better understanding of certain peculiarities of Yavorsky's weltanschauung, interests, inclinations and passions and to ascertain the sources, which he made use of in his philosophical, literary and educational activity.

D. I. VYDRIN. Utilitarian essence of the bourgeois sociological conceptions of happiness.

A problem of happiness and its solution is associated by the bourgeois theorists with the obtaining of new formulas to manipulate with personality for its bourgeois-individualistic education. Nowadays attempts of the bourgeois theorists to interpret happiness as a product of "life quality" treated by them from the extremely utilitarian standpoint.

Наші автори

- БИСТРИЦЬКИЙ**
Євген Костянтинівич — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ВИДРІН**
Дмитро Гнатович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- КРИСАЧЕНКО**
Валентин Семенович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ЛУЦЬКА**
Фріда Йосипівна — кандидат філологічних наук, доцент Харківського державного університету ім. О. М. Горького
- МАЗМАНЬЯНЦ**
Віра Карапетівна — головний бібліограф Центральної наукової бібліотеки Харківського державного університету
- КОШАРНИЙ**
Степан Олексійович — редактор відділу редакції журналу «Філософська думка»
- НАРСЬКИЙ**
Ігор Сергійович — доктор філософських наук, професор Академії суспільних наук при ЦК КПРС
- ОМЕЛЬЧЕНКО**
Олександр Феодосійович — головний спеціаліст УкрНДІпросільгоспу
- ПАРАХОНСЬКИЙ**
Борис Олександрович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ПРИБУТЬКО**
Петро Степанович — кандидат філософських наук, викладач кафедри марксизму-ленінізму Київського вищого танкового інженерного ордену Червоної Зірки училища ім. І. Г. Якубовського
- ТАРАСЕНКО**
Валентин Іванович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЛОВИЧ, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. І. ДАНИЛЕНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО, В. П. ІВАНОВ, В. І. КУЦЕНКО, Б. О. ЛОБОВИК, В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, В. М. НіЧИК, О. С. ОНИЩЕНКО, В. С. ПАЗЕНОК, М. О. ПАРНЮК, Я. Б. ПОПОВА (відповідальний секретар), М. В. ПОПОВИЧ, Ю. Д. ПРИЛЮК (заступник головного редактора), В. М. СВІНЦІЦЬКИЙ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО.

Адреса редакції: 252001, Київ 1, вул. Героїв Революції, 4.
Телефони: 28 39 78, 28 48 55.

Наукові редактори: І. В. Бойченко, С. О. Васильєв, Н. Б. Вяткіна, В. О. Звіглянич

Художній редактор С. О. Стегняк

Технічний редактор Л. М. Кравченко

Коректор О. М. Жмуйда

Здано до набору 04.05.86. Підп. до друку 20.06.86. БФ 32929. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 12,6. Тираж 1300 пр. Зам. 0-53.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкинга», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 4, ИЮЛЬ—АВГУСТ, 1986. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит 1 раз в 2 месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Героев Революции, 4. Журнальное производство РПО «Поллиграфкинга», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ НА 1987 РІК НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ
ФІЛОСОФІВ І СОЦІОЛОГІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

„ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА“!

Наші рубрики охоплюють широкий тематичний діапазон і зацікавлять філософа і соціолога, історика і мистецтвознавця, викладача і аспіранта:

XXVII з'їзд КПРС і актуальні питання філософських наук;
соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу;
теоретичні проблеми вдосконалення соціалізму;
проблеми формування нової людини;
світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики;
методологія наукового пізнання;
логіка, методологія і філософія науки;
методологія і методика конкретних соціологічних досліджень;
на допомогу соціологові-практику;
з історії вітчизняної філософії;
першодруки «Філософської думки» (переклади іншомовних текстів);
критика буржуазної філософії і соціології;
з досвіду роботи кафедр філософії і наукового комунізму вузів республіки;
критика і бібліографія (рецензії, проблемні огляди літератури); наукове життя.

Цикл редакційних статей під рубрикою «XXVII з'їзд КПРС і актуальні питання філософських наук» охопить усі галузі філософії і соціології. Стосовно кожної із них аналізуватимуться досягнення і недоліки в дослідницькій роботі, шляхи інтенсифікації наукових розробок і впровадження їх результатів у практику вдосконалення соціалізму. Вчені-суспільствознавці регулярно збиратимуться за «круглим столом» «Філософської думки». Найближча тема — «Науково-технічний прогрес, культура, молодь».

Продовжимо цикл публікацій «Життя як творчість», до якого увійдуть статті «Життєтворення як явище культури», «Життя як світоглядна цінність», «Внутрішньоособистісні суперечності і шляхи життєтворчості» та ін.

Нова рубрика «Роздуми над книгою» дає простір для докладних аналітичних міркувань з приводу окремих праць філософів і соціологів, для широкого обговорення достоїнств і недоліків суспільствознавчих праць.

Редакція познайомить з творчим доробком філософів і соціологів Грузії. Вийде друком і спецномер, підготовлений суспільствознавцями Харкова, готується ще один — з рукописів, надісланих суспільствознавцями Криму.

Продовжуємо нову рубрику «Діалоги «Філософської думки». Тут вміщуватимемо дискусійні статті, що обстоюють різні погляди на ту чи іншу теоретичну проблему. Теми найближчих «Діалогів»: «Політична культура. Сутність і методологія аналізу»; «Методологічні принципи вивчення проблеми спілкування».

Спеціальний випуск журналу буде присвячено 70-й річниці Великого Жовтня.

Журнал виходить один раз на два місяці. Ціна примірника — 75 коп. Передплатна ціна — 4 крб. 50 коп. на рік; 2 крб. 25 коп. на півроку. Журнал можна передплатити і на квартал. Передплата приймається і поновлюється протягом року.

В роздріб журнал надходить в обмеженій кількості.

НАУКОВА ДУМКА